НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

Архіви України
2–3 • 2011

№ 2–3 (273) 2011 КВІТЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ

З М І С Т

Статті та повідомлення

Легасова Л. В., Шевченко Н. О. Рік 1941-й: трагічні і героїчні події (за матеріалами Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років") 5
Ковтанюк Ю. С. Витоки електронного документознавства як наукового напряму документознавства 14
Чиркова М. Ю. Доступ до архівної інформації як механізм формування суспільної свідомості 37
Горєва В. В. Інформологічні дослідження в документознавстві України у 60–70-х роках XX ст. 46
Проха Т. В. Організація роботи зі зверненнями громадян у Державному архіві Луганської області 57
Леонова Л. А. Розсекречення документів у Державному архіві Рівненської області 61

З історії архівів та архівних зібрань

Боровик В. Ф. Архівній службі Херсонщини – 90 років 69
Ходоровський М. Д. Вона була першою (до 45-річчя ЦДАМЛМ України) 86

Огляди джерел та документальні нариси

Купченко В. П. Історія революційних подій в Україні (1904–1921 рр.) очима сучасників (за документами Державного архіву м. Києва) 97
Іщенко А. М. Західна Україна у документах з"їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. 108
Клименко Т. А. Велика Вітчизняна війна за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області 123
Сафонова О. В. Документи до біографії видатного українського архівіста Михайла Гливенка у фондах Державного архіву Харківської області 132
Трибуцька О. А. Документи фонду Єлисаветградської міської управи як джерельна база з проведення генеалогічних досліджень 141
Клименко О. О. Грошовий обіг у Трансністрії у роки німецько-румунської окупації (1941–1944) 151
Лозицький В. С. Легендарний за життя (до 110-ї річниці від дня народження двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федорова) 167
Климович Н. М. Чорнобильська трагедія у кінодокументах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного 176

Унікальний документ

Студентська робота Івана Франка "Про Лукіана і його епоху", 1877 р. (закінчення. Початок у № 1, 2011 р.). Підготував *Кислий В. М.* 181
Даниленко В. П. Вбивство Столипіна: офіційна версія і архівні документи 196
Путова Г. В. Деякі документи з фондів ЦДІАК України щодо лікарської діяльності Михаїла Булгакова 200

Архівна справа за кордоном

Косенко О. В. Архівна україніка міжвоєнного періоду в Болгарії 204
Доповідь доктора Теодора Р. Шелленберга на щорічній зустрічі Товариства американських архівістів 18 серпня 1958 р. (Переклад *Волкотруб О. Н.*) ... 212

Класика архівознавчої думки

Бальдасар Боніфаціо та його стаття *De archivis.* (Переклад *Білоус М. Ю.*) 222

Інформація і рецензії

Прилепішева Ю. А. Науково-практична конференція та засідання Круглого столу на тему "Внесок учасників війни – працівників тилу в Перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" 238
Малярчук Т. М. Робоча зустріч з питань поповнення Національного архівного фонду документами особового походження, творчих спілок, інших громадських організацій 245
Журба О. І. Перший в українській історіографії посібник із археографії 248
Шляховий К. В. Важливе джерело про заселення правобережжя Півдня України 252

Ювілеї

Фотодобірка. До 70-річчя Руслана Пирога. Упорядник *Любарська Л. В.* 255
Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії 262
Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирога у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів 275
Тельвак В. В. Грушевськіана Руслана Пирога 290

In Memoriam

Пам'яті Ніни Миколаївни Слончак 299

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН, Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА, Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПІШЕВА, Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ, Валерій СОЛДАТЕНКО, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК, Ніна ТОПІШКО, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Інститут історії України Національної академії наук України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

"Архіви України" on-line: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

© Державна архівна служба України, 2011
© Інститут історії України НАН України, 2011
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011
© Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2011

CONTENTS

Articles and Notices

Legasova L. V., Shevchenko N. O. The Year 1941: Tragic and Heroic Events (on the Materials of the Memorial Complex "The National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945 years") 5
Kovtanyuk Y. S. The Issue of Electronic Document Studies as a Scientific Direction of Document Studies 14
Chirkova M. Y. The Access to Archival Information as a Mechanism of Social Consciousness Forming 37
Goreva V. V. The Informological Researches of Document Studies in Ukraine in 1960–1970 years of the 20th century 46
Prokha T. V. The Citizens Enquiries Meeting in State Archives of Luhansk Oblast ... 57
Leonova L. A. The Declassification of Documents in the State Archives of Rivne Oblast 61

From the History of Archives and Archival Collections

Borovyk V. F. The Archival Service of Kherson Oblast is 90 69
Khodorovs'kyi M. D. She Was the First (to the 45 Anniversary of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine) 86

Sources Reviews and Documentary Essays

Kupchenko V. P. The History of Revolutionary Events in Ukraine (1904–1921) by the Eyes of Contemporaries (After the State Archives of Kyiv City Documents) 97
Ischenko A. M. The Western Ukraine in the Documents of the Congresses and Plenums of Central Committee of Communist Party of Bolsheviks of Ukraine in 1944–1953 108
Klymenko T. A. The Great Patriotic War on the Documentary Materials of State Archives of Cherkasy Oblast 123
Safonova O. V. The State Archives of Kharkiv Oblast Fond Documents on the Biography of Mykhailo Glyvenko, the Prominent Ukrainian Archivist ...132
Trybuts'ka O. A. The Documents of the Yelysavethrad City Board Fond as a Source of Genealogical Researches 141
Klymenko O. O. Currency of Transnistria Under the Germany and Romania Occupation (1941–1944) 151
Lozyts'kyi V. S. Legendary in Life (to the 110 Anniversary of Olexiy Fedorov, the Twice Hero of Soviet Union) 167
Klymovych N. M. The Chornobyl Tragedy on the Film Documents of Central State Archives of Film, Audio and Visual Documents of Ukraine Named After H. S. Pshenychnyi 176

A Unique Document

"About Lukian and His Epoch", 1877, the Student Work of Ivan Franko (the ending. Beginning is in № 1, 2011). Prepared by Kyslyi V. M. 181
Danylenko V. P. The Murder of Stolypin: the Official Version and the Archival Documents 196
Putova H. V. Some Documents on Mykhail Bulgakov Medicine Activity on the Central State Historical Archives of Ukraine Fonds 200

Archival Affairs Abroad

Kosenko O. V. The Archival Ucrainica of Interwar Period in Bulgaria 204

The Dr. Theodore R. Shellenberg Report at the Annual Meeting of the Society of American Archivists in Salt Lake City, Utah, August 18, 1958 (Translated by *Volkotrub O. N.*) 212

The Classics of Archival Thinking

Baldassare Bonifacio and his Essay De Archivis (Translated by *Biloys M. Y.*) 222

Information and Reviews

Prylepisheva Y. A. The Scientific Conference and the Round Table "The Contribution of War Participants – Rear Workers to the Victory in the Great Patriotic War of 1941–1945" 238
Malyarchuk T. M. The Work Meeting on the Questions of the National Archival Fond Replenishment by the Documents of Personal Origin, Creative Alliances and Other Public Organizations 245
Zhurba O. I. The Firs Manual on the Archeography in Ukrainian Historiography 248
Shlyakhovyi K. V. The Important Source on the Settlement on Right Banks of South of Ukraine 252

Anniversaries

Photo Collection. To the 70 Anniversary of Ruslan Purih. Complier *Lyubars'ka L.V.* 255
Kalakura Y. S. The New Approaches of Studying the History of Pavlo Skoropads'kyi Hetmanate in Modern Ukrainian and Foreign Historiography 262
Kulchyts'kyi S. V. The Contribution of Ruslan Pyrih in the Studying of History of Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: by the Words of Documents 275
Telvak V. V. Hrushevs'kiana of Ruslan Pyrih 290

In Memoriam

In Memory of Nina Mykolaivna Slonchak 299

УДК [930.253:94](477)"1941"

Л. В. ЛЕГАСОВА, Н. О. ШЕВЧЕНКО*

РІК 1941-Й: ТРАГІЧНІ І ГЕРОЇЧНІ ПОДІЇ
(за матеріалами Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років")

Висвітлено основні напрями і результати наукової діяльності Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" з вивчення і вшанування трагічних і героїчних подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"; науково-дослідна робота; музейні джерела; документи.

2011 рік знаменний низкою вікопомних подій, сповнених трагізму й епічної героїки, складних для одномірних оцінок процесів: 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни, оборони міст-героїв Києва, Одеси, Керчі, Севастополя, Ленінграда, битви за Москву. У цьому контексті основна діяльність Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" спрямована на всебічне увічнення цих подій, адже збереження пам'яті про війну має величезний виховний, моральний потенціал.

Визнаний державою і суспільством як один з провідних науково-дослідних, науково-методичних і культурно-освітніх центрів з воєнної історії України Меморіальний комплекс, якому 9 травня виповнилося 30 років, музейними засобами допомагає людям зрозуміти витоки трагедій і спустошень, які несуть війни, показує шляхи їх відвернення, розкриває історичну правду про жертовність і подвиг народу в борні

* *Легасова Любов Володимирівна* – заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років".

Шевченко Наталія Олександрівна – заслужений працівник культури України, вчений секретар Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років".

© Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко, 2011

В експозиційному залі “Початок Другої світової війни”. 09.05.2011 р.

проти нацизму, сприяє патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на героїчних традиціях минулого.

Наріжним каменем діяльності співробітників музею є вироблення науково вивірених, концептуально оформлених, зважених підходів на всіх етапах роботи. Єдиним орієнтиром залишається історична істина, яка базується на достовірних джерелах.

Поглиблене вивчення історичного матеріалу, в тому числі архівних документів, фондового зібрання, новітніх наукових публікацій, багаторічна співпраця з ветеранами-учасниками боїв, провідними вченими-істориками, насамперед Інституту історії України НАН України, з Державним комітетом архівів України, а також з редакціями “Енциклопедії історії України”, “Книги Пам’яті України”; робота з наукового комплектування фондів музею – все це дає змогу через головну експозицію, публікації, масові заходи та численні тематичні, реліквійні, документальні виставки достовірно розповісти про події, що відбувалися понад 60–70 років тому, чітко розставити акценти та зробити наголос на людському чиннику цих подій.

70-літній часовий відрізок не тільки не зняв гостроту полеміки з приводу обставин, що передували агресії Німеччини та її союзників проти СРСР, а й спрямували її в русло цілеспрямованого пошуку й безсторонньої інтерпретації цієї сторінки історії. Втілення даної теми музейними засобами є досить складним завданням, оскільки йдеться про необхідність репрезентації результатів фундаментальних наукових напрацювань світової наукової думки, ставлення до яких у різних категорій українського суспільства має суттєві відмінності.

Початковий етап війни, який характеризується складністю і неоднозначністю подій, а також відсутністю базових документів, протягом багатьох років залишається темою окремого дослідження науковців Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Саме цей період нерідко викликає гостру полеміку, псевдонаукові

спекуляції та категоричні оцінки з боку деяких вчених, політиків, літераторів, ветеранів.

Тому науково-дослідницьку роботу співробітників Меморіального комплексу зорієнтовано на детальне вивчення всіх ключових історичних проблем, пов'язаних із 1941 роком (причини війни, плани воюючих сторін, співвідношення військово-економічного потенціалу, геополітичне становище воюючих сторін у 1941 році, характер і перебіг бойових дій, трагічні поразки, особливості окупаційного режиму в Україні, проблеми полонених та колаборації, злочини проти цивільного населення, початок становлення руху Опору тощо).

Оскільки історична наука недостатньо використовує специфічні музейні джерела, співробітники музею намагаються якимось чином заповнити цю прогалину шляхом вивчення та аналізу музейних колекцій, збирання супутньої інформації, виявлення нових фактів тощо. Такі дослідження збагачують історичні знання та використовуються для вирішення проблем практичної музейної роботи, насамперед, екскурсійної та експозиційно-виставкової діяльності.

Саме так народилися науково-аналітичні довідки "1941-й рік у фондовій колекції музею", "Огляд листів та щоденників 1941–1942 рр. з колекції Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", наукова публікація "22 червня 1941 року: на крутозламі світової війни", інформаційні довідки "На першій лінії вогню (про бойову діяльність бійців прикордонних загонів Українського прикордонного округу 22 червня 1941 р.)", повідомлення за матеріалами експозиції і фондів музею "Військова мобілізація 1941 року", "Прикордонні бої в Україні", "Бойові дії ВПС Південно-Західного фронту в період з 22.06 по 26.09.1941 р.", "Бойові шляхи прикордонних загонів (полків) Українського прикордонного округу" та інші.

Висвітленню маловідомих подій історії столиці України, увічненню героїзму й жертовності захисників і визволителів міста, збагаченню історичної пам'яті поколінь присвячені наукові розвідки "Київський УР в обороні Києва", "Участь бійців 4-го полку НКВС в обороні Києва" та інші.

З метою різнопланової підготовки до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни, оборони Києва науково-дослідну роботу спрямовано на поглиблене вивчення наступних тем: "Київський Особливий військовий округ напередодні війни: командний склад, структура, боєготовність", "Перший день війни в Києві: події, факти за офіційними джерелами, щоденниками, листами, спогадами киян", "Бойові шляхи дивізій, що були задіяні в Київській оборонній операції 1941 р. та в оборонних боях 1941–1942 рр. у Лівобережній Україні та Донбасі".

Важливим суспільним завданням, що ставлять перед собою наукові відділи музею, є участь у збереженні колективної історичної пам'яті.

Фрагмент експозиції залу “Початок Великої Вітчизняної війни”.

Одним із пріоритетних напрямів роботи музейних науковців залишається складання усної історії війни: збирання, фіксація та наукове опрацювання спогадів у вигляді записів, фонозаписів, автографів, анкет тощо представників усіх категорій населення України, які пережили війну, а також комплектування музейної колекції матеріалами воєнної доби, насамперед документальними, їх систематизація і вивчення.

Узагальненим підсумком усіх видів роботи наукового колективу, найважливішою складовою музейної практики є головна експозиція музею. Кілька експозиційних залів присвячено початку Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, початковому періоду війни. Останнім часом ці зали ретельно оновлено, доповнено новими матеріалами. Історичні реліквії, ново залучені архівні документи аргументовано і послідовно відтворюють міжнародну обстановку тридцятих років, достовірно показують причини війни, катастрофічний перебіг подій на її початковому етапі: відступ, оточення, втрати, а також стійкість та героїзм захисників рідної землі. Серед нових надходжень до головної експозиції – Розвідзведення № 14 розвідувального відділу штабу КОВО за період з 1 по 10.05.1941 р.; Лист Президії Верховної Ради СРСР батькам двічі Героя Радянського Союзу підполковника С. П. Супруна – командира 401 винищувального авіаполку ВПС Західного фронту, який у перших повітряних боях Великої Вітчизняної знищив 2 ворожих літака й загинув 04.07.1941 р.; Трудова книжка С. Г. Тимошенка – робітника Київської меблевої фабрики ім. В. Н. Боженка, який у липні 1941 р., призваний до лав армії, брав участь в оборонних та наступальних боях за Україну, визволенні Польщі, помер від поранень в останні дні війни, 27.04.1945 р., а також записка 1941 р. його сина Петра, учня київського ремісничого училища, учасника оборони Києва, який загинув у вересні 1941 р.

Серед великої кількості музейних предметів, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу “Національний музей історії Вели-

кої Вітчизняної війни 1941–1945 років", особливе місце посідає колекція листів періоду війни, яка формувалася протягом багатьох років. Листи в усі часи були невичерпним джерелом цінної інформації, яку зафіксували і зберегли для наступних поколінь безпосередні свідки подій.

Гідне місце в експозиції музею посідають листи Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Кирпоноса – командувача Південно-Західного фронту; капітана Д. М. Поклада – командира дивізіону 132 артилерійського полку 41 стрілецької дивізії 6 армії; майора Д. С. Овчаренка – командира 1 стрілецького полку 99 стрілецької дивізії 26 армії; генерал-майора М. Г. Прошкіна – командира 58 гірськострілецької дивізії 13 стрілецького корпусу 12 армії; полковника О. І. Данилова – начальника штабу 24 механізованого корпусу 12 армії; політрука І. Х. Маркар'янця – комісара 2 авіаескадрильї 227 бомбардувального авіаполку ВПС Південно-Західного фронту; молодшого лейтенанта В. П. Якуніна – коменданта доту № 131 Київського укріпрайону; Г. Д. Трухан – вчительки Київської школи № 100 та багатьох інших учасників оборонних боїв за Україну.

На початку 2010 року Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України передала до фонду Меморіального комплексу колекцію з понад тисячі кореспонденцій червня-вересня 1941 року, яка стала надзвичайно цінним джерельним комплексом, що дає можливість проаналізувати рівень масової свідомості, дослідити соціальну психологію та суспільну мораль радянських громадян у кризових умовах початкового періоду війни. Ці листи, що залишилися невідправленими на пошті м. Кам'янець-Подільський та були вивезені окупантами до Відня, 67 років перебували у музеях Австрії, але не тільки не досліджувалися, а навіть не були прочитаними.

Спільно з відповідними організаціями України, Російської Федерації та країн СНД Меморіал організував та здійснює Міжнародний гуманітарний проект-пошук солдатів 1941 року – "Пишу тобі… Доля однієї колекції". Науковцям Національного музею вже вдалося розшукати близько 450 родин адресатів, а від деяких навіть отримати фото і документи авторів листів. До 65-річчя Великої Перемоги колекція та листування з родичами солдатів 1941-го увійшли до виставки *"Непрочитані листи 41-го"*. Зараз колекція ретельно вивчається, у рік 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни готується її друковане видання та експонування.

Надзвичайно важливим напрямом діяльності Меморіального комплексу є виставкова робота, адже виставки дають можливість більш докладно висвітлити ту чи іншу подію, оперативно оприлюднити необхідну інформацію, відгукнутися на пам'ятні, ювілейні дати, привернути увагу громадськості до сучасних проблем тощо.

Щодо міжнародних виставок – це ще одна можливість через безцінні музейні реліквії розкрити для іноземних громадян трагедію, героїзм і звитягу українського народу, а також ознайомити вітчизняних відвідувачів з історико-культурним надбанням інших народів.

Намагаючись бути максимально об'єктивними, співробітники Меморіалу спираються на документальні джерела, концептуально вибудовують виставки таким чином, щоб у відвідувача створювалося цілісне уявлення про війну, її перший період, темні й світлі сторони, трагізм і героїзм. У центрі уваги тут завжди перебуває простий солдат, який виніс на собі увесь тягар війни.

Помітною подією в суспільному житті України була реліквійна виставка "22 червня… На зламі", створена до 60-річчя початку війни на базі матеріалів Меморіального комплексу, а також провідних музеїв військової тематики Республіки Білорусь, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччини. Не повторюючи змісту головної експозиції, експонати виставки розвинули й поглибили тему трагедії і подвигу нашого народу на зламі його історичної долі – в 1941 році. Задум акцентувати увагу на цій прикрій смузі воєнного періоду був новаторським, адже донедавна в радянській історіографії тема невдач та поразок Червоної Армії не віталася і подібна виставка була б неможливою. У незалежній Україні такий захід є цілком доречним і вписується у відзначення дня 22 червня як Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війни.

У результаті багаторічної пошуково-дослідницької роботи співробітники Меморіалу поповнили музейну колекцію цінними матеріалами про випускників 1941 року. На основі вивчення нових надходжень, фондової колекції Меморіального комплексу, матеріалів Педагогічного музею України та музею середньої школи №77 Києва було створено виставку "А завтра була війна…", яка мала широкий резонанс у наукових колах, засобах масової інформації та відвідувачів, які залишили такі відгуки:

– Виставка наче символізує грань між життям і смертю. Саме контраст мирного, затишного життя та свідомість того, що завтра трапиться непоправима трагедія з героями виставки, створює цю неповторну, зворушливу атмосферу. Вчора мені виповнилося 16 років і як добре, що немає війни.

Настя

– Ми з древнього Львова. Те, що побачили на виставці, вразило нас до глибини душі. То є не просто експонати, то є зболена дитяча пам'ять. Подібного немає ніде. У вас працюють вельми душевні і розумні люди, бо то не під силу простим людям.

З великою пошаною до Вас – вчителі

– Виставка вражає своєю високою моральністю, трагізмом, величезним патріотизмом. Фактично це були ще зовсім діти, але яка в їхніх душах була велика любов до Батьківщини! Вони йшли на смерть і перемогли! Ми повинні зберігати мир на землі, повинні пам'ятати,

Фрагмент експозиції залу “Початок Великої Вітчизняної війни”.

що війна – це лихо, смерть… Спасибі співробітникам за пам’ять! Це унікальна виставка.

Родина Борисових, м. Донецьк.

Слід зазначити, що цю виставку, як і всі експозиції Меморіалу, насичували документальні матеріали, виявлені та досліджені, головним чином, музейними працівниками.

Українське суспільство передвоєнної доби без прикрас, замовчувань і патетики – так стисло можна окреслити провідну сюжетну лінію виставки “Якщо завтра війна…”. Співробітники музею знайшли “свіжий”, промовистий матеріал і змогли “вплести” його в загальну канву таким чином, що він привертав увагу, примушував працювати розум і серце. Зібрані разом понад 250 експонатів із фондової колекції музею відтворили неповторну й сповнену протиріч атмосферу 30-х – початку 40-х років на теренах тодішнього Радянського Союзу, а відтак і в Україні.

Не залишилися поза увагою й непрості долі генералів 41-го. Саме їм були присвячені тематична виставка, створена в музеї до 65-річчя початку війни, та дослідження “Солдати у погонах генералів”, де шляхом тривалого пошуку й співставлення опублікованих даних, матеріалів фонду Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” на фоні конкретно-історичного полотна вдалося розповісти про генералів, які брали участь в обороні столиці України 1941 р.

Науковці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” разом із працівниками Державного комітету архівів України зробили надзвичайно важливий крок у напрямку популяризації пам’яті про історію війни, яка стала жорстоким іспитом для України та її народу, – ухвалили рішення про підготовку та проведення циклу спільних заходів, покликаних ознайо-

мити широкий загал з маловідомими архівними й музейними матеріалами цього періоду.

Особливо актуальним є співробітництво музею з архівами на сучасному етапі, коли відходять у вічність свідки й учасники цих трагічних подій, які могли донести до прийдешніх поколінь свою власну історію війни. Через це особливої ваги набирають документи з історії Другої світової війни, що зберігаються в архівних установах, музейних колекціях і залишаються переконливими свідченнями історичних подій тієї далекої епохи.

Виходячи з необхідності поглиблювати знання найширших кіл громадян про історію війни, співробітники Меморіального комплексу спільно з Державним комітетом архівів України створили й представили на суд громадськості низку виставок з документального циклу "Війна. Документ. Пам'ять". Понад 3500 документів з фондів Меморіального комплексу, центральних та обласних архівів України, представлених на цих виставках, стали віддзеркаленням різноманітних спектрів минулого, з яких складається історична пам'ять нації, переконливо доводили "український фактор" досягнення Перемоги, засвідчували повагу до індивідуальної пам'яті кожного представника багатонаціонального українського народу, героїчної історичної спадщини країни, немеркнучу пам'ять про героїв війни.

Враховуючи той факт, що в головній експозиції Меморіального комплексу висвітлено основні віхи історії Великої Вітчизняної війни, при створенні виставок зосереджувалась увага лише на окремих фрагментах, більш рельєфно розкривалася сутність деяких подій, що доповнювало та підсилювало музейну експозицію. При цьому враховувалося те, що відвідувачів насамперед цікавлять першоджерела, оригінальні пам'ятки, така інформація про минуле, що допомагає розширити знання, світогляд, уявлення, викликає емоційне осмислення тогочасних подій.

Цікавими для широкого загалу відвідувачів виставок стали матеріали розділів "Йшов у військо солдат" та "Військові мобілізації". Документи, представлені в цих розділах, дозволили відвідувачам скласти правдиву картину військових мобілізацій, у яких були і добровільні зголошення, і набори польових військкоматів, і листи із проханнями дозволити "змити кров'ю ганьбу", якою вважали репресії проти батьків перед війною. Телеграма секретаря Керченського міськкому ВКП(б) у Кримський обком "Про кількість добровольців, що записалися в народне ополчення" від 5.07.1941 р.; Повістка І. Скицюка – студента Київського художньо-промислового училища від 22.06.1941 р.; заява М. Торохтія про добровільний вступ до Червоної армії, 3.07.1941 р. Мовою цих та інших музейних і архівних документів ретранслюються переживання й почуття наших співвітчизників у ті буремні роки, мотивація їхніх вчинків, моделі поведінки. Без цього важко зрозуміти, як держава і народ вистояли у всіх випробуваннях, що випали на їхню

долю. Переосмислюючи складну, суперечливу вітчизняну історію, можна констатувати, що український народ у цілому сприйняв агресію як загрозу самому своєму існуванню. Яскравим прикладом цього є добровільні вияви патріотизму в формі заяв з проханням зарахувати до лав діючої армії. Внесок громадян республіки у розгром ворога розкривають документи, що відображають хід мобілізації до радянських Збройних сил, підкреслюють значний відсоток (майже 23 %) українців у Збройних силах СРСР.

До 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни у Національному музеї із Державною архівною службою України створюється документально-реліквійна виставка "Війна. Документ. Пам'ять: Рік 41-й", на якій численні відвідувачі ознайомляться з матеріалами не тільки музейних колекцій та архівів України, а й з документами архівів Російської Федерації (представлені Зведення штабу МППО м. Києва про нальоти ворожої авіації на столицю УРСР 22.06.1941р. // Російський Державний Воєнний Архів; Звернення голови Президії Верховної Ради УРСР, голови Раднаркому УРСР та секретаря ЦК КП(б)У до українського народу. 6.07.1941р. // ЦДАГО України; Військова присяга медперсоналу воєнно-польового госпіталю № 2339. 1941р. // Фонди НМІВВВ; Особова справа на військовослужбовця, який вийшов з оточення, військового прокурора 16 мехкорпусу військового юриста 2 рангу Д. О. Заславця. 1942р. // Фонди НМІВВВ).

Виставки з циклу "Війна. Документ. Пам'ять" – це ще один крок до збереження, плекання історичної пам'яті українського народу.

Початковий етап Великої Вітчизняної війни залишається серед найбільш цікавих, суперечливих, сповнених внутрішнього динамізму періодів нашої історії, дослідження якого потребує спільних зусиль архівістів, музейних працівників, представників академічної та вузівської науки, пошуковців.

Освещены основные направления и результаты научной деятельности Мемориального комплекса "Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов" по изучению и увековечиванию трагических и героических событий начального периода Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс "Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов"; научно-исследовательская работа; музейные источники; документы.

There are highlighted the main directions and results of scientific work of the Memorial Complex "The National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945 years" concerning the studying and immortalizing of the tragic and heroic events of the initial period of the Great Patriotic War.

Keywords: The Memorial Complex "The National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945 years"; the research work; the museum sources; documents.

УДК [930.22:004.08](477)

Ю. С. КОВТАНЮК*

ВИТОКИ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА ЯК НАУКОВОГО НАПРЯМУ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Проведено дослідження витоків електронного документознавства як наукового напряму документознавства. Хронологічні межі дослідження: нижня межа пов'язана із часом започаткування в Україні механізації та автоматизації діловодних процесів – середина 1920-х років. Верхня межа – прийняття законів України "Про електронний документ та електронний документообіг" та "Про електронний цифровий підпис".

Ключові слова: електронне документознавство; електронний документ; уніфікація; стандартизація; автоматизація; діловодні процеси; архівна справа; носії інформації; автоматизовані системи; документалістика.

Нині термін "електронне документознавство" набуває певного поширення, зокрема у працях відомих українських документознавців (С. Кулешова, М. Слободяника, Г. Швецової-Водки та ін.). Так, С. Кулешов окреслив найактуальніші наукові завдання у сфері створення та функціонування електронної документації[1], М. Слободяник зробив спробу визначити перспективну проблематику досліджень у сфері електронного документознавства[2], Г. Швецова-Водка виокремила електронне документознавство у структурі документознавства[3]. Водночас електронне документознавство ще комплексно не вивчалося як науковий напрям, не аналізувалися його історичні витоки та теоретичні засади як документознавчої дисципліни, не були достатньо обґрунтовані сучасні й перспективні напрями наукових досліджень в електронному документознавстві.

Витоки електронного документознавства, безперечно, сягають тих перших розробок, що стосувалися електронного документа. Ці пошуки за часом їх початку збіглися із становленням такої комплексної науки як інформатика, що формується в першій половині 1960-х років одночасно в СРСР і Франції. У США та Великій Британії змісту інформатики відповідали такі дисципліни, як інформаційна наука та комп'ютерна наука[4]. Незважаючи на те, що за своїми об'єктами і предметом зазначені дисципліни значно різнилися, але вони мали один спільний напрям – це дослідження процесів створення та функціонування інформації за допомогою електронно-обчислювальної техніки (ЕОМ). Однак у ціло-

---

* *Ковтанюк Юрій Славович* – старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

© Ю. С. Ковтанюк, 2011

му ця інформація не мала чітких меж за типологічними, функційними, комунікаційними та іншими характеристиками. Це могли бути організаційно-розпорядчі документи, тексти публіцистичних або наукових публікацій, описи винаходів, бухгалтерські рахунки, поштові повідомлення, інформація, надіслана зі супутника тощо. Тобто будь-яка інформація, що циркулює в ЕОМ та каналами зв'язку між ЕОМ. В СРСР на початку вона не позначалася навіть як документальна[5], в англомовній спеціальній літературі застосовували термін "документи ЕОМ" або "перфокарти" ("перфофіші") чи "перфострічки", або "магнітні стрічки" (залежно від того, яким був основний вид носія для вводу і виводу інформації з ЕОМ на той час). З іншого боку, визначаючи спорідненість інформатики та документознавства у вивченні такого об'єкта як документна інформація, радянські вчені зазначали, що інформатика досліджує інформацію, яка виникла в результаті наукової та технічної діяльності, а документознавство – управлінської[6].

На документознавчому аспекті дослідження технічного документування наголошував ще фундатор радянського документознавства К. Мітяєв: дослідження прийомів технічного документування інформації, технічних засобів пошуку документальної інформації[7], проблем розробки та створення єдиної державної системи діловодства на підґрунті технічного документування у техніці[8], створення у межах єдиної системи діловодства раціональних національних і приватних систем документування з використанням технічних засобів для їх спрощення, здешевлення, надійності, уніфікації і стандартизації документації та матеріалів (носіїв – *Ю. К.*), технічних засобів[9] (систем механізації та автоматизації – *Ю. К.*).

У 1960-х роках в СРСР на межі кібернетики і документознавства сформувався напрям з назвою "документалістика" – наука про організацію наукової та технічної інформації[10]. Автори монографій з інформатики[11] та мовознавчих дисциплін[12] зауважували, що цей термін був запропонований у 1958 р. математиком В. А. Успенським і його застосовують для позначення розділу інформатики, який вивчає документальні джерела наукової інформації. Радянські документознавці та архівознавці зазначали, що документознавство відрізняється від документалістики – кібернетичної дисципліни, що вивчає динаміку і структуру інформаційних потоків і масивів і розглядає документ як будь-яку фіксовану інформацію[13]. У цьому вони спиралися на наукові засади одного з фундаторів документалістики – Г. Воробйова[14], але у цьому напрямі вбачали майбутнє документознавства і брали участь в наукових форумах та публікації наукових розвідок у виданнях з документалістики[15]. Документалістика навіть стала (разом із документознавством та архівознавством) складовою наукової спеціальності 05.25.02 в межах галузі науки "Інформація та інформаційні системи" у номенклатурі

спеціальностей наукових працівників, затверджених постановою Державного комітету СРСР з науки і техніки. Водночас документалістика не отримала достатнього розвитку і як науковий напрям припинила своє існування вже у 1980-х роках.

Бурхливий розвиток ЕОМ у 1970–1980-х рр., прийняття планів розбудови автоматизованих систем управління (АСУ) в СРСР[16] зумовили посилення уваги радянських документознавців та архівознавців до проблем створення і використання документів електронно-обчислювальних систем[17].

Відомий радянський архівіст В. Автократов, директор Всесоюзного інституту документознавства та архівної справи (ВНДІДАС), у своїй доповіді про результати перших наукових досліджень ВНДІДАС у галузі архівної справи та документознавства на зональній нараді працівників архівних установ СРСР у м. Чернівці (22–23 червня 1971 р.)[18] окреслив два основних напрями досліджень у документознавстві: перший пов'язаний зі створенням у СРСР єдиної системи інформаційного обслуговування АСУ у народному господарстві та з'ясуванням правової сили нових видів машинних документів, що створюються за допомогою машинної техніки[19]. Початковим результатом роботи ВНДІДАС за першим напрямом була поява у 1976 р. посібника "Унифицированная система организационно-распорядительной документации". Щодо другого завдання В. М. Автократов додав у своїй доповіді: "Подробнее сказать о существе этого задания я не могу: задание еще не сформулировано". Це можна вважати початком створення нового наукового напряму у документознавстві.

І якщо найвідоміший радянський документознавець А. Сокова в 1978 р. пише про пов'язані із ЕОМ нові носії інформації, нові способи її фіксації, про нові документні форми (а з ними – про визначення складу їх реквізитів, способів засвідчення, шляхів уніфікації тощо), що мають бути внесені у загальнодержавний документообіг[20], то вже у своїй докторській дисертації, захищеній 1986 р., вона визначає проблему трансформації писемного документа в умовах все більшого застосування обчислювальної техніки та "машинного документування", окреслюючи проблеми заміни традиційного документа машинограмою, збереженості писемного документа в умовах, з одного боку, недостатності для цього засобів в обчислювальній техніці, а з іншого боку – швидкої зміни поколінь ЕОМ[21]. За результатами своїх досліджень А. Сокова окреслює напрями перспективних теоретичних досліджень, пов'язаних із формуванням принципової концепції документних систем, які виходять за межі традиційного діловодного підходу і ґрунтуються на застосуванні АСУ. Це, на думку А. Сокової, гостро поставить завдання створення Загальнодержавної автоматизованої системи збору та обробки інформації[22]. За розроблення саме такої системи висловлювався

фундатор вітчизняної кібернетики В. М. Глушков. Інститут кібернетики АН УРСР, який він очолював, активно розробляв загальнодержавну автоматизовану систему (ЗДАС) збору й опрацювання інформації для обліку, планування, керування при комплексному вирішенні нагальних завдань народного господарства СРСР[23].

У 1960-х роках розпочинається процес впровадження ЕОМ у діяльність архівних систем країн, що активно використовують електронно-обчислювальну техніку. Деякі аспекти проблеми впливу на архіви засобів інформаційної техніки, які швидко розвиваються, двічі порушували на міжнародних зустрічах архівістів: у 1964 р. на V Міжнародному конгресі архівістів у Брюсселі ("вперше було поставлено питання про прийом на постійне зберігання машиночитаної документації"[24]) і в 1965 р. на Міжнародній конференції "Круглого столу архівів" у Лондоні. Наступні п'ять років характеризуються значними досягненнями у розвитку електронно-обчислювальної техніки, які призвели до появи нової документації у вигляді перфокарт, перфострічок та пластинок[25]. Обмін досвідом опрацювання ЕОМ даних, які складали "переважну більшість джерел для вивчення різних структур і кон'юнктури сучасності", відбувся на XIII Міжнародній конференції "Круглого столу архівів", у роботі якої взяли участь архівісти 40 країн світу, у тому числі й українські архівісти[26].

Ще з кінця XIX ст. людина прагнула підключати до опрацювання документної інформації різні пристрої та машини[27]. Для цього створювались особливі документи з використанням машинних носіїв запису інформації: карти, стрічки, диски тощо. У дослідженнях напрямів застосування нетрадиційних документів на теренах нашої держави до початку 1960-х рр. виокремлювалось три етапи цього складного процесу: дореволюційний (починаючи з 1897 р.) і два наступних, чітко зазначених у радянські часи (розділених другою половиною 1930-х рр.). Кожен із них характеризується помітною зміною складу та змістом таких документів, зростанням обсягу відображених у неї даних, удосконаленням застосованих технічних засобів та форм носіїв запису[28]. Технічні засоби, які розроблялися у цей період, були механічними і переважно відносилися до автоматизованих інфораційно-пошукових систем (ІПС), а нетрадиційні документи, що створювались у таких системах, спочатку отримали назву механічних документів. Одним із прикладів такої системи, розробленої у 1925 р. відомим в Україні раціоналізатором діловодства Е. Еммануїлом, була система "Динамоучет", яка включала перфокарти з подвійною крайовою перфорацією. Вона застосовувалась для механізованого опрацювання матеріалів партстатистики у Київському окружному партійному комітеті[29]. Дослідження механічних документів для впровадження ІПС в установах, на підприємствах та у галузях народного господарства тривали до кінця 1980-х років[30]. Інформація на

таких носіях фіксувалась у вигляді перфорованих отворів (механічний спосіб), намагніченості (під дією магнітних імпульсів, магнітного поля), зміні структури (під дією оптичних сигналів, лазера) спеціальних ділянок носія, які утворювали певну матрицю. Такі документи, котрі стали об'єктом вивчення документалістики, стали позначатися як матричні документи (МатД)[31]. Комбінації отворів, намагніченості або поглиблень та виступів, які містяться на поверхні носія, є фізичними станами, що розрізняють пристрої читання машин і перетворюються цими пристроями у послідовність електричних сигналів, котрі є еквівалентом відповідних письмових, звукових та зображальних повідомлень. Прогресуюча практика автоматичного читання інформації призвела до появи нетрадиційного різновиду документа[32]. У державних стандартах СРСР відповідний термін визначався як "документ, приспособленный (или пригодный) для автоматического считывания содержащейся в нем информации"[33]. У 1970–1980-х рр. у радянській документознавчій терміносистемі документи, що функціонують в ЕОМ, стали позначатися як машиночитані документи (МЧД). Чи не найбільше публікацій присвятив МЧД відомий радянський документознавець і архівознавець К. Б. Гельман-Виноградов, виконуючи обов'язки члена Комісії з документалістики Наукової ради з комплексної проблеми "Кібернетика" АН СРСР[34].

У 1980-х рр. були здійснені перші спроби документознавчого, архівознавчого та джерелознавчого аналізу цих нових видів документів, з наданою їм функцією прискорення[35]. Ці дослідження показали, що МЧД виникали і удосконалювались не тільки у зв'язку з потребою фіксації, розмноження, передачі інформації, але й завдяки зростанню потреб у її швидкому пошуку та опрацюванні. Виходячи з цих потреб, у 1980-х рр. найбільш актуальними напрямами наукових досліджень стали розробка АСУ науково-технічною інформацією[36] та АСУ виробничими процесами, виробництвами, галузями.

У спеціальних документознавчих та архівознавчих виданнях активно почали опрацьовуватись питання, пов'язані із правовим аспектом автоматизації керуванням народним господарством СРСР[37], необхідністю підготовки нормативної бази створення та функціонування МЧД, класифікування цих документів[38], їх експертизою цінності[39], архівним зберіганням[40], уніфікації[41] та стандартизації[42]. Це призвело до впровадження низки нормативних актів та стандартів. За допомогою Інструктивних вказівок Держарбітражу СРСР від 29 червня 1979 р. за № И-1-4[43] було вирішено питання про використання у якості доказів з арбітражних справ документів, які підготовлені за допомогою електронно-обчислювальної техніки. У 1981 р. нормативним актом було затверджено надання юридичної сили документам на магнітній стрічці та паперовому носії, утвореними засобами обчислювальної техніки[44].

У період з 1980 до 1984 рр. було впроваджено стандарти, які унормовували роботу з МЧД[45]. ГОСТ 6.10.1–80 встановлював вимоги до уніфікованих систем документації (УСД), що використовуються в АСУ, а також до розроблення, узгодження та затвердження УСД та складу реквізитів. ГОСТ 6.10.2–83 надав склад терміносистеми УСД, які використовують в АСУ, зокрема визначення терміна МЧД. ГОСТ 6.10.3–83 розповсюджувався на запис інформації уніфікованих документів загальносоюзного призначення для обміну між АСУ різних сфер, рівнів та обчислювальних центрів (ОЦ) колективного користування. ГОСТ 6.10.4–84 визначав надання юридичної сили документів з машинним носієм та машинограмам, створеними засобами обчислювальної техніки. У 1986 р. Держстандартом СРСР було затверджено Методичні рекомендації щодо впровадження та застосування ГОСТ 6.10.4–84[46].

Розвиток ЕОМ у 1970 – першій половині 1980-х рр., побудова ОЦ та налагоджування зв'язку між ними, розроблення та функціонування програмних засобів АСУ призвели до виникнення великих комплексів документів, створюваних за результатами впровадження АСУ[47]. Згідно з Положенням про Державний архівний фонд СРСР[48] та Положенням, яке визначає порядок відбору, прийому на зберігання та доступу до користування документами, що створені засобами обчислювальної техніки[49], масові МЧД підлягали зберіганню в державних та відомчих архівах. У 1984 р. за рішенням "ГКНТ СССР и Госплана СССР ВНИИДАД, НИЦТД СССР, ЦГАНХ СССР"[50] було розроблено методичні рекомендації щодо порядку зберігання документів з машиночитаними носіями[51]. У зв'язку з цим історики, джерелознавці порушили питання про необхідність розроблення методики користування МЧД. Найбільш вагомий внесок у розв'язання проблем джерелознавства МЧД зробив К. Гельман-Виноградов. У своїй докторській дисертації, захищеній 1985 р., він визначає засади комплектування та користування МЧД, як історичних джерел[52].

Актуалізація зазначеної проблематики, як уже зазначалося, була спричинена розробленням планів впровадження загальнодержавних та галузевих АСУ. Крім того, що кожна система мала продукувати службові галузеві документи з машиночитаними носіями, але й зазначені системи у своєму складі повинні були мати підсистему "Діловодство". Втім, значне відставання СРСР у галузі комп'ютерних технологій у другій половині 1980–1990-х рр. (період створення ЕОМ п'ятого покоління та Інтернету) не дозволили реалізувати ці плани, були впроваджені лише окремі проекти галузевих АСУ. Навіть пріоритетний проект, пов'язаний із розробленням автоматизованих підсистем Інформаційно-обчислювальної системи "Союз" у Верховній Раді СРСР почав впроваджуватись тільки у 1989–1991 рр.[53] Слід зауважити, що саме

у другій половині 1980-х рр. за кордоном посилюється увага до створення так званих засобів конторської автоматизації, "автоматизованих бюро", систем забезпечення прийняття рішень на фірмі тощо, які були власне проектами систем електронного діловодства, реалізованих на базі персональних ЕОМ.

Результати науково-технічного прогресу впроваджувались у всі споріднені галузі діяльності суспільства, пов'язані з опрацюванням та зберіганням інформації. Треба зазначити, що часто вивчення досвіду впровадження новітніх інформаційних технологій в одній галузі може призвести до прискорення вирішення нагальних завдань в іншій інформаційній галузі. Так, для більш ефективного використання досягнень інформаційних технологій у діловодних процесах та архівній справі заслуговує вивчення досвід впровадження таких технологій у бібліотечній справі[54].

Наприкінці 1980-х рр. з'являються перші посібники для гуманітарних спеціальностей вишів, які дають загальне уявлення про види інформації, різноманітність інформаційних процесів та системи управління цими процесами за допомогою електронно-обчислювальної техніки у різних інформаційних галузях[55].

В Україні у 1970–1980-х рр. проблематика, присвячена вивченню створення та функціонування МЧД, опрацьовувалася науково-дослідними інституціями, пов'язаними із розробленням систем автоматизації та організацією науково-інформаційної діяльності (зокрема бібліотечно-бібліографічного та іншого). Так, з метою автоматизації процесу сприймання тексту первинних документів безпосередньо ЕОМ у Київському інституті "УкрНДІінжпроект" було розроблено програмний аналізатор розпорядчих документів (ПАРАД), результатом якого був текст первинного документа з машинним носієм[56]. Провідною інституцією на той час на теренах України, що опрацьовувала проблематику документалістики та впровадженням АСУ, був Інститут кібернетики АН УРСР. Нижче ми наведемо перелік основних напрямів Інституту кібернетики, які стосуються АСУ та МЧД [57].

1. Розроблення інформаційних мов (ІМ) для пошуку наукових публікацій за допомогою машин. Зусилля були зосереджені на створенні мови, яка дозволяє здійснювати пошук інформації не тільки за простими текстами з прямою послідовністю літер, а й за тими, що мають складні формули, наприклад, хімічні. Найбільш складну та чітку за своєю логікою ІМ в СРСР було розроблено групою співробітників Інституту кібернетики під керівництвом Е. Скороходько. Ця мова отримала назву "БИТ". Терміни цією ІМ можуть бути представлені у трьох варіантах: у вигляді формул, графіків та таблиць[58].

2. Споріднена проблематика ІМ – це технічні переклади текстів з однієї мови на іншу[59]. Розроблення обох напрямів ґрунтується на вирі-

шенні завдання кодування текстів. До наукових інтересів Інституту кібернетики, зокрема Е. Скороходько[60], також відносилась і тема машинного перекладу текстів. Треба зазначити, що дослідження з цієї теми розпочалися ще у першій половині XX ст. Так, одним із заступників голови Наукової Ради з кібернетики, яка була створена рішенням Президії АН СРСР від 10 квітня 1959 р., був член-кореспондент АН УССР О. О. Харкевич (згодом – дійсний член АН СРСР)[61].

3. Продовжуються дослідження, пов'язані з розробкою нових ІПС, які за способом реалізації отримують в Інституті кібернетики другу назву – "інформаційно-логічні системи". Розробляється експериментальна інформаційна система тематичної орієнтації та координації (ІСТОК) такого класу, яка за алгоритмами автоматичної класифікації тематично зв'язаних між собою науково-дослідних організацій визначає кількісний показник сили їх зв'язку та будує на цій основі мережі (графи) інформаційних зв'язків між ними[62].

4. Дослідження, пов'язані з розробкою нових типів носіїв інформації, які були спрямовані на збільшення щільності запису даних на одиниці фізичної поверхні носія.

5. Дослідження зі спрощення процесу машинного сприйняття інформації – надання ЕОМ "органів" зору, мовлення, слуху – розпізнавання зображень і мови в їх природному вигляді (незакодованому) та розроблення програм синтезуючих людську мову за основними правилами фонетики. Завдяки цим дослідженням стало можливим опрацьовування зображень[63], отриманих з космічних супутників Землі, для проведення більш ефективних геологічних досліджень (розвідок) поверхні Землі.

6. Вирішення проблеми опрацювання величезних обсягів потоків інформації за рахунок розроблення автоматизованих систем керування різного рівня та налагодження каналів зв'язку між різними ОЦ та АСУ виробництва з метою швидкого збору інформації про обладнання, вироби, сировину тощо у масштабі всього СРСР[64].

7. Розроблення методів оптимального планування й керування за рахунок можливостей обчислювальних машин[65]. Найбільш цікавим проектом серед інших, про який вже вказувалось вище, вважається так званий "ОГАС"[66]. На жаль, цей проект, не зважаючи на колосальну роботу, яка була здійснена Інститутом кібернетики наприкінці 1970-х рр., з різних причин залишився на папері.

8. Дослідження інформаційної основи історії науково-технічного розвитку та керування наукою, розроблення та освоювання ефективних методів аналізу масових потоків інформації з метою узагальнення та вивчення минулого досвіду науково-технічного розвитку. На підґрунті таких підходів до цілей і завдань історичного досвіду науки та техніки були сформовані нові наукові напрямки – загальне наукознавство[67] (наука про науку[68]) та конкретні історико-технічні дослідження. Най-

більший внесок серед українських вчених у дослідження цих наукових напрямів зробив Г. Добров, працюючи спочатку у відділі машинних методів переробки історико-наукової інформації Інституту історії АН УРСР, а далі в Інституті математики та Інституті кібернетики АН УРСР[69]. Так, у жовтні 1975 р. у Києві була проведена Республіканська наукова конференція, присвячена шляхам підвищення якості та ефективності користування науково-технічною інформацією, на якій Г. Добров виступив від Інституту кібернетики зі вступною доповіддю[70].

Однак у УРСР в архівній справі та діловодстві дослідженя, пов'язані з проблематикою АСУ та МЧД, були поодинокі, що наочно ілюструє провідний у цій сфері журнал "Архіви України"[71]. Побічно зазначена проблематика порушена у статті Л. Петрової[72], де вперше подається методика визначення рівня механізації діловодних процесів в установах, організаціях та підприємствах, в якій визначено чотири рівня механізації діловодних процесів. Методика, розроблена Всесоюзним науково-дослідним інститутом праці, ґрунтується на визначенні оптимальної кількісної оцінки показників, необхідних при плануванні установами та організаціями робіт з механізації діловодних процесів. Методику було апробовано на ряді московських підприємств під час визначення на них необхідного рівня механізації і праці діловодного персоналу. Також питання механізації та автоматизації діловодства розглядалися в оглядовій статті Б. Астапова[73], інженера Українського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту нормативів і планування при Держплані СРСР, де докладно наведені сучасні для тогодення механічні засоби створення, копіювання, розмноження, опрацювання, зберігання та пошуку документів, які дозволяли автоматизувати зазначені процеси у діловодстві та архівній справі.

У статті М. А. Васильєва та В. П. Плакси порушено питання уніфікації документів, які функціонують в АСУ[74]. Автори розкривають недоліки тогочасних документальних систем в АСУ і наводять шляхи їх усунення на підґрунті єдиної моделі уніфікації документів, акцентують на спеціальній урядовій постанові, за якою до 1975 р. заплановано створити 12 уніфікованих систем документації і наголошують на економічному ефекті від уніфікації документів, наводячи статистику економічного ефекту від впровадження АСУ в 1966–1970-х рр.

Великий інтерес викликав виступ начальника канцелярії Міністерства геології УССР В. К. Савицької на Республіканській нараді з питань поліпшення діловодства і стану роботи відомчих архівів у міністерствах і відомствах, яку проводило Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР 18 травня 1976 р. у Києві[75]. Виступ В. К. Савицької був присвячений контролю за виконанням документів. Вона поділилася з присутніми досвідом розробки автоматизованої системи контролю за виконанням документів (АСКВД), яка була розроблена і впроваджена

геологічною експедицією з геолого-економічних досліджень. Виконання документів контролювалося за допомогою ЕОМ "Минск-32". Для здійснення контролю застосовувалась спеціальна картка, де разом із словесною інформацією вносилась закодована інформація для її зчитування ЕОМ. Було підкреслено, що використання АСКВД у Міністерстві геології УССР призвело до постійного та всеохоплюючого контролю виконання документів, що сприяло підвищенню особистої відповідальності працівників і покращенню роботи управлінського апарату міністерства в цілому.

Розгляд питання контролю за виконанням документів із застосуванням ЕОМ було продовжено у статті О. Родіонова, начальника секретаріату Укрсільгосптехніки[76]. Автор наводить кількісні показники системи Укрсільгосптехніки (кількість підприємств, працівників, обсяг документообігу на рік тощо) і зазначає, що для раціоналізації управлінської праці необхідне розроблення і впровадження основних видів робіт в апараті управління. Для цього у центральному апараті Укрсільгосптехніки було впроваджено систему центрального контролю за виконанням документів із застосуванням ЕОМ, яку почали впроваджувати і в обласних об'єднаннях. У статті докладно висвітлено запропоновану технологію контролю за виконанням документів.

У 1988 р. на сторінках науково-практичного журналу "Архіви України" Ф. Вагановим, начальником Головархіву СРСР, було порушено питання появи та забезпечення збереженості архівів документів з нетрадиційними носіями інформації, зокрема МЧД[77]. У статті повідомляється про створення у США та Швеції архівів, у яких передбачені приміщення для зберігання документів з нетрадиційними носіями інформації, зокрема, МЧД, які у Швеції розміщені у спеціальних підземних приміщеннях[78]. Зазначено, як саме фізично зберігалися такі документи в архівах низки країн[79]. Наприкінці огляду Ф. Ваганов зупиняється на проблемах, пов'язаних із зберіганням документів з нетрадиційними носіями інформації в радянських архівах, і зазначає, що в деяких з галузевих фондів, що входять до складу ДАФ СРСР, є досвід організації та використання МЧД, про який вони інформують зацікавлені установи про зберігання файлів та виконують запити установ і фізичних осіб на пошук документів, надають копії документів та витяги з них. Ф. Ваганов вважав основним завданням серед тих, які стояли перед вітчизняними архівістами, – забезпечення "схоронності" (збереженості – *Ю. К.*) документів з нетрадиційними носіями[80]. Специфічні особливості роботи з такими документами, вказує автор статті, вимагають відповідної підготовки кадрів архівних працівників. У світі така підготовка базується на двох рівнях: на методологічному аспекті діяльності архівістів та на академічних (історії, філософії, документознавстві, архівознавстві)[81].

У 1990-х рр. спостерігається підвищення зацікавленості документознавців та архівістів процесами машинного документування інформації та створення АСУ для автоматизації керування документаційними процесами з метою більш ефективного функціонування установ, організацій і підприємств та використання електронно-обчислювальної техніки для автоматизації архівної справи. Це було зумовлено поширенням у світі нового покоління мікропроцесорної техніки, зокрема, персональних ЕОМ (ПЕОМ) і впровадженням таких комп'ютерів у роботу установ, організацій і підприємств різної форми власності. Комп'ютерна техніка стає більш доступною, що дозволяє підвищити рівень підготовки суспільства до її повсюдного впровадження. Крім того, цей період історії України пов'язаний з її виходом зі складу СРСР та здобуттям незалежності. Це потребувало розроблення й впровадження власної для України нормативної та методичної бази у всіх галузях діяльності, зокрема щодо інформатизації українського суспільства.

Згідно з наказом начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України 1 листопада 1994 р. № 45 на підставі Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. № 3815-XII "Про порядок введення в дію Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" та Постанови Кабінету Міністрів України від 16 травня 1994 р. № 311 "Про створення в м. Києві Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства" була створена провідна в Україні науково-дослідна установа з архівної справи та документознавства. У складі інституту діяли: відділ архівознавства з секторами історії та теорії архівної справи, забезпечення схоронності документів, формування Національного архівного фонду, науково-довідкового апарату та обліку документів; відділ документознавства; науково-інформаційний відділ[82]. Практично одразу одним із напрямів роботи інституту стала галузь інформатизації архівної справи[83].

Економічна ситуація 1990-х рр. не дозволяла повною мірою запровадити нові інформаційні технології (ІТ) для автоматизації діловодних процесів та архівної справи. Цей період можна визначити як підготовчий період інформатизації суспільства, налагоджування інфраструктури телекомунікаційних зв'язків (мереж) між комп'ютерними системами і окремими ЕОМ та з'ясування шляхів впровадження ІТ у діловодстві та архівній справі. У 1995 р. в Українському державному науково-дослідному інституту архівної справи та документознавства розробляється проект першої концепції комп'ютеризації архівної справи[84]. Поступова інформатизація архівних установ[85] дозволила створити умови для використання нових технологій для розроблення Національної архівної інформаційної системи (НАІС)[86] та вперше сформулювати принципи побудови автоматизованого робочого місця архівних працівників та до-

слідників кінофотодокументів (АРМ)[87]. Найбільше досліджень у межах НАІС було здійснено з автоматизації ІПС[88] та створення електронних видань[89]. Цікавою є розробка, присвячена формалізації вибіркових знань про предметну галузь та побудову інформаційної системи електронного словника[90]. Такий перелік тогочасних інтересів пояснюється зміною морально застарілих великих ЕОМ новим поколінням ПЕОМ. Електронно-обчислювальна техніка нового покоління практично не вироблялась вітчизняною електронною промисловістю, а згодом залишки такого виробництва взагалі припинили своє існування. На жаль, цей період можна характеризувати як період практично повної втрати МЧД[91], які зберігались за рахунок роботи парку єдиної системи ЕОМ (ЄС ЕОМ). Разом з припиненням експлуатації таких машин зникла можливість читати носії, які використовувались в них для зберігання даних. Нові ЕОМ практично не підтримували роботу зі застарілими носіями.

У сучасну архівну терміносистему увійшли такі поняття, як “комп’ютер”, “ПЕОМ”, “файл”, “каталог” (“папка”), “дискета”, “магнітний диск”, “оптичний диск”, “база даних”, “автоматизоване робоче місце”, “автоматизована система управління”, “інформаційна пошукова система”, “електронний каталог (довідник)”, “мережа”, “захист інформації (інформаційної системи)” тощо. З середини 1990-х рр. починається процес створення вітчизняних систем керування діловодними процесами. Спочатку такі системи отримали назву “системи комп’ютерного діловодства”[92], з часом – “системи електронного діловодства”[93]. Нині такі системи частіше називають системами електронного документообігу[94] (СЕД). На думку автора статті, виходячи з послідовності процесів, які охоплює діловодство та відповідності цим процесам функціональних можливостей сучасних систем, правильніша назва – “системи електронного діловодства”. Документообіг є, хоча і основною, але складовою діловодства[95].

Процес впровадження АСУ в Україні потребував унормування. “Безумовно, що в країні [у 1990-х рр.] здійснюється діяльність, пов’язана із розробленням законів, стандартів, керівних нормативних документів, класифікаторів техніко-економічної інформації (що мають, так би мовити, документознавчий характер), зі створенням різних уніфікованих систем документації чи обігом електронної документації”, – зазначає відомий український документознавець С. Г. Кулешов, і продовжує: “Однак, ці розробки часто незкоординовані, не мають планового характеру, їхні проекти не завжди узгоджуються з компетентними та зацікавленими відомствами та організаціями”[96]. Цей процес зумовив появу стандарту ДСТУ 3719–98 (ISO 8613:1989) “Інформаційні технології. Електронний документообіг. Архітектура службових документів (ODA) та обмінний формат”, який складається з восьми частин і встановлює вимоги до структури службових електронних документів

призначених для їх обміну. Стандарт було розроблено спеціалістами з ІТ (ВАТ "Інститут прикладної інформатики"), без урахування думки документознавців, за що цей документ був заслужено критикований[97].

Наприкінці 1990-х рр. розгортаються дискусії і у середовищі відомих документознавців, зокрема навколо поняття "електронний документ", привнесеному до вітчизняної терміносистеми з західних країн[98]. Українські документознавці та архівісти все більше приділяють уваги у своїй науковій діяльності проблематиці електронного документа. Про це свідчить зростання показників кількості публікацій, присвячених електронним документам. Потреба вивчення феномену електронного документа, організації електронного діловодства та електронного документообігу, електронних архівів в Україні ілюструють статті, зокрема в таких профільних документознавчих виданнях, як "Архіви України"[99] та "Студії з архівної справи та документознавства"[100], а також в інших виданнях[101].

Збільшення потоків публікацій, присвячених електронним документам, стимулювало думку щодо виокремлення у структурі документознавства самостійного напряму – електронного документознавства. В Україні чи не першим про це написав у 1999 р. С. Г. Кулешов у статтях, присвячених структурі документознавства[102]. Зокрема, вчений зазначає: "У складі спеціального документознавства можуть бути й інші напрями, що пізніше, ймовірно, оформляться у наукові дисципліни, а саме – картографічне, науково-технічне, аудіовізуальне (кінофотофоновідеодокументознавство), ***електронне документознавство*** (виокремлено нами – *Ю. К.*). Названі напрями будуть орієнтовані не тільки на архівну справу, а й на бібліотечну, музейну діяльність, оскільки ці заклади мають солідні фонди карт (виданих і рукописних), кінофотофонодокументів. ... Електронне документознавство взагалі є найперспективнішим та інтегративним напрямом спеціального документознавства й водночас може бути (у силу цієї ж інтегративності) розділом загального документознавства"[103]. Пізніше С. Кулешов повторює цю тезу у монографії 2000 р.[104] У цій роботі документознавець окреслив і найзагальніші завдання нового наукового напряму[105].

Все це стало підґрунтям для прийняття у 2003 р. законів України, які визначили на законодавчому рівні такі поняття, як "електронний документ", "електронний документообіг"[106] та "електронний цифровий підпис"[107], та стали основними документами для подальшого нормативно-правового унормування електронного документообігу, електронного діловодства та архівного зберігання електронних документів в Україні.

На цьому період, який передував формуванню електронного документознавства як наукового напряму документознавства, в Україні закінчився.

[1] *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія. – К., 2000. – С. 114.

[2] *Слободяник М. С.* Електронне документознавство: перспективна проблематика досліджень // Державне управління і право: зб. наук. пр. / КНУКІМ. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 196–197.

[3] *Швецова-Водка Г. Н.* Общая теория документа и книги: учеб. пособие. – М.: Рыбари, 2009. – С. 235.

[4] *Малиновский Б. Н.* Очерки по истории компьютерной науки и техники в Украине – К.: Феникс, 1998. – С. 437–448.

[5] Див.: Словарь терминов по информатике на русском и английском языках / ВИНИТИ. – М.: Наука, 1971. – 359 с.

[6] *Никитин П. И.* Некоторые аспекты разработки автоматизированных систем управления и обработки информации // Тр. МГИАИ. – М., 1974. – Т. 30, вып. 2: Механизация и автоматизация делопроизводства и архивов. – С. 18–19.

[7] *Митяев К. Г.* Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопр. архивоведения. – 1964. – № 2. – С. 32.

[8] Там же. – С. 35.

[9] Там же. – С. 36–37.

[10] Прикладная документалистика / отв. ред. В. В. Налимов. – М.: Наука, 1968. – С. 3. – (Серия “Организация и управление” / Акад. наук СССР. Науч. совет по кибернетике).

[11] *Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С.* Научные коммуникации и информатика – М.: Наука, 1976. – С. 403.

[12] *Кондратов А. М.* Звуки и знаки. – 2 изд., перераб. – М.: Знание, 1978. – С. 54.

[13] *Автократов В. Н., Банасюкевич В. Д. , Сокова А. Н.* Основные направления развития документоведения // Теоретические проблемы документоведения : тезисы докл. к теорет. семинару / ВНИИДАД. – М., 1975. – С. 37.

[14] Документальные системы управления / под ред. Г. Г. Воробьева и Г. М. Гаазе-Рапопорта. – М.: Экономика, 1973. – С. 3.

[15] Див., наприклад: Гаазе-Рапопорт М. Г., Сокова А. Н. Психологические факторы в документации и их использование // Вопр. кибернетики. – М., 1978. – Вып. 39: Документалистика и психология. – С. 27–39; Вопросы кибернетики. Современные документальные системы / под ред. В. Н. Автократова и А. Н. Соковой. – М.: Сов. радио, 1979. – 155 с.

[16] *Глушков В. М.* Всесоюзная автоматизация // Правда. – 1971. – 28 сент. – С. 59–64.

[17] *Его же.* Вычислительная техника и проблемы автоматизации управления // Наука и жизнь. – 1971. – № 2. – С. 59–64.

[18] *Бездрабко В. В.* Ще один штрих до біографії В. М. Автократова: нові джерельні знахідки // Пам’ятки: археогр. щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – Т. 9. – С. 44–55.

[19] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2310, арк. 94–106.

[20] *Сокова А. Н.* Современные исследования в области документоведения // Сов. архивы. – 1978. – № 4. – С. 50–51.

[21] *Её же.* Развитие советского документоведения в условиях НТР (1960–1980 г.г.): автореф. – Дис … д-ра ист. наук. – М., 1986. – С. 41–42.

[22] *Её же.* Современные исследования в области документоведения // Сов. архивы. – 1978. – № 4. – С. 44.

[23] *Глушков В. М., Валах В. Я.* Что такое ОГАС? – М.: Наука. – 1981. – 160 с. – (Библиотека “Квант”; вып. 10).

[24] *Ваганов Ф. М.* Забезпечення схоронності “нових архівів” // Архіви України. – 1988. – № 6. – С. 19.

[25] *Мітюков О. Г.* XIII Міжнародна конференція “Круглого стола архівів” // Архіви України. – 1972. – № 1. – С. 3.

[26] Там само. – С. 4–9.

[27] *Гельман-Виноградов К. Б.* Машиночитаемые документы в СССР. Вып. 1: Области применения. Классификация. – М., 1980. – Вып. 1. – С. 17–43.

[28] *Его же.* Машиночитаемые документы периода развитого социалистического общества. Проблемы источниковедения: автореф. дис. … д-ра ист. наук. – М.: МГИАИ, 1984. – С. 16.

[29] *Его же.* Исторический опыт разработки механизированных систем документальной инфорамции // Анализ тенденций и прогнозирование научно-технического процесса. Применение математических методов и ЭВМ в исследованиях по истории науки и техники. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 127–131.

[30] Кибернетика и документалистика. Механизация процесса накопления, хранения и поиска научной информации / отв. ред. В. В. Налимов. – М.: Наука, 1966. – 164 с. – (Серия “Организация и управление” / Акад. наук СССР. Науч. совет по кибернетике); *Кузнецов Г. М., Хромов Л. Н.* Система информационного обслуживания с дифференцированным распределением информации // Прикладная документалистика / отв. ред. В. В. Налимов. – М.: Наука, 1968. – С. 138–158. – (Серия “Организация и управление” / Акад. наук СССР. Науч. совет по кибернетике); *Кискин П. Х.* Применение методов документалистики в Молдавии [Україні] // Там же. – С. 160–171.

[31] *Гельман-Виноградов К. Б.* Машиночитаемые документы: вопросы терминологии и идентификации // Науч.-техн. информ. (ВИНИТИ). – М., 1981. – Сер. 2, № 3. – С. 3.

[32] *Его же.* Трудности научной трактовки понятия “документ” и пути их преодоления // Особая миссия документов: избр. тр. / предисл. проф. М. В. Ларина. – М., 2009. – С. 18–19.

[33] ГОСТ 6.10.2–83. Унифицированные системы документации. Термины и определения. – М.: Изд-во стандартов. – 1984.

[34] Див. збірник праць вченого різних років: Гельман-Виноградов К. Б. Особая миссия документов: избр. тр. – М., 2009. – 184 с.

[35] *Гельман-Виноградов К. Б.* Теоретические проблемы документоведения, архивоведения и источниковедения машиночитаемых документов // Методологические вопросы архивоведения и организации документов в архивах: сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1984. – С. 1–19.

[36] *Добров Г. М.* Система цілей і засобів керування наукою. Бесіда VI // В. М. Глушков, Добров Г. М., Терещенко В. І. Бесіди про управління. – К.: Політвидав. – 1973. – С. 84–98.

[37] Див., наприклад: *Венгеров А. Б.* Право и информация в условиях автоматизации управления. – М.: Юрид. лит., 1978. – 208 с.; *Венгеров А. Б., Пертцик В. А., Самощенко В. А.* Правовые основы автоматизации управления народным хозяйством СССР: учеб. пособие. – М. : Высш. шк., 1979. – С. 139; *Знаменский Г. Л.* Методы и средства повышения эффективности хозяйственного законодательства: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. – М.: ИГП АН СССР, 1984. – С. 14–15.

[38] *Чуковенков А. Ю.* Машиночитаемые документы: определение понятия и выбор признаков классификации // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1986. – С. 53–73.

[39] *Мирошниченко А. В.* О классификации и экспертизе ценности документов АСУ // Сов. архивы. – 1979. – № 6. – С. 53–56.

[40] *Даниленко И. И., Цаплин В. В.* Об отборе на государственное хранение машиночитаемых документов // Сов. архивы. – 1981. – № 3. – С. 14–19; *Даниленко И. И., Цаплин В. В.* Об архивном хранении и использовании машиночитаемых документов // Сов. архивы. – 1985. – № 3. – С. 3–11; *Тахонин В. А., Цаплин В. В.* О задачах, методах и концепции описания машиночитаемых документов, подлежащих передаче в государственные архивы // Сов. архивы. – 1986. – № 1. – С. 10–14.

[41] *Кокорев В. И.* Унификация документов управления. – М.: Экономика, 1979. – 184 с.

[42] *Кокорев В. И.* Стандартизация документов в управлении // Документальные системы в управлении / под ред. Г. Г. Воробьева и М. Г. Гаазе-Рапопорта. – М.: Экономика, 1973. – С. 164–166.

[43] Инструктивные указания об использовании в качестве доказательств по арбитражным делам документов, подготовленных с помощью электронно-вычислительной техники. Госарбитраж СССР от 29 июня 1979 г. № И-1-4 // Бюллетень нормативных актов министерств и ведомств СССР. – М., 1980. – № 1.

[44] Временные общеотраслевые руководящие указанияе о придании юридической силы документам на магнитной ленте и бумажном носителе, создаваемым средствами вычислительной техники: утверждены Постановлением ГКНТ от 20 апреля 1981 г. № 100 // Бюллетень нормативных актов министерств и ведомств СССР. – М., 1981. – № 9.

[45] ГОСТ 6.10.1–80. Унифицированные системы документации. Основные положения (замінено на ГОСТ 6.10.1–88 “Унифицированная система документации, используемые в АСУ. Основные положения”); ГОСТ 6.10.2–83. Унификация систем документации. Термины и определения; ГОСТ 6.10.3–83. Унифицированные системы документации. Запись информации унифицированных документов в коммуникативном формате; ГОСТ 6.10.4–84. Унифицированные системы документации. Придание юридической силы документам на машинном носителе и машинограмме, создаваемым средствами вычислительной техники. Основные положения; *Пшенко А. В., Чуковенков А. Ю.* Формирование нормативной базы документов, создаваемых средствами вычислительной техники // Сов. архивы. – 1986. – № 2. – С. 37–42.

[46] РД 50–613–86. Методические указания по внедрению и применению ГОСТ 6.10.4–84: утверждены Постановлением Госстандарта от 24 сентября 1986 г. № 2781 со сроком введения с 1 июля 1987 г.

[47] *Ковальченко И. Д., Дробяков В. З., Воронкова С. В.* Научная организация массовой документации и ее использование в интересах исторической науки // Архивы СССР периода развитого социалистического общества: материалы Всесоюз. науч. конф. – М., 1979. – Ч. 1. – С. 48–51.

[48] Положение о Государственном архивном фонде СССР (ГАФ СССР): утверждено постановлением Совета Министров СССР от 4 апреля 1980 г. № 274 // Собрание постановлений правительства СССР. – М., 1980. – № 10. – Ст. 71.

[49] Положение о порядке отбора, приема на хранение и выдачи потребителям документов, созданных средствами вычислительной техники. – М., 1983. – С. 3.

[50] *Пшенко А. В., Чуковенков А. Ю.* Формирование нормативной базы документов, создаваемых средствами вычислительной техники // Сов. архивы. – 1986. – № 2. – С. 41.

[51] РД 50–524–84. Методические указания "Порядок хранения документов на машинных носителях": утверждены Постановлением Госстандарта от 25 декабря 1984 г. № 4895 со сроком введения с 1 января 1986 г.

[52] *Гельман-Виноградов К. Б.* Машиночитаемые документы периода развитого социалистического общества. Проблемы источниковедения: автореф. дис. … д-ра ист. наук. – М.: МГИАИ, 1984. – С. 4–6.

[53] *Никитов В. А., Орлов Е. И., Старовотов А. В., Савин Г. И.* Информационное обеспечение государственного управления. – М.: Славян. диалог, 2000. – С. 98–117.

[54] Див., наприклад: *Кулешов С. Г.* Система передачи заказов на литературу с помощью прикладных телевизионных установок (ПТУ) // Автоматизация и механизация информационной и библиотечной работы в ВУЗе. – К.: Знание, 1978. – С. 21–22; *Кулешов С. Г., Стародубов Є. Ф., Терно В. В.* Эффективность механизации и автоматизации третьего контура ИПС в условиях территориально разобщенных научно-промышленных объединений // Пути повышения качества и эффективности использования научно-технической информации: тез. докл. респ. науч. конф. Секция 6: Механизация и автоматизация информационных процессов. – К., 1975. – С. 37–39; *Кулешов С. Г.* Механизация и автоматизация справочно-информационной работы вузовских библиотек // Автоматизированные системы библиотек. – К.: Знание, 1977. – С. 27–28; *Його ж.* Машинопрочитувані носії як об'єкт комплектування наукової бібліотеки // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: тези доп. міжнар. наук. конф., 8–10 жовт. 1996 р. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1996. – С. 64–65; *Павлуша І. А.* Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні: бібліотекознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 18 с.; *Слободяник М. С.* Концептуальні засади формування електронної бібліотеки університету // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: материалы 9-й Междунар. конф. "Крым 2002". – М., 2002. – Т. 1. – С. 257–259 та ін.

[55] Див., наприклад: Информатика / под ред. К. В. Тараканова. – М.: Книга, 1986. – 304 с.

[56] *Дудаков Б. Г., Малышев Д. Д., Фельдман Я. Л.* Об одном из решений проблемы ввода распорядительных документов в ЭВМ // Сов. архивы. – 1986. – № 2. – С. 43–46.

[57] *Глушков В. М., Валах В. Я.* Что такое ОГАС? – М.: Наука. – 1981. – С. 59–61. – (Библиотека "Квант"; вып. 10).

[58] *Кондратов А. М.* Звуки и знаки. – 2 изд., перераб. – М.: Знание, 1978. – С. 59.

[59] *Успенский В. А.* Итоги работы секции алгоритмов машинного перевода // Труды по нематематике: в 2 т. – М.: ОГИ, 2002. – С. 314–333.

[60] *Скороходько Э. Ф.* Вопросы перевода английской технической литературы. – К.: Киев. ун-т, 1963. – 92 с.

[61] *Иванов В. В.* Академик А. И. Берг и развитие работ по структурной лингвистике и семиотике в СССР [Електронний рексурс]. – Режим доступу: http://www.mmedia.nsu.ru/cshistory/obj221/DEFAULT.htm. – Назва з екрана.

[62] *Коренной А. А.* Проектирование направления использования научно-технической информации в управлении // Пути повышения качества и эффективности использования научно-технической информации: тез. докл. Респ. науч. конф. Секция 1. – К.: УкрНИИНТИ, 1975. – С. 24–27.

[63] Див., наприклад: *Глушков В. М., Ковалевский В. А., Рыбак В. И.* Универсальная установка для исследования алгоритмов распознавания изображений // Принципы построения самообучающихся систем. – К., 1962. – С. 63–72; *Глушков В. М.* Алгоритм обучения машины распознаванию простейших геометрических фигур // Там же. – С. 5–18; *Глушков В. М., Грищенко Н. М., Стогний А. А.* Алгоритм распознавания осмысленных предложений // Там же. – С. 19–26; *Браверман Э. М., Глушков В. М., Ковалевский В. А., Летичевский А. А.* Теория распознавания образов и обучающихся систем // Изв. АН СССР. Техн. кибернетика. – 1963 – №5. – С. 98–101.

[64] Див., наприклад: *Архангельский Ю. С., Быченок Н. Н., Глушков В. М.* О взаимодействии функциональных звеньев РАС УССР // Тр. семинара “Вопросы создания РАС и Государственной сети вычислительных центров”. – 1975; *Глушков В. М., Михеев Ю. А., Стогний А. А.* Вопросы реализации информационного обеспечения в условиях государственной сети вычислительных центров и распределенные банки данных // Принципы построения распределенного автоматизированного банка данных ГСВЦ. – К., 1975. – С. 5–20; *Глушков В. М., Кушнир Э. Ф., Стогний А. А.* Функциональная структура и элементы сетей ЭВМ // Управляющие системы и машины. – 1975. – № 3. – С. 1–10; *Глушков В. М., Паньшин Б. Н., Стогний А. А., Урсин Г. И.* Проблемы разработки программного обеспечения для организации взаимодействия АСУ различных уровней // Вопросы построения сетей ЭВМ и ВЦ коллективного пользования. – К.: ИК АН УССР, 1978. – С. 3–9; *Глушков В. М., Никулин В. Н.* Состояние и задачи проектирования и создания сетей вычислительных центров коллективного пользования // Механизация и автоматизация управления. – 1982. – № 3. – С. 1–4; *Глушков В. М., Никитин А. И.* Научные и практические проблемы создания сетей ЭВМ и систем коллективного пользования // Вычислительные системы, сети и центры коллективного пользования (ВСС и ЦКП-78): материалы конф. – Новосибирск, 1978; *Их же.* Некоторые проблемы создания и развития сетей ЭВМ // Программное обеспечение вычислительных сетей и систем реального времени: тез. докл. Всесоюз. конф. – К., 1981. – С. 3–6.

[65] *Глушков В. М., Карнаух В. Г., Матвеев М. Т., Михалевич В. М.* Общие принципы создания республиканской автоматизированной системы управления народным хозяйством УССР (РАСУ). – К.: Изд-во ВЦ Госплана, 1973; *Глушков В. М.* АСУ. Состояние и перспективы // Механизация и автоматизация управления. – 1975. – № 1. – С. 3–13; *Глушков В. М.* Макроэкономические модели и принципы построения ОГАС. – М.: Статистика,1975. – 159 с.; *Глушков В. М., Морозов А. А., Скурихин В. И.* Система БАРС. Назначение, структура, характеристики // Управляющие системы и машины. – 1979. – № 2. – С. 3–7; *Глушков В. М., Брусиловский Б. Я., Матвеев М. Т., Шкурба В. В.* РАСУНТ – важнейшая подсистема РАС УССР // Механизация и автоматизация управления. – К., 1980. – № 2. – С. 8–11; *Бакаев А. А.,*

Глушков В. М., Крамаренко Р. П. Система управления базами данных “Пальма” // Управляющие системы и машины. – 1980. – № 5. – С. 94–97; *Глушков В. М.* ДИСПЛАН – новая технология планирования // Управляющие системы и машины. – 1980. – № 6. – С. 5–10; *Глушков В. М., Михалевич В. С., Подчасова Т. П., Хазанов И. Б., Шкурба В. В.* Многоуровневая система управления производственным объединением в организационно-программном комплексе ЭТАП // Управляющие системы и машины. – 1980. – № 3. – С. 3–7; *Глушков В. М., Кожурин Ф. Д.* Региональные автоматизированные системы управления. – К.: Знание, 1980. – Сер. 12, № 1. – С. 63; *Глушков В. М.* Основы безбумажной информатики. – М.: Наука, 1982. – 552 с.

[66] *Глушков В. М.* Проблемы ОГАС на современном этапе // Алгоритмы и организация решения экономических задач. – М.: Статистика, 1975. – Вып. 6. – С. 5–14.

[67] *Добров Г. М.* Актуальные проблемы науковедения. – М.: Знание, 1968. – 46 с.

[68] *Его же.* Наука о науке. Введение в общее науковедение. – М.: Наука, 1966. – 271 с.

[69] *Його ж.* Про машинні методи обробки історико-наукової інформації // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 96–101; *Его же.* О современных методах переработки историко-технической информации // Техника и ее место в истории общества. – М.: ИИЕТ АН СССР, 1965. – С. 34–65; *Его же.* Перфокартотеки для исследований по истории научно-технического прогресса: сб. инструктивных материалов. – К.: КДНТП, 1965. – 27 с.; *Его же.* Информационная основа научно-технического развития // Прикладная документалистика / отв. ред. В. В. Налимов. – М.: Наука, 1968. – С. 5–31. – (Серия “Организация и управление” / Акад. наук СССР. Науч. совет по кибернетике); *Добров Г. М., Клименюк В. Н., Смирнов Л. П.* Машинные методы переработки историко-научной информации. – М.: Наука, 1969. – 270 с.; *Добров Г. М.* Документалистика и управление наукой // Документальные системы в управлении / под ред. Г. Г. Воробьева и М. Г. Гаазе-Рапопорта. – М.: Экономика, 1973. – С. 6–15.

[70] *Его же.* Проблемы управления качеством процессов и результатов научных исследований // Пути повышения качества и эффективности использования научно-технической информации: тез. докл. Респ. науч. конф. Секция 1. – К.: УкрНИИНТИ, 1975. – С. 24–27.

[71] Архіви України: бібліогр. покажч. змісту, 1947–1970 рр. / уклад.: А. А. Батюк, М. І. Бутич. – К., 1999. – 188 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 3); Архіви України: сист. покажч., 1971–1987 рр. / упоряд.: Л. М. Васько та ін. – К., 1988. – 194 с.; Анотований покажчик публікацій журналу “Архіви України” за 1988–1995 рр. / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; уклад. Н. П. Павловська; відп. ред. І. Б. Матяш. – К., 1997. – 152 с.

[72] *Петрова Л.* Методика визначення рівня механізації діловодства // Архіви України. – 1968. – № 6. – С. 58–62.

[73] *Астапов Б. І.* Сучасні засоби механізації та автоматизації діловодства // Архіви України. – 1972. – № 1. – С. 45–51.

[74] *Васильєв М. А., Плакса В. П.* Уніфіковані документи в автоматизованих системах управління // Архіви України. – 1972. – № 3. – С. 68–71; *Їх же.* Єдині моделі як засіб уніфікації документів // Архіви України. – 1972. – № 4. – С. 71–74.

[75] *Соловова Т. М.* Республіканська нарада з питань поліпшення діловодства і стану роботи відомчих архівів у міністерствах і відомствах // Архіви України. – 1976. – № 4. – С. 28.

[76] *Родіонов О. М.* Застосування електронно-обчислювальної техніки для контролю за виконанням документів // Архіви України. – 1977. – № 3. – С. 40–45.

[77] *Ваганов Ф. М.* Забезпечення схоронності "нових архівів" // Архіви України. – 1988. – № 6. – С. 18–30.

[78] Там само. – С. 22.

[79] Там само. – С. 26.

[80] Там само. – С. 29.

[81] Там само. – С. 30.

[82] Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undiasd.archives.gov.ua/index.php?m=15. – Назва з екрана; Нова установа архівної системи // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С. 14–17. Інтерв'ю дає директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства В. П. Ляхоцький. Він визначив основні завдання, що стоять перед науковим закладом, окреслив структуру установи, її штат, розповів про творчі задуми, відповів на питання про майбутню видавничу діяльність інституту.

[83] *Ляхоцький В. П.* Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УДНДІАСД): основні напрями діяльності в галузі інформатизації архівної справи // Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – С. 63–65

[84] Проект Концепції комп'ютеризації архівної справи / УДНДІАСД. – К., 1995. – 12 с. – Ротапринт.

[85] *Захарченко Т. М.* Застосування ЕОМ у роботі державних архівів України // Архіви України. – 1996. – № 4/6. – С. 37–47; *Резникова В. В., Дудка Ю. А.* К вопросу компьютеризации некоторых участков работы Госархива Харьковской области // Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – С. 133–139.

[86] *Лозицький В. С., Боряк Г. В., Дубровіна Л. А.* Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка" // Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – С. 12–18; *Гриша С. М., Сохань О. В.* Програмно-технологічні аспекти розбудови Національної архівної інформаційної системи (асоціативний підхід) // Там само. – С. 72–87; Національна архівна інформаційна система: технічне завдання // Там само. – С. 196–224.

[87] *Пшеничний В. Г.* Принципи побудови автоматизованого робочого місця архівних працівників та дослідників кінодокументів // Там само. – С. 148–153; *Кулешов С. Г., Терпіль Н. С.* Научная работа студентов по созданию электронных каталогов изданий // Информационные технологии в славянской культуре и украинском возрождении: тез. докл. междунар. науч. конф., 16–17 февр. 1993 г. / Харьк. гос. ин-т культуры. – Х., 1993. – С. 81–82.

[88] *Захарченко Т. М.* Автоматизована інформаційно-пошукова система (АІПС – "Фондовий каталог") Головархіву України // Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – С. 117–121; *Сохань О. В.* Гіпертекстові та гіпермедіальні технології // Там само. – С. 88–97; *Духновська Г. І., Кучерявий Ю. Р., Лозниця Я. С.* Автоматизована інформаційно-пошукова система Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України // Там само. – С. 125–132; *Войцехівська Н. П., Джурджа Л. В., Лозова С. Ф.* АІПС "РЕП" на документи Держархіву Київської області // Там само. – С. 140–143; *Сохань О. В.* Автоматизований банк даних "Джерела з історії УПА" як складова частина Національної архівної інформаційної системи "Архівна та рукописна Україніка": Національна зведена система документальної інформації" // Там само. – С. 144–147; *Кулешов С. Г.* Організація функціонування документаційних інформаційно-пошукових систем / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – К., 1998. – 26 с.

[89] *Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П.* Книжкова спадщина України: електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. пр. – С. 181–188; *Боряк Г. В.* Проект комп'ютерного довідника "Археобібліобаза" як складова "Архівної та рукописної Україніки" // Там само. – С. 189–192.

[90] *Широков А. В., Пещак М. М.* Структурна модель реєстрової частини словника української мови // Там само. – С. 154–174.

[91] *Носевич В. Л.* Проблеми довгострокового зберігання електронних архівів у роботі Білоруського науково-дослідного центру електронної документації / пер. з рос. О. В. Бондаренко // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 65.

[92] *Маньковский А. Л.* Організація комп'ютерного діловодства в установах. Програмно-апаратне забезпечення: метод. рекомендації / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – К., 1998. – 28 с.; *Його ж.* Системи комп'ютерного діловодства: сучасний стан та перспективи розвитку програмно-апаратного забезпечення / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – 36 с.; *Його ж.* Засоби захисту інформації в системах комп'ютерного діловодства / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – 40 с.

[93] Про затвердження переліку завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 2004 рік, їх державних замовників та обсягів фінансування: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 березня 2004 р. № 181-р.

[94] *Маньковський А. Л.* Модель захищеного документообігу в установі // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 102.

[95] *Сельченкова С. В.* Діловодство: практ. посіб. – К.: Інкунабула, 2009. – С. 141.

[96] *Кулешов С. Г.* Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 96.

[97] *Загорецька О. М., Кузнецова Л. В., Кулешов С. Г.* Стандартизація в галузі справочинства в Україні: невирішені проблеми // Архіви України. – 2001. – № 1/2. – С. 11–20.

[98] *Загорецька О. М. , Кузнецова Л. В. , Кулешов С. Г.* Стандартизація в галузі справочинства в Україні: невирішені проблеми // Архіви України. – 2001. – № 1/2. – С. 13, 15; *Кулешов С. Г.* Нові навчальні видання з документознавства // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 201–204; *Швецова-Водка Г. М.* Типологія документа: Навч. посібник для студентів інтів культури / Рівн. держ. ін-т культури. – К.: Кн. палата України, 1998. – 80 с.

[99] *Мєшков Д. Ю.* Електронний документ: обіг, зберігання, використання, законодавчі аспекти. Досвід ФРН (1990–200) // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 73–87; *Іствуд Т.* Експертиза цінності електронних документів // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 232–236; *Носевич В. Л.* Проблеми довгострокового зберігання електронних архівних матеріалів у роботі Білоруського науково-дослідного центру електронної документації // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 65–74.

[100] *Гордійчук Г.* Досвід впровадження і застосування електронного документообігу в джерелах комплектування Держархіву Херсонської області – Херсонській облдержадміністрації та регіональному відділенні фонду державного майна // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 84–85; *Окорокова Л. Л., Левченко Л. И.* Створення страхового фонду на цифрових носіях в Держархіві Миколаївської області (з досвіду роботи) // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 85–87; *Маньковський А. Л.* Спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 142–146.

[101] *Дудченко С. В.* Электронный документ как полнотекстовый, справочный и библиографический первоисточник // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 50, Т. 3. – С. 59–64; *Гладун А. Я., Журавльов Ю. Д., Штонда В. М.* Методологічні аспекти створення системи корпоративного електронного документообігу // Наук. зап. / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К., 2003. – Том 21: Комп’ютерні науки. – С. 96–102 та ін.

[102] *Кулешов С. Г.* Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 97; *Його ж.* Чи входить книгознавство у документознавство (до проблеми структуризації документознавства) // Бібл. вісн. – 1999. – № 5. – С. 12–13.

[103] *Його ж.* Чи входить книгознавство у документознавство (до проблеми структуризації документознавства) // Бібл. вісн. – 1999. – № 5. – С. 12–13.

[104] *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД, ДАКККіМ. – К., 2000. – С.44.

[105] Там само. – С. 114.

[106] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 851–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

[107] Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 р. № 852–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

Проведено исследование истоков електронного документоведения как научного направления документоведения. Хронологические границы исследования: нижняя граница связана со временем внедрения в Украине механизации и автоматизации деловодных процессов – середина 1920-х годов. Верх-

няя граница – принятие законов Украины “Об электронном документе и электронном документообороте” и “Об электронной цифровой подписи”.

Ключевые слова: электронное документоведение; электронный документ; унификация; стандартизация; автоматизация; деловодные процессы; архивное дело; носители информации; автоматизированные системы; документалистика.

In this paper is researched the issue of electronic document studies as a scientific direction of document studies. The chronological limits of research are: lower limit is associated with the establishment in Ukraine of researches in the field of implamintation mechanization of the documentation process that is the middle of 1920s; the upper limit is associated with the Laws of Ukraine “On Electronic Documents and Electronic Documents Circulation” and “On Electronic Digital Signature” that is 2003.

Keyword: electronic document studies; electronic document; unification; standardization; automation; records management; archival affairs; information medium; automated systems; documentalystica.

УДК 930.25

М. Ю. ЧИРКОВА*

ДОСТУП ДО АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Розглянуті генеза та сучасний стан проблеми правового, інтелектуального та фізичного доступу до інформаційних ресурсів державних архівів. Проаналізовано взаємозв'язок між доступом до ретроспективної інформації та станом суспільної свідомості. Запропоновано шляхи вдосконалення інтелектуального доступу до архівів.

Ключові слова: архівна служба; архівні установи; ретроспективна інформація; доступ; розсекречування.

Сенс і кінцева мета існування архівів і всієї державної архівної служби у демократичному суспільстві – забезпечення його членам умов рівного, нічим не обмеженого доступу до документної ретроспективної інформації. Доступ до архівів – це прояв одного з основних прав людини: права на інформацію. Його вдоволення особливо важливе у контексті розвитку демократичних суспільств і пов'язаного з цим процесу підвищення відповідальності людей за політичні та соціальні умови, в яких вони бажають жити. Запорука конституційного права громадян на вільний доступ до інформації – мобільність та відкритість різнопланових інформаційних потоків, зокрема й архівної інформації, не тільки для обмеженого контингенту користувачів (науковців і управлінців), а й для пересічних громадян та соціальних інституцій. Рівень доступності архівної інформації визначає ступінь публічності архівів, тобто їх роль у політичному житті суспільства як інструмента демократичного контролю за діяльністю органів влади.

Проблема доступу до архівної інформації набула особливої актуальності з розпадом соціалістичного табору та демократизацією політичних режимів у цих країнах. Прямо чи опосередковано проблему досліджували українські та іноземні вчені: А. Артизов, Г. Боряк, В. Козлов, Т. Кук, А. Менн-Харіц, І. Мищак, К. Новохацький, А. Плате, Н. Христова, Л. Юдіна та інші. У більшості цих публікацій доступ до архівів розглядається як технічна проблема, яку можна вирішити за допомогою створення необхідних нормативно-правових (законодавство) та інформаційних (довідковий апарат) інструментів. Проте вона має ще один аспект – ідеологічний, адже забезпечення доступу до інформації (у тому числі й ре-

* *Чиркова Марина Юріївна* – викладач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, магістр державного управління.

© М. Ю. Чиркова, 2011

троспективної) є одним із основних елементів задоволення потреб суспільства у демократичному контролі державної влади та самопізнанні.

З огляду на незавершеність демократичних трансформацій українського суспільства, його атомізованість, пов'язану з амбівалентністю ціннісних орієнтирів сприйняття історичного минулого, проаналізуємо залежність між забезпеченням права доступу до ретроспективної інформації та рівнем суспільної свідомості, а також спробуємо показати можливості розширення доступу до архівів.

Відповідно до європейської практики під доступом до архівів слід розуміти їхню функцію з "надання матеріалів, що перебувають під їх опікою, у розпорядження користувачів"[1]. Цю проблему потрібно розглядати у трьох аспектах: правовому, фізичному та інтелектуальному.

Правовий доступ до архівів – це забезпечення конституційних прав громадян на отримання первинної і вторинної інформації про склад і зміст Національного архівного фонду (НАФ). Правові проблеми доступності архівів в Україні врегульовано національним законодавством відповідно до рекомендацій Комітету міністрів Європейського Співтовариства стосовно європейської політики з цього питання. Зокрема, згідно із Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи", документи НАФ і довідковий апарат до них надаються у користування в архівних установах з часу їх надходження на зберігання. Обмеження доступу до документів застосовується у разі, якщо вони містять конфіденційну інформацію чи таку, що віднесена до державної або іншої передбаченої законом таємниці[2]. Нещодавно прийнятий Закон України "Про доступ до публічної інформації" деталізує умови реалізації права на доступ до інформації. Закон України "Про державну таємницю" встановлює шестимісячний термін для розсекречування документів, якщо рішення про віднесення їхньої інформації до державної таємниці скасоване або строки засекречування закінчились[3].

Доступ до інформації – це один із механізмів конструювання колективної пам'яті й відповідно суспільної свідомості. Недарма за радянських часів значна частина документів Державного архівного фонду, як вважає відомий російський архівознавець В. Козлов, до 50 %[4] мала обмежений доступ для більшості дослідників, а отже й суспільства. За хрущовської відлиги відбулась часткова демократизація архівної галузі завдяки прийнятій у 1956 р. Радою Міністрів СРСР постанові "Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств" та подібних постанов ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Внаслідок цього до кінця 1957 р. здійснено розсекречування 62 % архівних документів, які перебували на таємному зберіганні[5]. Але у 1959 р. у зв'язку із згортанням демократичних процесів у радянській державі ця робота знову призупинилася й відновилася лише за часів перебудови.

У 1987 р. на виконання рішення колегії Головархіву України "Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки" в архівах були створені спеціальні комісії для зняття обмеження і розширення доступу до документів. У своїй діяльності вони керувалися затвердженим Головархівом наприкінці 1989 р. орієнтовним переліком документів, які підлягали переведенню на загальне зберігання без поаркушного перегляду. Так, протягом 1989–1992 рр. були розсекречені документи про український визвольний рух, політичні репресії та голодомори в Україні. Партійні архіви, передані до державних архівів відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р., були розсекречені на виконання наказу Головархіву від 2 квітня 1992 р. "Про розсекречення документів колишніх архівів Компартії України". Лише незначна частина (0,01–0,06% від загального обсягу) цих документів, створених після 1960 р., залишена на таємному зберіганні[6]. Так починався масштабний довготривалий процес лібералізації архівної галузі України.

Український політолог М. Погребинський зазначає, що розсекречування та публікація частини закритих для дослідників документів у кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., безумовно, вплинуло на руйнацію радянської ідентичності й сприяли мирному розпаду Радянського Союзу[7].

Можна констатувати, що розширення доступу до ретроспективної інформації – це одна із загальних тенденцій розвитку архівної справи у посттоталітарних країнах Центральної та Східної Європи, хоча й має певні національні особливості. Ці тенденції знайшли підтвердження і в Україні: хоча темпи розсекречування архівів у другій половині 90-х років уповільнилися, але на 1 січня 2005 р. на таємному зберіганні знаходились лише 1,1 % від загальної кількості одиниць зберігання[8]. З розширенням правового доступу до архівних джерел пов'язане урізноманітнення тематики наукових досліджень української історії, обмеженої у радянський період через ідеологічні міркування, й відповідно ознайомлення суспільства з суперечливими сторінками свого минулого.

Особливості регулювання доступу до архівних документів можна вважати одним з індикаторів зміни гуманітарної політики держави. За президентства В. Ющенка розширення доступу до ретроспективної інформації, у першу чергу про політичні репресії, Голодомор 1932–1933 рр. та інші не менш трагічні сторінки української історії, було визначено одним із пріоритетних напрямків архівної галузі. Зокрема, на цьому наголошувалося в Указах Президента України про вшанування жертв голодоморів та політичних репресій 2005–2006, 2008 рр. й особливо в Указі Президента "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні" від 23 січня 2009 р.[9] Наслідком

такої пильної уваги вищого керівництва країни до проблеми розсекречування архівів, а також наполегливої праці українських архівістів стало те, що зараз лише 0,25 % документів НАФ залишаються на таємному зберіганні.

Наші північні сусіди, росіяни, навпаки, не поспішають із розсекречуванням, наприклад, колишніх партійних архівів. Там цей процес не просто затягнувся на десятиріччя, оскільки його процедура значно складніша ніж в Україні, але й набув зворотного напрямку. Російські дослідники та громадські діячі навіть охрестили його архівною контрреволюцією. Керівник архівної галузі О. Артизов пояснив такий стан справ тим, що оперативні дії щодо відкриття архівів на початку 1990-х рр. випередили створення відповідної законодавчої бази (Федерального закону "Про державну таємницю" 1993 р. та інших нормативних документів). Де-юре документи залишались не розсекреченими, а при оформленні результатів "автоматичного" розсекречування колишніх партійних архівів, виявилося, що відповідно до законодавчих норм можна зняти обмеження у доступі не до всіх документів, бо вони стосуються обороноздатності країни та міждержавних таємниць. Головний російський архівіст висловив стурбованість повільними темпами розсекречування у зв'язку з тим, що "антиросійські інтерпретації подій вітчизняної та світової історії потребують швидкого та адекватного реагування й, відповідно, оперативного розсекречування <...> документів про голод у СРСР 1932–33 рр., про співробітництво українських націоналістів з фашистами і т. п."[10]. Такий вибірковий підхід російських архівістів до вирішення проблеми розсекречування свідчить про те, що доступ до інформації вони розглядають не як демократичне право, а як засіб ідеологічної боротьби.

Засекреченість частини документів про причини початку Другої світової війни та її хід дає підстави апологетам сталінізму заперечувати загальновизнані факти. Наприклад, скандально відомий російський публіцист Ю. Мухін звинуватив М. Горбачова та О. Яковлєва у фальсифікації історії за допомогою російських архівістів, а саме у підробці пакту Молотова-Ріббентропа та Катинської справи[11].

Наслідком, а можливо, і визначальною метою російської державної політики пам'яті стала ідеалізація радянського минулого. Про тенденції суспільного розвитку свідчать матеріали соціологічних досліджень, проведених співробітниками Левада-центру у 1989, 2003 та 2008 рр. За їх результатами до списку найвидатніших людей всіх часів і народів Й. Сталіна включили 12, 40 та 36 відсотків росіян[12], незважаючи на численні публікації про його криваві діяння.

Фізичний доступ до інформації може здійснюватися у двох формах: безпосередньо через отримання власне первинного документа в читальному залі архіву (завдяки організації документів у певні архівні документальні системи) та віддалено – через наповнення інтернет-сайтів графічними зображеннями документів.

Рік у рік зростає кількість дослідників у читальних залах українських архівів. Це підтверджує загальновизнані тенденції розвитку архівних установ у демократичних суспільствах: зняття правових обмежень з доступу до архівних документів, відкритість для суспільства, поступова трансформація суспільної свідомості викликають збільшення інтересу до архівів як серед науковців, так і серед пересічних громадян. Французькі архівісти, наприклад, підрахували, що за тридцять років кількість відвідувачів читальних залів центральних та департаментських архівів зросла майже вп'ятеро – з 43 тисяч у 1969 р. до 197 тисяч у 1999 р., причому, переважна більшість, а саме 182306 дослідників, працювали в архівах департаментів[13]. Здобутки українських архівів значно скромніші: у 2010 р. їхні читальні зали відвідало 28 тисяч проти 12 тисяч у 2003 р. Таке порівняння підкреслює проблему фізичного доступу до інформації, адже пропускна спроможність читальних залів (у центральних архівах навіть змушені запровадити попередній запис дослідників через брак місць) та наявне в них обладнання абсолютно не задовольняють постійно зростаючі вимоги користувачів-науковців і викликають їхні нарікання. Дослідники вважають, що необхідно оснастити читальні зали новою копіювальною технікою, знизити розцінки на виготовлення копій документів, організувати безпосередній доступ до всієї інформаційної системи, якою є НАФ України[14]. Слід зауважити, що лише половина приміщень, у яких розміщуються регіональні архіви, збудована у 1965–1992 рр. за типовими проектами, решта – пристосовані для зберігання архівних документів, частина з них взагалі аварійні.

Враховуючи стабільно низький рівень фінансування архівної галузі, малоймовірна можливість кардинальних змін щодо обладнання читальних залів, тим більше будівництва нових приміщень. Значно перспективнішим (з урахуванням темпів розвитку сучасних інформаційних технологій) може виявитися віддалений доступ до документів через мережу Інтернет. Інтенсивність пошукових процесів у невидимій сфері віртуального світу є на два порядки вищою, ніж у реальних читальних залах архівів. Підраховано, що в світі на одного дослідника в читальному залі припадають сотні дослідників в Інтернеті[15]. Статистика відвідування інтегрованого електронного інформаційного ресурсу державних архівів – веб-порталу Держкомархіву – свідчить про справедливість цього твердження. Наприклад, протягом 2009 р. читальні зали державних архівів відвідали 28 тис. користувачів ретроспективної інформації, тоді як кількість віртуальних відвідувачів веб-порталу за рік досягла 850 тис.

Створення банку цифрових зображень документів в Інтернеті – це один із магістральних напрямків у діяльності багатьох архівних служб. Корпус давніх документів з історії держави – це не тільки важлива складова документальних ресурсів держави і суспільства, а й своєрідні маркери процесів державотворення, вони відіграють роль важливого фактора самоусвідомлення і консолідації нації. Реєстри цифрових зображень

архівних документів і найцінніших рукописних пам'яток виставлені на сайтах національних архівів Великобританії, Ісландії, Норвегії, Канади, США, Польщі, Литви, інших країн.

Своїми найдавнішими документами пишаються не лише народи Європи та Північної Америки. Країни, що не мають тисячолітньої писемної історії, також почали активно освоювати архівний сегмент всесвітньої мережі. Зокрема, архівні служби країн Південно-Східної Азії, які ще донедавна мали низький рівень соціально-економічного розвитку, нині представлені в мережі як офіційними веб-сайтами, так і оригінальними інтернет-проектами, що висвітлюють окремі сторінки національної історії. Наприклад, для проекту "Віртуальний в'єтнамський архів" оцифровано понад 2,7 млн. аркушів архівних документів з історії в'єтнамської війни. І робота ця триває – щомісяця "Віртуальний архів" поповнюється 30 тис. аркушів документів. Національний архів ще однієї південноазійської країни – Сингапуру – почав оприлюднення архівних документів в Інтернеті ще у 1999 р. Крім офіційного веб-сайту у цієї архівної служби є інтернет-портал, на якому через повнотекстові бази даних можна ознайомитися з текстами документів, мапами, планами, фотографіями, прослухати і переглянути аудіовізуальні документи та записи усної історії[16].

Інтелектуальний доступ до інформації можна характеризувати як отримання необхідної інформації через документи вторинного рівня, тобто довідковий апарат (ДА) та інформаційні системи (бази та банки даних), а також публікації документів.

Необхідно зауважити, що на момент прийняття вже згадуваної постанови Ради Міністрів СРСР 1956 р. про режим зберігання та використання архівних документів часто єдиним елементом ДА в українських архівах були лише описи фондів, інколи навіть не на всі наявні фонди або без включення всіх документів. На виконання урядових постанов про вдосконалення використання архівних документів у республіці розпочалася робота зі створення та вдосконалення ДА, яка проводилася за трьома напрямами: створення системи каталогів, підготовка путівників по архівних фондах, удосконалення описів. Пріоритетним напрямом визначили саме каталогізацію, яку вперше застосували у 1953 р. У середині 1960-х рр. було закаталогізовано близько 10 % фондів українських держархівів, а у більшості з них створено систему каталогів[17]. Для порівняння: у французьких архівах ще у 1980-х рр. почали переведення каталогів в електронний варіант за допомогою сканування, а в українських архівах і у XXI ст. продовжують паперову каталогізацію.

Крім каталогізації українські архівісти приділяли значну увагу створенню одного з головних елементів ДА – путівників. Але вже у 1959 р. намітилася негативна тенденція щодо створення ДА до архівних фондів й доступу до ретроспективної інформації. Початком став закритий методичний лист Головархіву СРСР від 31 серпня 1959 р., у якому зазначалося, що архівісти у підготовлених путівниках занадто повно розкривають

зміст документів з економіки, зовнішньої та внутрішньої політики. Для недопущення подібного створювалися спеціальні комісії, які переглядали всі підготовлені до друку праці й навіть переробляли вже здані до набору, а архівістам пропонувалось зосередитися на внутрішньоархівній роботі[18]. Фактично цей лист призупинив не лише створення повноцінного ДА, тобто обмежив умови інтелектуального доступу, але й вплинув на темпи та обсяги розсекречування – правового доступу. Тенденція невисокої інформативності архівних довідників зберігалася свідомо протягом усього радянського періоду і набула позитивних змін лише за незалежності України.

Зокрема, протягом 1993–2004 рр. поряд із традиційними видами ДА (описи, каталоги, путівники, огляди фондів, покажчики тощо) українські архівісти почали активно створювати нові види (анотовані реєстри описів, електронні бази даних облікового та тематичного характеру, електронні версії реєстрів фондів). Оновленню підходів до створення путівників сприяло прийняття спеціальної програми "Архівні зібрання України" (2001–2005). У межах її виконання архівні путівники набули максимальної інформативності, бо, на відміну від радянського періоду з великою кількістю не анотованих фондів, розкривають зміст усіх інформаційних ресурсів архіву: фондів, колекцій, окремих документів, довідково-інформаційного фонду. Новим видом архівних довідників став анотований реєстр описів, який містить систематизований перелік описів архівного фонду зі стислими анотаціями документів[19].

В Інтернеті відсутні бази даних українських архівів, але це певною мірою компенсується іншим потужним довідковим масивом – представленням усіх без винятку путівників і анотованих реєстрів описів фондів, які побачили світ у галузевій серії "Архівні зібрання України" з 2000 р. (30 томів), а також інших довідників – загалом 58 томів електронних видань загальним обсягом понад 25 тис. книжкових сторінок, серед яких, "Реєстр розсекречених архівних фондів України", "Зведений каталог метричних книг, що зберігаються у державних архівах України".

Ще однією формою інтелектуального доступу до інформації є публікація документів. Слід зазначити, що українські архіви намагаються активно використовувати цю форму. Наприклад, тільки у 2007–2008 рр. державними архівами до наукового обігу введено великий масив джерел про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні завдяки підготовці та публікації понад 30 збірників документів загальнодержавного та регіонального масштабу[20].

Отже, за умови повної доступності офіційних документів суспільство може здійснювати глибокий критичний аналіз наявних соціальних проблем, давати імпульс державній системі до більшої гнучкості та запровадження інновацій. Але організаційно-технологічні проблеми інтелектуального і фізичного доступу більшою мірою залежать від реальних, передовсім, фінансових і кадрових ресурсів державної архівної служби.

Не останню роль у процесі формування історичної пам'яті українського суспільства відіграє державна архівна служба, установи якої активно задіяні у більшості заходів, пов'язаних із актуалізацією в суспільстві ретроспективної інформації про трагічні сторінки української історії. Завдяки підготовленим архівними установами виставкам і публікаціям архівних документів широкі кола громадськості отримали змогу осягнути трагедію Голодомору 1932–1933 рр., велич Перемоги 1945 р., гіркоту поразки визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Але інтерпретація суперечливих подій у спільній історії XX ст. стали однією з причин конфліктності взаємовідносин двох незалежних держав – Росії та України, а доступ до інформації про ці події – механізмом формування соціальної пам'яті як складової суспільної свідомості.

Задля розширення можливостей доступу українські архіви повинні якнайшвидше створити загальнодержавну інформаційну систему ретроспективних ресурсів. Крім того, їм потрібно значно збільшити обсяги публікації архівних документів у режимі "он-лайн". Такі публікації міжнародні архівні інституції вважають основним засобом представлення документів світові.

---

[1] Рекомендація № R (2000) 13 Комітету Міністрів країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів // Вісник Державного комітету архівів України. – 2000. – № 4. – С. 79.

[2] Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – С. 43.

[3] Закон України "Про державну таємницю" // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – С. 361.

[4] *Козлов В. П.* Публичность архивов и свобода архивной информации // Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 263.

[5] Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К.: Видавн. дім "КМ Академія", 2002. – С. 472.

[6] Рішення колегії Державного комітету архівів України від 23 квітня 2009 р. "Про хід виконання держархівами Указу Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009 "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні" // Вісник Державного комітету архівів України. – 2009. – № 2(35). – С. 76–77.

[7] Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали "круглого столу", 22 квіт. 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. – С. 23.

[8] Рішення колегії Державного комітету архівів України від 23 квітня 2009 р. "Про хід виконання держархівами Указу Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009 "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні" // Вісник Державного комітету архівів України. – 2009. – № 2 (35). – С. 77.

[9] Указ Президента "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними

репресіями та голодоморами в Україні" від 23 січня 2009 р. № 37/2009 // Вісник Державного комітету архівів України. – 2009. – № 1 (34). – С. 45–46.

[10] Доступ к доступу: на вопросы "Огонька" отвечает и.о.руководителя Федерального архивного агентства Андрей Артизов // Огонёк. – 2009. – № 30 (5108). – С. 16.

[11] *Мухин Ю. И.* Фальсификатор Козлов // Дуэль. – 2008. – 19 лютого. – №8 (557).

[12] *Дубин Б.* Время свидетелей истекло // Огонёк. – 2009. – № 19 (5097). – С. 26–27.

[13] Les publics des archives départementales et communales, profil et pratiques/ Sous la direction de L. Mironer. – Paris: DEP, Ministère de la culture et de la communication, 2003. – С. 11, 14.

[14] *Боряк Г. В., Папакін Г. В.* Архіви України і виклики сучасного суспільства: штрихи до колективного портрета користувача архівної інформації // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 50–51.

[15] *Боряк Г. В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 142.

[16] *Левченко Л.* Особливості функціонування Інтернет-сайтів архівних служб країн Південно-Східної Азії // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 213–226.

[17] *Мищак І.* Заходи українських архівістів щодо створення і вдосконалення науково-довідкового апарату архівів (1950-і – 60-і рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – К., 2002. – С. 99–100.

[18] Там само. – С. 101.

[19] *Юдіна Л. М.* Використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України: науково-методичні засади, напрями та форми (1993–2004 рр.): Автореф. дис…канд. іст. н.: 07.00.10 / Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ арх. справи та документознавства. – К., 2005. – С. 9.

[20] Рішення колегії Державного комітету архівів України від 23 квітня 2009 р. "Про хід виконання держархівами Указу Президента України від 23 січня 2009 р. №37/2009 "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні" // Вісник Державного комітету архівів України. – 2009. – № 2 (35). – С. 81.

Рассмотрены генезис и современное состояние проблемы правового, интеллектуального и физического доступа к информационным ресурсам государственных архивов. Проанализирована взаимосвязь между доступом к архивной информации и состоянием общественного сознания. предложены пути усовершенствования интеллектуального доступа к архивам.

Ключевые слова: архивная служба; архивные учреждения; ретроспективная информация; доступ; рассекречивание.

In article are considered the genesis and modern condition of the problem of legal, intellectual and physical access to information resource of state archives, analyzed intercoupling between access to archive information and condition of the public consciousness, offered the ways of the improvement of the intellectual access to archives.

Keywords: archival service; archival institutions; retrospective information; access; declassification.

УДК 930.22(477)"1960/1970"

В. В. ГОРЄВА*

ІНФОРМОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ДОКУМЕНТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ У 60–70-х РОКАХ XX ст.

(на прикладі досліджень Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві)

На основі проведеного історіографічного аналізу наукової продукції Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві висвітлюються інформологічні підходи до удосконалення комплексної системи планомірного розвитку управління народного господарства, у тому числі з використанням засобів автоматизації, на прикладі документальних інформаційних потоків Укрраднаргоспу, Ради Міністрів УРСР, наукових установ та інших закладів.

Ключові слова: інформація; інформологія; документалістика; діловодство; управлінське документознавство; документальні потоки; оптимізація управління.

Останнє десятиліття XX – початок XXI ст. характеризується підвищеним інтересом науковців до теоретичних, науково-технологічних проблем документознавства, вирішення яких є запорукою успішного розвитку цієї дисципліни. Проте деякі аспекти історичного дослідження напрямів розвитку документознавства є недостатньо вивченими[1]. Зокрема, потребують детального вивчення інформологічні розвідки в управлінському документознавстві, що здійснювалися в 1960–1980-і рр. на теренах УРСР фахівцями Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР в м. Києві[2]. Поглиблений аналіз архівного фонду Української філії, що зберігається в ЦДАВО України і містить справи з проблематики, дотичної до документознавчої, свідчить про інформаційні підходи до вивчення документальних потоків державних установ як складової частини інформаційної моделі управління народним господарством в історичному ракурсі. Мета нашої статті – висвітлити новаторство Української філії в становленні документознавчих, інформологічних досліджень, розглянути прогресивні ідеї та погляди науковців щодо аналізу документально-інформаційних систем.

Починаючи з кінця 1950-х рр., в СРСР збільшуються обсяги потоків службової інформації, що зумовлювало необхідність запровадження

---

* *Горєва Вікторія Володимирівна* – завідувач сектору нормативно-методичного забезпечення діловодства управління діловодства, формування і зберігання НАФ Державного комітету архівів України.

© В. В. Горєва, 2011

засобів електронно-обчислювальної техніки для зберігання та опрацювання службової інформації[3]. Це завдання стає одним з пріоритетних у дослідженнях інформатики, яка зароджувалась в СРСР у 1960-х рр. Процеси інформатизації, становлення інформаційного суспільства сприяли утворенню концепції соціальної інформатики як науки, що вивчає інформацію в системах біологічної, технічної і соціальної природи. Цю сукупність знань розуміють як інформологію[4].

У 1974 р. В. І. Сіфоров зазначив: "Наука про інформацію, або, як ми будемо її називати, інформологія, що зародилася в XX ст., є суттєво важливою ланкою сучасної науково-технічної революції"[5]. В іншій своїй роботі він говорить про сутність нової науки, наполягаючи на тому, що інформологія – це наука про процеси і закони передавання, розподілення, опрацювання і перетворення інформації[6]. На його думку, інформологія вивчає процеси кодування, декодування, запам'ятовування, зберігання, пошуку, доставляння, порівняння, відображення, виробництва, перетворення, споживання інформації. У 1990 р. А. Д. Урсул, аналізуючи формування узагальнюючих наук про інформацію, приходить до висновку, що загальна інформаційна наука (інформологія) є узагальненням трьох галузей інформатики, що вивчають форми руху матерії в неживій природі (включаючи техніку), живій природі і суспільстві[7]. Нині вчені визначають інформологію (науку про інформацію), як науку про природу, що вивчає властивості функціонування інформації як однієї з фундаментальних філософських категорій світорозуміння, загальної властивості (атрибуту) сукупності матеріального і духовного світів, одного із загальних універсальних проявів властивостей простору і часу, руху і енергії, однієї із головних умов життя на Землі і процесів у Космосі. При цьому сама інформація представлена як філософська категорія, універсальний атрибут сукупності матеріального і духовного світів людини і Всесвіту. На їх думку, інформологія – інтегративна галузь знань, що виконує метанаукові та методологічні функції стосовно тих специфічних наук, для опису змісту і методів яких в якості ключового слова і основоположного поняття виступає інформація. Це, наприклад, кібернетика, синергетика, семіотика, інформатика тощо. При цьому інформологія, маючи ранг метанауки, одночасно є комплексною, міждисциплінарною науковою галуззю знань[8].

У СРСР у 1960-х рр. відбулося виокремлення документалістики як науки, що застосовує інформологічні підходи у вивченні документальних потоків та процесів, пов'язаних з ними. Її розуміли як прикладну галузь кібернетики, що вивчає властивості документа і документальної інформації, організацію документальних потоків і масивів, зокрема в архівах, бібліотеках та музеях[9]. Документалістика пов'язувала документаційні процеси з технічними засобами опрацювання, зберігання та видачі інформації, що містяться в документах, та інформації про самі документи[10].

У той час на території УРСР діяла наукова інституція, фахівці якої здійснювали методичні і методологічні дослідження проблем удосконалення управління, виходячи з інформологічних аспектів. Йдеться про Українську філію науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві (далі – Українська філія), що була створена у січні 1966 р. на базі Лабораторії вдосконалення організації управління промисловістю при СКБ заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького Київського Раднаргоспу[11]. Основними завданнями Української філії було проведення разом з НДІПіН наукових досліджень і участь у розробленні методичних і методологічних проблем планування в промисловості, а також використання природних ресурсів й охорони навколишнього середовища; методичних проблем удосконалення систем керування та впровадження в планування економіко-математичних методів і обчислювальної техніки.

У наукових звітах Української філії в 60–80-х рр. XX ст. увагу дослідників серед інших привертали питання опрацювання документальних інформаційних потоків, зокрема на прикладі Укрраднаргоспу, Ради Міністрів УРСР, наукових установ та інших закладів. Їх аналіз здійснювався з метою подання пропозицій щодо удосконалення комплексної системи планомірного розвитку управління народним господарством, у тому числі з використанням засобів автоматизації[12].

Так, у звіті за темою "Пропозиції з удосконалення організації документальних систем планових і господарських органів (на основі застосування теорії масового обслуговування)"[13], який датований 1966 роком, фахівці Української філії досліджували наукові основи організації і удосконалення документальних систем, застосовуючи серед інших інформологічні підходи. Діловодство установи ними розглядалося як система документального обслуговування, яка складається з низки локальних систем і процесів. Для оптимізації і удосконалення цієї системи необхідно було максимально механізувати працю. Проте на той час не існувало основних методів розрахунку основних параметрів, що впливають на вибір засобів механізації технологічних процесів діловодства, і не були визначені самі параметри[14]. Тому метою цієї роботи стало розроблення оптимальних принципів і методів для розрахунку документальних систем і типових процесів діловодства. Для вирішення окреслених завдань було здійснено теоретичний і експериментальний аналіз стану документальних систем і процесів діловодства на прикладі апарату Держплану УРСР. Автори звіту провели розрахунки оптимального режиму роботи довідково-інформаційного апарату, раціональної організації роботи машинописного бюро, чисельності працівників служби діловодства та підрозділів приймання і відправлення кореспонденції, ділянок контролю за виконанням документів, використовуючи системний підхід і математичний апарат теорії масового обслуговування, як такий, що найбільше від-

повідає умовам і специфіці функціонування діловодних процесів планових і господарських органів.

Продовженням інформологічних досліджень було здійснення фахівцями Української філії аналізу потоків управлінської та профільної документації гірничої галузі. Так, у звіті 1967 року за темою "Створення автоматизованої системи оперативного планування і управління виробництвом на Інгулецькому гірничо-збагачувальному комбінаті з використанням математичних методів і засобів обчислювальної техніки"[15] науковці демонструють розроблені алгоритми і машинні програми для оперативного планування і управління виробництвом, а також проведені експериментальні розрахунки з планування виробництва із використанням електронно-цифрових обчислювальних машин (далі – ЕЦОМ) "Мінськ-22". Крім того, на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 01.12.1965 № 1120[16] було підготовлено пропозиції з удосконалення системи документообігу, а саме: створено інформаційні схеми з урахуванням застосування ЕЦОМ, машинні форми вхідних документів; розроблено методику алгоритмів формування вихідних документів. Автори зазначають, що пропоновані рішення можна використовувати і для інших гірничих підприємств.

У 1968 році було підготовлено звіт за темою "Методичні положення з аналізу організації документування і діловодства в центральному апараті управління[17]", який був присвячений розробленню методів аналізу документальних потоків і діловодства в центральному апараті управління з метою опрацювання великих обсягів інформації, що необхідні ланкам управління для прийняття рішень[18].

На той час у зарубіжній літературі значна увага приділялась питанням застосування методів дослідження операцій і системотехніки до аналізу і організації документальних систем (Х. Г. Гуд, Р. Е. Макол, Р. Грегор, Р Ван Горн, Д. Мілвард)[19]. Зокрема, відомий англійський кібернетик Ст. Бір[20] одну зі своїх доповідей присвячує необхідності попереднього обстеження системи методами дослідження операцій, підкреслюючи, що рішення про раціоналізацію тієї чи іншої частини може бути прийняте лише на основі поглибленого аналізу стану всієї системи в цілому, при цьому слід досліджувати не матеріальні потоки, а потоки інформації, що визначають процес.

У Радянському Союзі приділяли певну увагу закордонній теорії керування управлінською інформацією, про що свідчать видання зазначених вище авторів в СРСР. У вітчизняній літературі[21] та методичних документах[22] того часу питання розроблення методик аналізу документальних систем в основному відносили до якоїсь певної галузі чи конкретного завдання. Найчастіше це були методики, пристосовані до вимог обліку документів на підприємстві і методики передпроектного обстеження стану діловодства без їх відношення до функцій апарату, що обстежувався. Проте єдиної методологічної основи так і не було вироблено.

На основі короткого огляду існуючих методів, фахівці Української філії роблять висновок, що існуючі методи, в основному, базувались на уявленні діловодних процесів як процесів строго детермінованих, які характеризуються визначеним і незмінним завантаженням співробітників. Проте документально-інформаційна система апарату управління об'єднувала два потоки документальної інформації – як детермінованої, який складається з періодичної обов'язкової документації планового, технічного, звітно-статистичного, фінансового характеру, так і неперіодичної, який утворюється із адміністративної розпорядчої документації органів вищого рівня, листування з підпорядкованими установами, внутрішньої кореспонденції та іншої документації, динаміку виникнення і передавання якої неможливо передбачити.

Фахівці філії роблять висновок, що хоча обидва потоки документації, що проходять через діловодні канали, слугують для виконання загальної мети, вони по різному використовуються в управлінні, а тому існуючі методи аналізу їх організації також різні. Ними був розроблений метод, який дозволив враховувати специфічну особливість функціонування системи діловодства, що полягає в наявності неперіодичної складової потоку документації. Цей метод аналізу системи документування був спрямований на виявлення можливостей оптимізації документації з точки зору уніфікації і стандартизації форм документів, а також трафаретизації типових текстів.

Під час дослідження діловодства як системи, автори звіту формулюють основні принципи організації:

1) принцип спеціалізації, що виходить з такого розподілу операцій, при якому досягається можливість централізації однотипних операцій, із застосовуванням для їх реалізації різних технічних засобів. Прикладом ефективності централізації операцій є організація диктофонно-машинописних, розмножувальних та інших структурних підрозділів. Підвищенню рівня спеціалізації сприяє не лише централізація однотипних технологічних операцій, але також уніфікація і нормалізація форм документів, методів праці, чітка регламентація обов'язків і відповідальності кожного співробітника;

2) принцип пропорційності, що передбачає пропорційне опрацювання документів у діловодних підрозділах. Цього можна досягти за умови укомплектування кадрами у відповідності до нормативів чисельності працівників;

3) принцип паралельності, що передбачає таку організацію системи діловодства, за якої було б можливе паралельне виконання окремих процесів і операцій. Прикладом використання принципу паралельності є розмноження документа і одночасне його відправлення в підрозділи для паралельного опрацювання;

4) застосування принципу прямоточності дасть змогу виключити зворотній рух документації, утворення "петель" і "заторів";

5) останні два принципи – безперервність і ритмічність, які взаємообумовлені і повинні розглядатися з точки зору імовірного характеру надходження документів.

Діловодні функції, які виконуються на ділянках, визначають характер робіт, необхідних для їх реалізації, і кожна з цих функцій може бути охарактеризована кількісними параметрами, котрі дозволяють оцінити обсяги трудовитрат на їх виконання:

- функція розпорядності (кількість документів за певний проміжок часу – день, місяць, квартал, рік і т.д.);
- функція обліку документів (кількість форм обліку, кількість документів, що враховуються за проміжок часу);
- функція контролю виконання документів (кількість документів, що надходять на контроль за проміжок часу, частота запитів на документи, що знаходяться на контролі);
- функція інформації (швидкість зростання довідкового апарату, частота і характер надходження запитів);
- функція транспортування документів (кількість кінцевих пунктів надходження, загальна кількість кореспонденції);
- функція приймання і відправлення документів (обсяг вхідного і вихідного документообігу за проміжок часу);
- функція виготовлення і розмноження документів (кількість документів, що надходять на розмноження за проміжок часу);
- функція зберігання (кількість справ та документів в них, що надходять в архів на опрацювання і зберігання за проміжок часу).

Виходячи з цього, розроблений метод базується на числових характеристиках потоків документації і тих засобів механізації трудових ресурсів, що є у наявності.

Наступним кроком дослідників було здійснення аналізу інформаційних потоків для планування паливно-енергетичного господарства. В 1969 р. було репрезентовано наукову роботу за темою “Аналіз сучасного стану інформаційних потоків для поточного планування паливно-енергетичного господарства республіки”[23], яку фахівці присвятили дослідженню операцій планування і діючої інформаційної системи для вирішення планово-економічних задач у відділах планування паливної промисловості та електрифікації народного господарства Держплану УРСР. У звіті проаналізовано основні завдання, які вирішувалися в процесі поточного планування у відділах Держплану УРСР, запропонована технологія вирішення окремих важливих завдань з виокремленням найбільш істотних елементів та їх послідовності. Також досліджені існуючі інформаційні зв’язки в структурних підрозділах із зовнішніми організаціями, проаналізовано основні форми вхідних, вихідних і внутрішніх документів з метою розроблення пропозицій з їх удосконалення.

У 1970 р. співробітники філії звітують про виконання теми “Аналіз інформаційно-документальних систем з різних функцій керування на

промисловому підприємстві”[24]. Ця проблематика споріднена із популярним на той час розробленням документальних інформаційно-пошукових систем, що функціонували в межах автоматизованих систем управління. Напрям дослідження був пов’язаний з розробленням пропозицій для удосконалення документальних систем функціонального призначення і визначення критеріїв, що обумовлювали обсяг, зміст і періодичність надходження інформації, необхідної для управління промисловим підприємством. При встановленні критерію необхідності інформації враховувалося відношення між витратами трудових та матеріальних ресурсів на її отримання і доцільністю та корисністю цієї інформації для реалізації управлінських дій.

Основним об’єктом дослідження був Київський машинобудівний завод “Стройдормаш”. Крім цього, було проаналізовано питання інформаційного забезпечення керівництва в умовах діючих автоматизованих систем управління (АСУ) на машинобудівних заводах “Фрезер” (м. Москва), “Красний пролетарій” (м. Москва), ім. 15-річчя ЛКСМУ (м. Донецьк).

На прикладі результатів аналізу організаційної структури апарату управління заводу “Стройдормаш” дослідниками було визначено функції управління структурними підрозділами підприємства, розглянуто форми документації і системи економічних показників, що використовуються в процесі управління, умовно виокремлені взаєпов’язані етапи процесу управління виробництвом (організація, планування, контроль, регулювання) і розглянуто систему інформаційного забезпечення керівництва. За результатом вивчення комплексу завдань, які вирішувались в системі машинобудівних підприємств, дослідники дійшли висновку про недостатнє використання обліку в організації оперативного контролю за ходом виробничого процесу і господарської діяльності на підприємстві. Обґрунтований вибір комплексу контрольованих показників був основою розроблення оптимальної інформаційної системи, яка набувала особливого значення при застосуванні АСУ.

У цьому ж році спільно з Обчислювальним центром Держплану УРСР фахівцями Філії був складений звіт за темою “Технічний проект автоматизованої системи збору, накопичення і оновлення нормативної інформації на рівнях: підприємство – республіканське міністерство – держплан союзної республіки”[25]. У результаті було вироблено схему єдиної автоматизованої системи нормативів для республіки, що розроблена на основі функціонального підходу і розглядалася авторами як складова частина системи більш високого рівня. Дослідження враховувало інформаційний і функціональний аспекти управління виробництвом, способи формування і опрацювання інформації з використанням технічних засобів. Проект створювався з метою упорядкування нормативної інформації, прискорення її опрацювання на всіх рівнях управління, що дозволяло

скоротити зайві ланки управління та забезпечити стійкий економічний ефект. Матеріали досліджень слугували вихідною базою для більш широкого узагальненнях даних на прикладі установ вищого рівня з наступним проектуванням цієї бази на роботу системи управління народним господарством[26].

Подальші дослідження науковців Філії були спрямовані на удосконалення і створення системи уніфікованих форм первинної і планової документації, що були адаптовані для опрацювання на обчислювальних машинах. Звіт 1972 р. за темою "Система економіко-статистичної інформації і уніфікація документації для планування і аналізу виконання народногосподарських планів"[27] був створений з метою уніфікації форм планової документації. Робота з уніфікації форм здійснювалася в два етапи. На першому етапі були обрані об'єкти дослідження, проаналізована наявна документація для складення проекту плану на 1972 р., здійснений її порівняльний аналіз з уніфікованими формами Держплану СРСР і виявлені відхилення від уніфікованих форм. Робота на цьому етапі закінчувалася розробленням табелів уніфікованих форм планової документації по республіканським міністерствам. Закінчення робіт з уніфікації планувалося після отримання зауважень від Держплану УРСР на табель уніфікованих форм.

Продовженням досліджень планової документації як складової частини документально-інформаційних потоків системи управління народним господарством були здійснені в 1973–1974 рр. звіти за темами "Пропозиції для удосконалення форм первинної і планової документації і впровадження їх в практику планування в зв'язку зі створенням АСПР, ГАСУ і АСУП*"[28] та "Пропозиції з удосконалення планової документації і впровадження їх у практику планування АСПР". Вони були присвячені розробленню та запровадженню технічного проекту інформаційного забезпечення автоматизованої системи планових розрахунків. Основні пропозиції були узагальнені за такими напрямами: забезпечення одноманітності структури документів, що дозволить формально її описати; присвоєння шифрів всім необхідним в процесі машинного оброблення ознакам, що визначають документи та строки, з виокремленням в документах спеціальних місць для запису шифрів і контрольних сум; розміщення в документах відомостей, що повинні вводитися в електронно-обчислювальні машини таким чином, щоб дати можливість операторам легко їх сприймати і виокремлювати із загальної кількості. За результатами досліджень були розроблені разом з галузевими науково-дослід-

---

* АСПР – автоматизована система планових розрахунків, ГАСУ – галузева автоматизована система управління, АСУП – автоматизована система управління підприємством.

ними республіканськими міністерствами "Галузеві методичні вказівки з удосконалення системи планової документації в умовах функціонування АСУ, ГАСУ і АСПР". Подальше удосконалення планувалося здійснювати на основі їх експериментальної перевірки з урахуванням досвіду проектування і введення в дію відповідних автоматизованих підсистем планових розрахунків, включаючи галузеві.

Таким чином, можемо констатувати, що дослідники Української філії здійснювали дослідження документальних потоків органів державного управління, установ та організацій з метою розроблення методик для опрацювання значних обсягів інформації, які необхідні ланкам управління для прийняття рішень. Для цього вони визначили форми переведення різноманітних документальних потоків установ та організацій до уніфікованих видів, описавши основні принципи та функції організації системи діловодства. Було також виокремлено основні типи інформації, що підлягали опрацюванню, а потім для кожного типу було запропоновано унікальний алгоритм опрацювання.

Однак можна припустити, що інноваційні розробки науковців Філії не знайшли належного застосування в установах УРСР через слабку матеріально-технічну базу реалізації планів впровадження автоматизованих систем управління та виробництва. Ці розробки залишилися цікавими історичними документами, що свідчать про спробу застосування інформаційних методів під час автоматизації діловодних процесів, підготовки та функціонування документації в умовах автоматизації виробництва.

---

[1] *Бездрабко В.В.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: [монографія]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – С. 17.

[2] *Кулешов С., Загорецька О.* З історії документознавства в Україні // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – С. 78.

[3] *Чурсин Н. Н.* Популярная информатика. – К.: Техніка, 1982. – С. 14.

[4] *Соколов А. В., Манкевич А. И.* Социальная информатика и библиотечно-библиографические дисциплины // Социальные проблемы информатики: Сб. статей / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1974. – С. 4.

[5] *Сифоров В. И.* Наука об информации. – Вестник АН СССР. – 1974. – № 3. – С. 12.

[6] *Сифоров В. И.* Методологические вопросы науки об информации. – Вопросы философии. – 1974. – №7. – С. 109.

[7] *Урсул А. Д.* Социальная информатика: две копцепции развития // НТИ. – 1990. – Сер. 1 . – № 1. – С. 3.

[8] *Извозчиков В. А.* Этимология и смысл понятия "информология" // Наука и школа. – 2005. – № 1. – С. 25; *Коган В. З.* Организация и методика информационной работы // НТИ. – 1998. – сер. 1. – № 5. – С. 1–12; *Мокий В. С.* Информологическая конструкция гармонического образования // Библиотека RIN.RU // http://lib.rin.ru/doc/i/82206p3.html; *Оробинский А. М.* Информационно-

педагогическая компетентность преподавателя вуза : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Ростов н/Д, 2001. – 172 с.

[9] *Воробьев Г. Г., Канцлерис А. К.* К определению понятия “документ” // Сов. архивы. – 1972. – № 2. – С. 67–69.

[10] *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УНДІАСД, ДАККіМ. – К., 2000. – С. 33.

[11] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 1, історична довідка. арк. 1.

[12] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 1, спр. 1; Там само, спр. 6; Там само, спр. 7; ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 28; Там само, спр. 29; Там само, спр. 30; Там само, спр. 31; Там само, спр. 47; Там само, спр. 48; Там само, спр. 53; Там само, спр. 54; Там само, спр. 69; Там само, спр. 81.

[13] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 123.

[14] Там само, арк. 5.

[15] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 57.

[16] Там само, арк. 7.

[17] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 89.

[18] Там само, арк. 5–8.

[19] *Гуд Х. Г., Макол Р. Э.* Системотехника / введение в проектирование больших систем/, пер. с англ. “Советское радио”, М., 1962.; *Грегор Р., Ван Горн Р.* Системы автоматической обработки данных. Пер. с англ. М., 1965.

[20] *Бир, Ст.* Кибернетика и управление производством, пер. с англ. “Физматгиз”, М., 1963.

[21] *Исаков В. И., Королев М. А.* Основы проектирования механизации учетно-плановых работ. “Статистика”, М., 1965.; *Королев М. А.* Обработка экономической информации на ЭВМ /теоретические вопросы/ “Экономика”, М., 1964.

[22] Методические указания по обследованию существующих потоков информации в основных отраслях народного хозяйства. Ч. 1, 2. НИИ ЦСУ СССР, М., 1965.; Методика анализа систем управления и информации на промышленных предприятиях. ЦЭМИ, АН СССР, 1965.; Методика предпроектного обследования промышленных предприятий и органов руководства ими с целью определения объема и состава работ по установлению рациональной системы управления, Отчет по теме 22-65 НИИ экономики и организации производства МИЭИ, 1965.; Методика предпроектного обследования организации делопроизводства МИИ, 1965.; Методическая программа исследования делопроизводства в министерствах и центральных ведомствах. ВНИИДАД, М, 1967.

[23] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 125.

[24] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 156.

[25] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 160.

[26] Там само, арк. 1.

[27] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 200.

[28] ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 236.

На основе проведенного историографического анализа научной продукции Украинского филиала научно-исследовательского института планирования и нормативов при Госплане СССР в г. Киеве освещаются информологические подходы к усовершенствованию комплексной системы планомерного развития управления народного хозяйства, в том числе с использованием средств авто-

матизации, на примере документальных информационных потоков Укрсовнархоза, Совета Министров УССР, научных учреждений и других заведений.

Ключевые слова: информация; информология; документалистика; делопроизводство; управленческое документоведение; документальные потоки; оптимизация управления.

On the basis of the historiography analysis of the scientific production of Ukrainian branch of Research Institute of Plans and Standards of the USSR State Planning Committee in Kiev are highlighted the informology approaches of improving the systematic development of a comprehensive system of national economy, including the use of automation on the example of documentary information flows of Ukrainian Council of National Economy (Ukrradnarhosp), the Council of Ministers of USSR, scientific and other institutions.

Keywords: words; information; documentalistyca; record keeping; managerial document studying; document flows; management effectiveness.

УДК 930.253(477.61)

Т. В. ПРОХА*

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ЗІ ЗВЕРНЕННЯМИ ГРОМАДЯН У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено питання, пов'язані з організацією роботи зі зверненнями громадян у Державному архіві Луганської області.

Ключові слова: Державний архів Луганської області; звернення громадян; соціально-правові запити.

На сучасному етапі розвитку суспільства в Україні актуального значення набуває спрямованність на соціальний захист населення, забезпечення потреб суспільства в документній інформації, тому провідне місце в роботі Держархіву області є задоволення інтересів населення, пов'язаних з видачею архівних довідок та копій документів, які сприяють забезпеченню прав громадян, гарантують соціальний захист, дозволяють їм оформлювати пенсії, переглядати її розмір, отримувати компенсаційні виплати, користуватися різноманітними виплатами.

Однією з форм звернення до Держархіву області є письмовий запит юридичної особи або заява фізичної особи щодо надання необхідної архівної інформації з того чи іншого питання. Досить швидко кожен громадянин може отримати вичерпну консультацію за телефоном стола довідок Держархіву області.

До Держархіву області звертаються як громадяни України, так і іноземні громадяни з різноманітними соціально-правовими запитами: про встановлення та підтвердження стажу роботи та заробітну плату, нагородження урядовими відзнаками, цивільний стан, реабілітацію жертв політичного терору, майнові питання, обрання депутатами місцевих рад, насильне вивезення на примусові роботи до Німеччини та інших країн Центральної і Східної Європи у період Другої світової війни, участь у партизанському русі, роботу та навчання під час Другої світової війни та інше.

Керівництвом Держархіву області постійно приділяється увага забезпеченню стану організації роботи зі зверненнями громадян.

На виконання вимог Конституції України, Закону України "Про звернення громадян", Указів Президента України "Про додаткові заходи щодо реалізації громадянами конституційного права на звернення", "Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та ор-

---

* *Проха Тетяна Василівна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Луганської області.

© Т. В. Проха, 2011

ганів місцевого самоврядування" в архіві створено належні умови щодо реалізації громадянами права на особисте звернення – у вестибюлі архіву обладнано інформаційну дошку, на якій міститься інформація про графік особистого прийому громадян керівництвом Державної архівної служби України, графік особистого прийому громадян керівництвом Державного архіву Луганської області, відомостей про службових осіб, які ведуть прийом, перелік ліквідованих установ, документи з особового складу яких зберігаються в архіві, перелік ліквідованих установ м. Луганська, документи з особового складу яких зберігаються у правонаступників, зразки оформлення заяв.

Дотримується порядок реєстрації звернень громадян: ведуться журнали обліку особистого прийому звернень громадян, працює електронна інформаційно-аналітична система обліку звернень та контролю за вирішенням порушених у них питань. Заяви, які надходять до Державного архіву Луганської області приймаються та реєструються у день їх надходження.

Дотримується порядок формування справ за зверненнями громадян та їх комплектація.

У 2010 р. було розроблено Порядок організації та проведення особистого прийому громадян. Забезпечена особиста участь в прийомі громадян та розгляді їх звернень директором архіву, його заступником та начальником відділу інформації та використання документів.

При веденні прийому громадян у Держархіві області співробітникам дуже допомагає електронна інформаційно-аналітична система обліку звернень та контролю за вирішенням порушених у них питань, яка впроваджена у роботу архіву (рис. 1). Вона дає можливість швидко зареєструвати запит, який надійшов до Держархіву області, визначити виконавця, терміни розгляду, готовність запиту та зробити аналітичні звіти, що значною мірою сприяє підвищенню оперативності пошуку необхідної інформації при зверненні громадян особисто чи за телефоном. На кожний запит роздруковується реєстраційно-контрольна картка (рис. 2).

Для запобігання проявам корупції з боку осіб, уповноважених на виконання функцій держави у Держархіві області встановлено відеоспостереження у кімнаті, де ведеться особистий прийом громадян.

Держархівом області забезпечується першочерговий прийом та розгляд звернень Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної праці, Героїв України, інвалідів Великої Вітчизняної війни, ветеранів війни та праці, інвалідів та інших непрацездатних осіб, а також осіб, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, членів багатодітних сімей, одиноких матерів та інших найменш соціально захищених верств населення.

Проводиться аналітична робота зі зверненнями громадян щодо виявлення найбільш актуальних у них проблем. Щотижнево на розгляд

директору Державного архіву Луганської області подається розгорнутий звіт щодо стану виконання запитів і кількість невиконаних запитів. Щомісячно до відділу зі зверненнями громадян Луганської облдержадміністрації надається інформація про реагування на звернення громадян. Щомісячно Головному управлінню економіки Луганської облдержадміністрації надається інформація щодо оперативного розгляду проблемних питань малого та середнього бізнесу, які надходять від підприємців. Щоквартально начальником відділу інформації та використання документів Держархіву області проводиться аналіз, ретельні перевірки і узагальнення цієї роботи. Двічі на рік до Державної архівної служби України надається інформація щодо поліпшення роботи зі зверненнями громадян. Питання стану роботи зі зверненнями громадян розглядається на засіданнях колегії та оперативних нарадах Державного архіву Луганської області.

На веб-сторінці Державного архіву Луганської області міститься тематичний розділ "Звернення громадян", у якому подається інформація про порядок звернення громадян, графік особистого прийому громадян керівництвом Державного архіву Луганської області, зразки заяв для отримання довідки з архіву, списки ліквідованих підприємств, статистичні дані щодо тематики запитів, які надійшли до архіву, їх кількісні показники, тощо.

Треба зазначити, що через засоби масової інформації постійно ведеться висвітлення роботи зі зверненнями громадян у Держархіві області. Найчастіше ця робота висвітлюється в пресі, на сайті інформаційного агенства Схід-інфо та у радіо- і телепередачах Луганської обласної державної телерадіокомпанії.

Кількість запитів, що надходять до Держархіву області рік у рік зростає. У 2010 році до Держархіву області надійшло 3766 запитів, з них на особистому прийомі у столі довідок було прийнято 1973 запити (52 %), поштою 1793 (48 %); запитів соціально-правового характеру – 2941, запитів за актами цивільного стану – 776 , тематичних – 29, генеалогічних – 20.

Протягом 2010 року від Урядової "гарячої" телефонної лінії Соціального контактного центу Луганської облдержадміністрації надійшло 5 запитів. Загальна кількість надходження запитів у 2011 році очікується в тому ж обсязі.

Для швидшого виконання запитів громадян, які надходять до Держархіву області, створено 16 картотек, а саме: Паспортний стіл Ворошиловградської міської поліції (репатрійовані громадяни); Старобільська авіаційна школа пілотів початкового навчання; Виконком Луганської обласної Ради народних депутатів; Будівельний трест № 18 Головного управління по будівництву промислових підприємств Донбасу; Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Луганській області

(фільтраційні та трофейні справи); Відділ історії партії і Жовтневої революції; Старобільський окружком КП (б) України; Ворошиловградський міськком КП України; Старобільська окружна та районна контрольна комісія КП (б) України; Старобільський повітовий партійний комітет КП (б) України; Луганська окружна та міська контрольні комісії; Ворошиловградський обком Компартії УРСР; Попаснянська районна контрольна комісія КП (б) України; Луганський райком КП (б) України; Партійне підпілля партизанського руху на території Луганської області в роки Великої Вітчизняної війни; Донецький обком ЛКСМУ.

Також ведеться картотека обліку місцезнаходження документів ліквідованих та реорганізованих установ, складаються переліки установ, підприємств і організацій, документи з особового складу яких перебувають в архівних установах області, у правонаступників, органах вищого рівня, місцевих радах та інших установах.

Треба зазначити, що при виконанні запитів багато часу йде на листування з громадянами, які в своїх зверненнях не зазначають необхідні пошукові данні – дати подій, назви населених пунктів, не додають до запитів копії документів, які підтверджують право на отримання необхідної інформації, нечітко формулюють зміст запиту. Тому найактуальнішою проблемою для Держархіву області залишається збільшення штатної чисельності відділу інформації та використання документів. Великий обсяг запитів унеможливлює своєчасне їх виконання, тому керівництву архіву доводиться залучати співробітників інших відділів до виконання запитів громадян з метою недопущення їх великого накопичення та зриву виконання у встановлені законом терміни.

Постійне вдосконалення організації роботи зі зверненнями громадян, підвищення кваліфікації співробітників, вивчення досвіду роботи зі зверненнями інших державних архівів областей України – цим питанням приділяється велика увага у Держархіві області. Тому рік у рік співробітники відділу інформації та використання документів отримують подяки від громадян за компетентне та якісне обслуговування на особистому прийомі та виконання їх запитів, що є важливим фактором стимуляції роботи співробітників і підвищує рівень Держархіву області в цілому.

Освещены вопросы, связанные с организацией работы с обращениями граждан в Государственный архив Луганской области.

Ключевые слова: Государственный архив Луганской области; обращения граждан; социально-правовые запросы.

There are highlighted the questions related to the citizens enquiries meeting in State Archives of Luhansk Oblast in the article.

Keywords: State Archives of Luhansk Oblast; the citizens enquiries; socio and legal enquiries.

УДК 930.253(477.81)

Л. А. ЛЕОНОВА*

РОЗСЕКРЕЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Аналізується робота Державного архіву Рівненської області з розсекречення документів у період з 1989 до 2011 рр., склад і зміст найбільш цікавих розсекречених фондів.

Ключові слова: Державний архів Рівненської області; розсекречення; архівні документи; фонди; справи; польський період; радянський період.

На долю архівістів 1990–2000 рр. випала відповідальна і дуже важлива робота з розсекречення архівних документів, які довгі роки під грифом “Секретно” перебували в усіх державних архівах колишнього СРСР, що призводило до наявності “білих плям”, нерозкритих сторінок нашої історії. І нині архівісти Рівненщини приділяють постійну увагу роботі щодо зняття обмежень на доступ до секретних документів, організації оприлюднення цих документів з актуальних тем.

За станом на 1990 р. у сховищах Державного архіву Рівненської області зберігалися документи 322 спецфондів (більше 30 тис. справ). Крім того, під грифом “Таємно” знаходилися 755 друкованих видань та 130 підшивок різних листівок партій і громадських організацій.

Наказом по Державному архіву Рівненської області від 04.01.1990 р. № 1а створено комісію з розсекречення документів, яка в своїй роботі керувалася рекомендаціями Головархіву від 16.09.1977 р., Положенням про порядок встановлення ступеня таємності інформації в документах і виданнях (№ 1121-387 від 03.12.1980 р.), Переліком відомостей, що підлягають засекречуванню (наказ ГАУ СРСР №03 від 24.03.1983 р.), Інформаційним листом ГАУ УРСР № 04-779 від 14.12.1989 р., Інструкцією по забезпеченню режиму таємності (1987 р.).

На першому етапі (1988–1991 рр.) було розсекречено 20 298 справ (93,2%) з 21 780 справ дорадянського періоду, які перебували на таємному зберіганні. До 1994 р. розсекречено 249 фондів (21,5 тис. справ), всі підшивки газет, друковані видання та відозви, що становило 95,5 % від загальної кількості матеріалів періоду до 1939 р.; всі фонди періоду німецько–фашистської окупації. Найважливішим стало розсекречення документів, пов’язаних з українським визвольним рухом та політичними репресіями.

---

* *Леонова Людмила Анатоліївна* – начальник відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області.

© Л. А. Леонова, 2011

На спецзберіганні тоді залишалися лише ті документи, що містили інформацію про діяльність агентурних розвідок, контррозвідок, фальшивомонетників (на даний час також розсекречені), та документи фондів чинних на той час установ, організацій і підприємств.

Першими фондами, документи яких частково були розсекречені в 1989 р., були фонди прокуратури Рівненського окружного суду (1918–1939 рр.), акт від 15 вересня 1989 р. та Рівненського міського суду (1927–1939 рр.), акт від 30 листопада 1989 р. Отже, для дослідників стали доступними справи щодо звинувачення в приналежності до комуністичних, українських націоналістичних організацій, листування прокуратури з цих питань з Волинським воєводським управлінням, апеляційним і Рівненським окружним судами.

Розсекречення документів, яке проводилося в першій половині 1990 років, дозволило ввести в обіг тисячі справ фондів органів місцевої влади та самоврядування періоду Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.), серед яких і нині найбільш затребуваними залишаються фонди повітових старостів і міських управ. Саме в цих документах міститься унікальна інформація про політичну ситуацію, про діяльність на Рівненщині комуністичних, українських націоналістичних партій та громадських організацій, таких як Українське військове об'єднання, Волинське українське об'єднання, Організація українських націоналістів, Сельроб, Відродження, Просвіта, Союз українок тощо.

Серед документів цих фондів – накази, розпорядження, постанови органів влади, які розкривають соціально–економічний аспект їхньої діяльності. Численними серед розсекречених були документи про отримання місцевими жителями польського громадянства, про виселення з Польщі осіб, підозрюваних у діяльності, направленої проти польської держави тощо. Неоціненним джерелом для розкриття невідомих моментів історії польського періоду є наглядові справи слідчого відділу Рівненського повітового староства політичних партій і громадських організацій Рівненщини.

Практично повністю розсекречено документи фондів повітових управлінь державної поліції, постерунків поліції. Так, серед 2 149 справ фонду Острозького повітового управління державної поліції на таємному зберіганні в 1994 р. було залишено тільки 50 одиниць зберігання. Із розсекречених тоді фондів управлінь поліції увагу дослідників привертають ситуаційні рапорти поліцейських про соціально-політичне становище в населених пунктах сучасної Рівненської області, інформації про діяльність партій і організацій, які відстоювали українську національну ідею, польських, єврейських об'єднань тощо.

Відродженню історичної пам'яті українського народу сприяють документи фондів Волинського українського об'єднання, Українського клубу "Рідна хата", Союзу українок, Української парламентської ре-

презентації Волині, які розкривають події українського визвольного руху на Рівненщині.

Документи Рівненського відділу еміграційного синдикату (1929–1939 рр.) розкривають обставини, що змусили багатьох жителів Рівненщини емігрувати за океан – у Канаду, Аргентину, США. З розсекреченням цього фонду рівняни отримали можливість дізнатися про долю тисяч українських емігрантів.

Особливу цінність мають видання так званого "закритого фонду" бібліотеки, куди потрапила заборонена радянською владою література. З історії України це праці М. Грушевського, І. Франка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, А. Кащенка. До такої ж, забороненої, літератури належали наявні у бібліотеці видання Організації українських націоналістів. Літературний доробок "закритого фонду" представлений творами Ю. Федьковича, М. Куліша, М. Хвильового, У. Самчука.

У 1990 р. були повністю розсекречені документи періоду Другої світової війни та окупації фашистами Рівненщини (1941–1944 рр.). Це, насамперед, документи Рівненської окружної управи, окружних гебітскомісаріатів, бургомістра м. Рівного, окремих міських, районних управ, бірж праці, промислових підприємств, суспільно-політичних і громадських об'єднань (Окружне товариство "Просвіта", "Українське видавництво газети "Волинь", "Рівненське церковне управління" та інші). Документи розповідають про діяльність установ окупаційної адміністрації, про їх функції, містять відомості про торгово-промислові заклади, підприємства, школи, про кількість населення та його розподіл за віком і статтю, списки жителів, списки працівників різних установ. Документи цих установ є беззаперечним доказом злочинів окупаційної влади проти мирного населення та військовополонених, скоєних на території області. Про вивезення громадян Рівненщини на примусові роботи до Німеччини розповідають листи, написані ними до рідних, з фонду "Колекція листів громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини".

Велику зацікавленість викликала у дослідників можливість ознайомитися з документами українського видавництва газети "Волинь", серед яких – списки і автобіографії службовців, схема організації видавництва і фотознімок службовців за 1942 р., матеріали для друкування в газеті "Волинь", заяви жителів на передплату і пересилку їм газети "Волинь", журналів "Український хлібороб" і "Орленя", листування з рейхскомісаріатом України про видання "Бібліотеки антикомуніста" та українських колядок тощо. Доповненням до цього фонду є періодичні видання видавництва "Волинь": газета "Волинь" (1941–1944 рр.), редактором якої в 1941 році був Улас Самчук, з детальною інформацією про життя Рівненщини за німецько-фашистської влади та щомісячний дитячий журнал "Орленя" (1941 р.). Унікальною є представлена у бі-

бліотеці колекція листівок, плакатів ОУН-УПА та нацистської окупаційної влади.

Документи Окружного товариства "Просвіта" розповідають про діяльність відновленого товариства "Просвіта" у Рівному та його філій. У фонді зберігаються списки працівників окружної "Просвіти"; фінансові документи, листування з філіями з організаційних, культурно-освітніх питань, гебітскомісаром – з фінансових питань та з питань видання дозволів на постановку п'єс; тощо.

Дослідженням історії православної церкви сприяє введення в обіг фонду "Рівненського церковного управління", в якому містяться списки духовенства, парафій Рівненської області; справи, листування, накази, розпорядження про призначення і переміщення священиків; місячні звіти; протоколи зборів; листування з гебітскомісаріатом про збільшення тиражу видання церковної літератури тощо.

Реалізації потреби суспільства в пізнанні минулого, своєї історії була задовільнена після розсекречення унікального фонду Р-30 "Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН – УПА)" за 1936–1957 рр., в якому знаходяться друковані видання постанов, конференцій та з'їздів "Великих зборів ОУН", оригінали наказів, звітів, оглядів окремих командирів підрозділів УПА ("Поліської Січі" Тараса Бульби-Боровця, групи "Північ" Клима Савура), щоденники безпосередніх учасників подій. На основі цих документів було підготовлено велику кількість публікацій, монографій, збірників документів, серед яких:

Літопис УПА. Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ–Торонто, 1999. – Том 2.

Літопис УПА. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.), Торонто–Львів, 2006. - Том 7.

Літопис УПА. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО "Заграва", "Турів", "Богун" (серпень 1942 – грудень 1943 рр.), Київ–Торонто, 2007. Том 11.

Сергійчук В. І. "Трагедія Волині". Монографія. Київ, 2003.

Реабілітовані історією. Рівненська область. Книга перша, Рівне, 2006.

Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х томах. – Рівне, 2008. – Том 1.

Серед місцевих часописів, які з того часу стали доступними, переважали видання періоду німецько-фашистської окупації: "Волинь", "Костопільські вісті", "Голос Сарненщини", "Оборона України", "Клич" тощо.

Що стосується документів радянського періоду, то тоді розсекретили всього 6 фондів підприємств та організацій, які на той час вже не діяли.

Крім того Державний архів області від управління СБУ в Рівненській області прийняв тисячі архівно–слідчих справ на реабілітованих громадян, які в 1939–1950-х рр. були засуджені. Багато родичів засуджених також змогли дізнатися про долю своїх рідних і близьких.

З 1995 до 2004 року планового розсекречення не проводили, хоча всі ці роки йшла ретельна підготовча робота. У 2005 році розсекречено 121 планшет з планами забудови нашого міста за 1925–1939 рр. з фонду "Управління головного архітектора м. Рівне", за якими можна дізнатися про розташування будинків нашого міста, багато з яких були знищені під час війни або були знесені пізніше.

У 2007 р. розсекречено та передано на загальне зберігання 203 справи. Це – списки-довідники, які складалися працівниками Держархіву області у 40–50-х роках за документами, що знаходились у так званих оперативно-чекістських розробках. У них містяться сконцентровані відомості про осіб, які обвинувачувалися у приналежності до членів УПА, українських політичних організацій, товариств та спілок (Організації українських націоналістів (ОУН), Української народно-демократичної організації (УНДО), організацій "Просвіта", "Просвітянська хата", "Союз українок", "Пласт", "Рідна хата", "Сільський господар"), різних партій (Української соціал-радикальної партії, Української націонал-радикальної партії, Союзу польських легіонерів, Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Західної Білорусії), різних єврейських партій, товариств і організацій, відомості про авторів статей та кореспондентів газет "Волинь", "Відродження", "За самостійну Україну", "Нове слово" та інших.

За документами розсекречених фондів архівісти готували статті для місцевих періодичних видань, а також виставки, присвячені видатним подіям: "Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї" (до 100-річчя Степана Бандери та 80-річчя ОУН), "Українські націоналістичні організації на території Рівненщини в 1920-1930-х роках", "Союз українок" на Рівненщині", "Українська повстанська армія на Рівненщині", "Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Волині" тощо.

У наступному 2008 році грифи секретності були зняті з 116 архівних фондів обсягом 2 527 справ за 1920–1939 рр.

На виконання Указу Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009 "Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні", наказів Державного комітету архівів України від 4 лютого 2009 р. № 19 та від 28 квітня 2009 р. № 80, завдяки зміні процедури оформлення результатів перегляду грифів секретності МНСІ, що знаходяться на зберіганні у державних архівах (лист Держкомархіву України від 08.01.2009 р. № 01-01/ДСК "Щодо оптимізації процедури перегляду секретів колишнього СРСР,

які знаходяться на архівному зберіганні”) у 2009 р. проведено 21 засідання експертної комісії Державного архіву Рівненської області з перегляду грифів секретності та приведення їх у відповідність до вимог законодавства України, з них 11 – спільно з представниками установ, відповідно до рішень яких переглянуто та знято грифи секретності документів 116 архівних фондів (2 527 справ, 98 440 документів). З них розсекречено повністю 101 архівний фонд: 97 фондів польського періоду, 2 – радянського періоду та 2 – періоду незалежності; частково розсекречено 15 архівних фондів – 12 “радянського” періоду та 3 періоду “незалежності”. Передано на загальне зберігання 1 576 справ, 79 977 документів.

У даних документах містяться відомості щодо обвинувачення громадян колишньої польської держави у розвідувальній діяльності на користь Радянського Союзу, у тому числі незначна кількість документів про боротьбу за приєднання західноукраїнських земель, що перебували під владою Польщі, до України, яка на той час входила до складу СРСР, у шпигунській діяльності на користь Німеччини, у виготовленні та розповсюдженні фальшивих грошей на території Польщі.

За станом на 01.01.2010 р. на зберіганні в режимно-секретній службі Державного архіву Рівненської області всього знаходилося 113 фондів (10 511 одиниць зберігання), з них радянського періоду – 94 (10 032); періоду незалежності – 19 (479), що складало менше 1 % (0,98) від загальної кількості справ.

Підсумком роботи з розсекречення у 2010 р. стало передавання на загальне зберігання 5 архівних фондів, розсекречених повністю, та часткове розсекречення документів 17 архівних фондів радянського періоду та періоду незалежності, що разом становило 2 842 одиниць зберігання, 32 477 документів. Серед них – документи виконавчого комітету Рівненської обласної ради депутатів трудящих (1944–1955 рр.), комітетів районних рад народних депутатів, міських рад. В основному, це протоколи, постанови та рішення звужених засідань виконкомів, листування з питань відведення земельних ділянок для спеціальних потреб; витяги з протоколів засідання виконкомів про куркульські та одноосібні господарства, характеристики на куркульські господарства, характеристики на мешканців сіл Рівненського району, котрі загинули вже в післявоєнний час, списки осіб, які прибули зі спецпоселень, списки осіб, прибулих у порядку репатріації з Аргентини, Бразилії, Уругваю; витяги з ухвал Верховного Суду СРСР та УРСР про звільнення зі спецпоселень жителів Рівненського району; відомості про пересування репатрійованих радянських громадян (1947–1952 рр.) тощо.

Для науковців і всіх, хто цікавиться історією області, стануть у пригоді документи про відновлення та розвиток промисловості, сільського

господарства, культури, про організацію партійно–політичної роботи в 1945 р.; журнали реєстрації вхідної та вихідної секретної кореспонденції; довідки про хід ліквідації неграмотності та малограмотності, про благоустрій могил загиблих партизан у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; довідки про використання водних ресурсів, місцевої сировини, рибних господарств, електростанцій; секретні постанови про державні плани розвитку місцевого господарства Рівненської області, генеральний план м. Рівного (1953 р.), технічні проекти реконструкції та розширення міських комунікацій; доповідні записки й інформації, що направлялися вищим партійним та радянським органам.

Досить активно використовується ще один із розсекречених фондів – "Рівненський обласний військовий комісаріат". Вивчити документи цього фонду означало провести серйозний аналіз подій, що відбувалися в нашому краї в 1944–1968 рр. Серед документів – списки осіб, які загинули або зникли безвісті під час війни, "документи про випадки бандитизму (1949–1951 рр.)"; листи із вказівками щодо офіцерів, які після перебування в полоні, оточенні воювали в штрафних батальйонах; листування про складання військово–економічних довідок області тощо.

З початку 2011 р. проведено два засідання спільних експертних комісій з перегляду грифів секретності документів двох архівних фондів радянського періоду та періоду незалежності – фонду "Контрольно-ревізійне управління в Рівненській області" (1997–2005 рр.) та Рівненський обласний суд Міністерства юстиції УРСР (1944–1986 рр.). Розсекречено 300 одиниць зберігання, 6 085 документів. Серед документів фонду Рівненського обласного суду – первинні та зведені статистичні звіти про діяльність судових органів; касаційна практика з розгляду кримінальних та цивільних справ; аналізи та звіти про роботу суду; листування з партійними та радянським органами з питань діяльності судових органів; листування з органами НКДБ та описи архівно-слідчих справ, переданих в НКДБ на зберігання; копії ухвал Верховного суду СРСР та УРСР.

У своїй діяльності щодо розсекречення архівних матеріальних носіїв секретної інформації Державний архів області керується вимогами:

Закону України "Про державну таємницю" (ст.15);

Порядку організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. № 1561-12 (п. 161);

рекомендацій Служби безпеки України 2002 р. щодо перегляду грифів секретності матеріальних носіїв інформації та приведення їх у відповідність до вимог чинного законодавства України, реєстраційний № 26/1-471;

наказу Служби безпеки України від 14.12.2004 р. № 696 “Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці”;

вказівок Державного комітету архівів України, Рівненської обласної державної адміністрації з цього питання.

Важко перелічити всі розсекречені документи. Але важливо й те, що вони активно використовуються: на підставі розсекречених документів готуються книги, збірники документів, теле- та радіопередачі. Нині в Державному архіві Рівненської області на секретному зберіганні залишилося лише 0,65 % матеріалів від загальної кількості наявних в архіві документів. В основному це документи чинних установ і підприємств.

Анализируется работа Государственного архива Ровенской области по рассекречиванию документов в период с 1989 по 2011 год, состав и содержание наиболее интересных рассекреченных фондов.

Ключевые слова: Государственный архив Ровенской области; рассекречивание; архивные документы; фонды; дела; польский период; советский период.

The article deals with the declassification process of the documents of 1989–2011 period in the State Archives of Rivne Oblast and gives the content of the most interesting revealed items.

Keywords: State Archives of Rivne Oblast; declassification; archival documents; fonds; cases; Polish period; Soviet period.

УДК 930.25(477.72)

В. Ф. БОРОВИК*

АРХІВНІЙ СЛУЖБІ ХЕРСОНЩИНИ – 90 РОКІВ

У статті розглянуто створення, основні етапи розвитку та напрями діяльності архівних установ Херсонщини

Ключові слова: архівна справа; архівні установи; Державний архів Херсонської області.

Неосяжні степові простори Північного Причорномор'я, можливість мореплавства в Чорному та Середземному морях, будування військового та торгового флоту – це переваги, що отримала Російська імперія, здобувши перемогу у російсько-турецькій війні і підписавши у 1774 р. Кючук-Кайнарджийський мирний договір.

Херсон став першим з тріади міст Херсон–Миколаїв–Одеса, які відкрили для Російської імперії її чорноморську історію. У 1778 р. одночасно розпочалось будівництво фортеці, міста та об'єктів адміралтейства – гавані, суднобудівної верфі, майстерень, складів. У 1785 р. в Херсоні було засноване Чорноморське адміралтейське правління, що керувало будівництвом військового флоту. Очолив правління капітан I рангу, пізніше адмірал С. Мордвинов. У 1783 р. в Херсоні було побудовано перше судно Чорноморського флоту – 66 гарматний корабель "Слава Екатерины", а також 12 лінійних кораблів, 7 фрегатів та судна веслового флоту.

У 1794 р. Чорноморське адміралтейське правління разом з канцелярією було переведено до Миколаєва, тож укази адміралтейського правління за 1780-ті роки, що зберігались у відомчому архіві цієї установи, тепер є одними з найстаріших і найцінніших документів державного архіву Миколаївської області, що розповідають про початок суднобудування на Півдні України.

З Херсону також розпочалося заселення та освоєння Півдня України. Про це свідчать документи Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні (1756, 1764, 1770–1802–1920), де містяться укази й ордери про відведення земельних наділів, межові книги, плани земельних дач населених пунктів краю[1].

* *Боровик Віктор Федорович* – директор Державного архіву Херсонської області.

© В. Ф. Боровик, 2011

Корпус державного архіву Херсонської області, вул. Петренка, 6.

Через Херсонський торговий порт, єдиний на той час російський порт на Чорному морі, здійснювалася зовнішня торгівля з Італією, Францією, іншими державами. В 1779 р. була заснована Херсонська портова митниця Комерцколегії (пізніше неодноразово змінювала свій статус: митна застава – пост – відпускна митниця). У складі документів – суднові паспорти, патенти на право судноплавства, де обов'язково вказувались технічні характеристики судна, його клас, відомості про вантаж та порт призначення, прізвища власника та шкіпера[2].

З 1803 по 1920 рік проіснувала Херсонська губернія. Документи губернських установ – канцелярії Херсонського губернатора, Херсонської казенної палати (1825–1920 рр.), релігійних установ різних конфесій (кінець XVIII – початок XX ст.) та багато інших – розповідають про минуле нашого краю. Ці документи, що відклалися у відомчих архівах установ, стали основою документального зібрання державного архіву Херсонської області.

Необхідно згадати про ще одне джерело архівних зібрань краю – земські установи. У перші роки діяльності Херсонського губернського земства була заснована спеціальна архівна служба. У 1867 р. в штатному розкладі канцелярії губернської земської управи значилась посада архіваріуса. Першим земським архіваріусом був Мартин Степанович Скроцький. Тривалий час архів земської управи розташовувався в орендованих приміщеннях, а в 1895 р., коли Херсонське губернське земство переїхало в нову будівлю, архіву було надане окреме приміщення – кам'яний будинок на подвір'ї будівлі губернського земства. У 1890-х роках – на початку XX століття земський архів щороку поповнювався не менше ніж

Корпус державного архіву Херсонської області, вул. Радянська, 3.

500 справами, обсяг його фондів складав до 30 тис. од. зб. Усі друковані видання земства зберігалися в земській бібліотеці[3].

Першою спробою узагальнення архівних документів стало створення у 1898 р. губернської ученої архівної комісії (ГУАК).

Циркуляр Департаменту загальних справ МВС з основними положеннями діяльності губернських архівних комісій від 13 квітня 1884 року офіційно дозволяв створення історичних архівів у губерніях. У Херсонській губернії така комісія була утворена в 1898 році за ініціативи та наполегливості Віктора Івановича Гошкевича – археолога, краєзнавця, громадського діяча, засновника музею старожитностей.

Урочисте відкриття комісії відбулося 31 травня 1898 року в приміщенні громадської бібліотеки, де для потреб комісії та музею Херсонська міська управа надала безкоштовно на 6 років 3 кімнати. Головою комісії був обраний Георгій Львович Скадовський – предводитель дворянства Херсонського повіту, В. І. Гошкевич – керуючим справами, редактором праць комісії і зберігачем музею. У різні часи до її складу входило до 200 осіб, серед них – відомі дослідники Північного Причорномор'я: А. Скальковський, О. Маркевич, І. Стемпковський, Б. Фармаковський, О. Ретовський. Фінансово діяльність комісії забезпечували органи місцевого самоврядування. Основні зусилля було зосереджено на археологічних дослідженнях, поповненні колекції музею, яка вже в 1909 році налічувала 16410 експонатів, проведенні наукових досліджень та просвітніх заходів.

На жаль, робота Херсонської губернської вченої комісії в архівному напрямку була менш продуктивною. В губернії не знайшлось ні фахівців,

Герб дворянського роду Воєводських.
Ф. 254, оп. 1, спр. 4.

ні навіть бажаючих працювати в архівній справі. Через це не виконувалися поставлені завдання з виявлення, розбирання та наукової експертизи архівних документів. Через брак приміщення та недостатнє фінансування історичний архів при комісії так і не був створений, а передані їй документи та книги зберігались в музеї старожитностей. Відомо, що за сприяння почесного члена комісії сенатора П. А. Репинського з сенатського архіву надійшли документи з історії Херсонської губернії, а також 5840 справ з архіву Херсонської губернської креслярні за період з середини XVIII ст.

У 1909 р., завдяки клопотанню В. І. Гошкевича, музей старожитностей передали з-під егіди губернської архівної комісії у власність міста. Це було зроблено, перш за все, для збереження колекції музею для Херсона в умовах загрози вивезення її до Одеси. Після перепідпорядкування музею Херсонська губернська учена архівна комісія практично припинила діяльність. Офіційна процедура ліквідації тривала до 1911 р., останнє засідання відбулося 31 березня 1911 р. Після закриття комісії всі її архівні документи та бібліотека були передані Херсонському музею старожитностей, звідки у 1926 році документи Херсонської губернської креслярні потрапили до створеного окружного архівного управління. Протоколи засідань ГУАК, що вціліли і зберігаються в рукописних фондах Херсонського краєзнавчого музею[4].

Буремні події 1917–1921 рр. не оминули і архіви Херсонщини. Як свідчать документи, після першого приходу радянської влади взимку 1919–1920 рр. приміщення секції повітнаросвіти опалювались архівними справами губернського земства. Пізніше документами палили розквартировані в м. Херсоні військові частини. Навесні 1920 року, в умовах паперової кризи розпочалось активне використання архівів дореволюційних установ для забезпечення діяльності місцевих друкарень.

Ревізькі реєстри, 1858р. та звіти Херсонського губернського земства, 1911р. *Ф. 22, оп. 1, спр. 95.; фонд науково-довідкової бібліотеки архіву.*

У результаті цього архіви губернського земства, а також інших херсонських установ зазнали величезних втрат[5].

У лютому 1920 р. була створена Особлива Всеукраїнська архівна комісія (ОВАК), одним з головних завдань якої було забезпечення паперової промисловості сировиною за рахунок архівних документів, що не мали наукового і практичного значення. Такі комісії до травня 1921 року були створені в усіх губерніях, а іноді і повітах УСРР.

Насправді ОВАК розробила та розіслала по губерніях Тимчасову інструкцію про порядок виділення ділових, наукових та непотрібних архівних матеріалів (20 травня 1920 р.), надавала роз'яснення щодо здійснення експертизи цінності, регламентувала окремою постановою утилізацію архівного паперу[6].

За розпорядженням Херсонського повітвиконкому від 2 квітня 1921 р. була створена "Повітова особлива архівна комісія з вилучення та утилізації архівних матеріалів" у складі трьох осіб: голови, він же представник повітвидату (О. М. Шматов), секретаря – представника музейної секції повітнаробразу, представника робітничо-селянської інспекції. Зберігся звіт цієї комісії за двохмісячний термін роботи, де вказано про звернення 11 установ з заявами щодо реєстрації та розбирання архівів, серед яких повітовий фінансовий відділ, казенна палата, казначейство, ломбард, залізничне поштове відділення, митниця, колишні гімназії. Вказано також, що для потреб радянських установ передбачається видати 50 відсотків від усіх справ[7].

За дуже короткий проміжок часу комісією було "розібрано" велику кількість архівних справ різних періодів. Вірогідно, що через відсутність фахівців архівної справи в складі комісії, експертиза цінності документів не проводилась.

З 1 січня 1922 р. діяльність ОВАК була припинена, всі права та обов'язки її та її місцевих органів передано створеному при Наркомпросі УСРР Головному архівному управлінню, а на місцях – губархам.

З початку 1926 р. у м. Херсоні розпочалась організація окружного архівного управління: у лютому – видана постанова Окрвиконкому про архівні частини діловодства, у серпні – розіслана всім райвиконкомам і установам постанова щодо поліпшення архівної частини та придбання окремих приміщень під архівосховища. Перші документи підписані завідувачем окрарху Кондратенком[8]. Систематична робота Херсонського окружного архівного управління розпочалася з жовтня 1926 р., коли було винайдено приміщення та необхідне майно.

Актом від 30 серпня 1926 р. новий завідувач окружного архівного управління Тінтман Д. М. засвідчено про прийняття майна та справ у складі приміщення з трьох кімнат у підвалі окружного партійного комітету; бібліотеки колишньої губерніальної управи (не розібраної); "приблизно впорядкованого" архіву Комгоспу; цілком впорядкованого архіву Держмитниці; трьох справ поточного діловодства; 40 примірників збірника розпоряджень та інструкцій з архівної справи (випуск I); 22 карбованців готівкою[9].

Першим прийнятим на зберігання окрарху був фонд Херсонської (Новоросійської) креслярні, документи якого були прийняті ще Херсонською губернською ученою архівною комісією і тривалий час знаходилися на горищі краєзнавчого музею. Нині – це один із найцінніших фондів державного архіву області.

До серпня 1927 р. окружне архівне управління зібрало у своєму сховищі 76 архівних фондів та 120 пудів друкованих видань Херсонської міської управи. Один працівник окружного архівного управління у вересні 1927 р. був відряджений на архівні курси до м. Харкова.

Саме в ці роки розгортається робота зі створення архівної системи округу. Щоправда тоді, у 1920-ті рр., роботу з прийому та зберігання документів виконували працівники районних виконавчих комітетів та сільських рад, адже окремих архівних установ чи відділів на місцях не було. Окружне архівне управління проводило листування з райвиконкомами щодо архівних питань, перевірявся стан діловодства. Так, у 1927 році інструктором-інспектором окрарха перевірено Олешківський, Голопристанський, Херсонський, Снігурівський, Каховський, Бериславський райони. Інші райони округу не були перевірені "за відсутністю коштів"[10].

У документах того періоду відзначалося, що стан діловодства та зберігання архівів в районах та сільрадах є поганим, відсутні відповідальні особи, місця для зберігання, справи "переховуються" (як тоді писали) на підлозі, на підвіконнях, печах, стільцях, нерідко – без всякого нагляду, використовуються для цигарок та інших потреб.

Завідувачі Херсонським окружним архівним управлінням Левицький у 1928 р., Херсонським місцевим архівним управлінням Речицька у

Спуск на воду першого суховантажного судна на Херсонському суднобудівному заводі. 11 квітня 1959р.
П-9555.

1931 р. зверталися до громадськості, до сількорів, архкорів із закликами зберігати архіви, не знищувати їх, роз'яснювати населенню про те, що знайдені документи, в тому числі в покинутих поміщицьких маєтках, є "матеріали історичного значення, цінні історичні пам'ятки культури для майбутніх поколінь", "знищити архіви легко, але відновити не можна"[11].

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи та ліквідації округів окружні архівні управління в 1930 році були реорганізовані у міські управління, а при всіх райвиконкомах утворювались резервні районні архівосховища. Роботою міських та районних архівних структур керувало безпосередньо Центральне архівне управління[12].

Згідно з постановою секретаріату ВУЦВК від 26 лютого 1932 року про чергову адміністративно-територіальну реформу і запровадження поділу на області, були організовані обласні архівні управління при президіях облвиконкомів. Територія нинішньої Херсонщини увійшла до складу Одеської та Дніпропетровської областей з відповідним підпорядкуванням архівних установ. Згідно з цими перетвореннями Херсонське місцеве архівне управління було реорганізовано в державний історичний архів. Одночасно розпочинається робота зі створення районних архівів. Цей процес йшов досить складно через обмеженість фінансування. У жовтні 1932 року до Херсонського історичного архіву вже надходять листи, підписані завідувачами Цюрупинського, Каховського, Великоолександрівського районних архівів[13].

На початку тридцятих років минулого століття перед архівними установами ще продовжують ставитися великі плани з утилізації архів-

Президент Академії Наук УРСР Б. Є. Патон, директор Херсонського суднобудівного виробничого об'єднання В. Ф. Заботін під час спуску на воду судна "Академік Євген Патон" Херсон.
18 березня 1970 р.
П-5871 ОЦ.

них документів як сировини для паперової промисловості. Так, у 1931 р. Херсонському місцевому архівному управлінню був доведений план здачі утилю – 35 тонн. З цього приводу завідувач місцевого архівного управління двічі звертається з листами до центрального архівного та міського керівництва, де просить переглянути контрольну цифру, тому "що в наших архівосховищах нараховується всього не більше 60–65 т. З цієї кількості утилізувати 50 % неможливо"[14].

У 1932 р. постановою Центрального архівного управління УРСР вперше регламентовано порядок концентрації архівних документів з міських та районних архівів до обласних і державних історичних архівів. Встановлювався 10-річний термін зберігання документів в архівах низової ланки, а потім – їх передача до історичних архівів. Документи, створені до 1925 р., повинні були передаватися до архівів негайно після їх виявлення. При цьому територіально це не завжди відповідало адміністративному поділу. Так, до Херсонського історичного архіву передавалися документи Херсонського міського архіву та архівів Бериславського, Великоолександрівського, Голопристанського, Калініндорфського, Каховського, Скадовського, Снігурівського, Цюрупинського, Хорлівського районів, що входили тоді до складу Одеської області, а також Високопільського району Дніпропетровської області. Архіви інших районів

Дніпропетровської області передавали документи до Мелітопольського державного історичного архіву.

Після адміністративно-територіальних реформ 1937 та 1939 рр., коли на півдні України були утворені Миколаївська та Запорізька області, змінилась підпорядкованість архівних установ. У 1938 р. Херсонський історичний архів став філією Миколаївського обласного держархіву[15]. У 1939 р. вся архівна система перейшла у підпорядкування органів НКВС. Херсонський державний історичний архів та 14 районних архівів нинішньої Херсонської області підпорядковувались Миколаївському обласному управлінню НКВС, ще 5 районних архівів – Запорізькому обласному управлінню НКВС.

На початок 1940 р. у Херсонському державному історичному архіві знаходилось на зберіганні 340 тисяч справ, які розміщувалися в трьох архівосховищах.

У роки Великої Вітчизняної війни всі архівні установи Херсонщини зазнали величезних втрат. Частина документів була евакуйована[16]. З 1280 фондів Херсонського архіву (станом на 1 січня 1941 року) було вивезено до м. Куйбишева (нині – Самара) 95 таємних та 150 фондів райкомів партії, виконкомів, сільрад, КНС (комітетів незаможних селян) та інших установ радянської влади; при евакуації було спалено до 60 фондів. Таким чином, на окупованій території залишалося 873 архівних фонди, газетний фонд та бібліотека. За час окупації німецька влада тричі переносила архів в інші приміщення, а на момент визволення (березень 1944 р.) всі архівні документи були сконцентровані в одній із міських шкіл. З п'ятнадцяти працівників архіву на 1941 року в евакуацію виїхало п'ятеро – директор Кудрявцева, три наукових співробітника, бухгалтер. Інші – лишилися в Херсоні[17].

На окупованій території частково функціонували архівні установи. Є відомості про діяльність Херсонського міського архіву, що підпорядковувався тоді відділу освіти міської управи. У березні 1942 р. в газеті окупаційної влади "Голос Дніпра" було опубліковано оголошення про прийняття архівних документів "як існуючих раніше установ, так і матеріалів ліквідованих установ". До 1943 року штат архівної установи складався з двох осіб – архівіста і коменданта, потім був призначений директор і збільшений штат[18]. Саме цим людям, скромним архівістам, серед яких тоді була молода дівчина Уляна Данилівна Барибіна, ми завдячуємо сьогодні збереженням в страшні роки окупації найцінніших дореволюційних фондів нашого архіву (після війни вона багато років працювала в архіві). Звичайно, були і втрати – більше 20 тис. архівних справ, у тому числі неописаних, 436 томів друкованих видань, майже повністю був знищений фонд періодичних видань – більше 32 тис. газет та журналів, науково-довідковий апарат[19].

Після визволення нашого краю та утворення Херсонської області (березень 1944 р.) з 4 квітня 1944 року розпочав свою діяльність облас-

Е. А. Фальц-Фейн у заповіднику Асканія-Нова. Фото В. Рилєєва. 2002 р. *Ф. Р-4084, оп. 1, од. зб. 108.*

ний архів, який підпорядковувався обласному управлінню НКВС. Архіву було надано підвальне приміщення у будівлі облвиконкому по вул. Леніна, 9 (нині – Херсонський обласний краєзнавчий музей). Штат архіву складався з 19 осіб. Плани перших місяців роботи архіву пов'язані зі збиранням документів та відомостей про злочини окупантів на території міста і області. Працівники архіву безпосередньо брали участь в роботі обласної надзвичайної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, опитували мешканців, складали списки загиблих. Належність архіву до системи НКВС накладала свій відбиток на його діяльність. Наприклад, потрібно було збирати відомості щодо установ, які діяли в окупаційний час, про їх керівників і працівників та передавати їх до міського відділу НКВС, а в процесі підбору документів – виявляти "шпигунський та контрреволюційний елемент з негайною передачею документів до міськвідділу НКВС", збирати відомості про націоналістів Херсонщини з підготовкою історичної довідки про їх діяльність.

Упродовж 1944–1945 рр. архівістами складався хронологічний довідник щодо окупації та визволення населених пунктів Херсонщини. Вже за III квартал 1944 років підготовлено п'ять статей на воєнну тематику, серед яких одна стосувалась подій взяття Севастополя у 1856 р.[20].

Але основною роботою архівістів, звичайно, був розбір документів за групами, окремими фондами, формування справ, облік, науково-технічна обробка фондів. Цією роботою продовжували займатись ще і у 1950-ті роки. Про цю роботу пише у своїх спогадах Зоря Соломонівна Орлова – один з найвідоміших і авторитетних архівістів Херсонщини, Почесний член Спілки архівістів України, яка понад 50 років свого життя присвятила архівній справі: "Архів у 1950-ті роки займався формуванням справ з розсипу, науково-технічною обробкою фондів, приведенням їх до "божеського" вигляду. На всі види робіт – експертизу цінності, складання заголовків, виявлення крайніх дат, нумерацію аркушів існували суворі, досить високі норми. Довоєнні фонди – мій перший окркооперком, товсті справи… Спочатку було важко, мені здавалось, що ніколи

не засвою це, не навчуся складати правильно заголовки, не помилятися в датах… Душа моя – архів, кожний документ, кожна справа викликає відгук в моєму серці. Може це дуже сентиментально, але це так… Хочеться сказати, що я за свої більше ніж 50 років роботи в архіві "пережила" всіх післявоєнних директорів… З повагою згадую Рудченко (Корольову) Олександру Никифорівну – начальника архівного відділу МВС, директорів архіву Тамару Кирилівну Богдан, Діну Олександрівну Полякову, Василя Петровича Рилєєва. Справжні архівісти, професіонали, знавці своєї справи і дуже хороші люди – Олена Яківна Дяченко і Луїза Веніамінівна Виноградова, вони стали моїми друзями…"[21].

До речі, у 2002 р. в державному архіві області засновано фонд особового походження З. О. Орлової, який містить величезну кількість її наукових, краєзнавчих праць, статей, текстів виступів на радіо, телебаченні.

Першими післявоєнними документальними виданнями херсонських архівістів були "Победа Советской власти на Херсонщине. 1917–1920 гг.: Сборник документов и материалов", а також "Сорок років радянської влади на Херсонщині (1917–1957): Збірник статей", які вийшли у 1957 році. Робочою групою архівістів у складі 4 працівників керував історик, професор Херсонського педагогічного інституту М. Й. Давидов.

Далі були великі збірники документів "З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині", – 4 випуски, вони охоплювали період з 1918 по 1958 рр. і виходили друком у 1957, 1959 та 1975 роках; "Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сборник документов и материалов", 1975 р.; "Херсону 200 лет. 1778–1978. Сборник документов и материалов", 1978 р.; "Культурное строительство на Херсонщине. 1921–1987 гг.: Сборник документов и материалов", 1988 р.; енциклопедичні видання "Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область" – два видання українською та російською мовами вийшли в світ у 1972 та 1983 рр. за активної участі архівістів. Усі ці видання, підготовлені в радянські часи, багато в чому зараз оцінюється зовсім інакше, але завдяки якісно зробленій археографічній обробці документів та добротному довідковому апарату, продовжують використовуватися дослідниками і досі мають наукову цінність.

За часів незалежної України видавнича діяльність архіву стала ще більш насиченою. У 1993 році були видані: "Нації і народності Херсонщини: Минуле і сьогодення: науково-допоміжний бібліографічний покажчик; Орлова З. С., Ратнер М. Д. "Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник".

З 1996 р. архів співпрацює з редакцією альманаху соціальних досліджень "Константи". За минулий період видано чотири спеціальних архівних випуски, кожен з яких був присвячений окремій тематиці, або події. В альманасі публікуються наукові статті, нариси, тематичні добірки документів, підготовлені херсонськими архівістами, багато цікавих

У заповіднику
Асканія-Нова.
Фото В. Рилєєва.
2002 р.
Ф. Р-4084, оп. 1,
од. зб. 110.

краєзнавчих матеріалів, висвітлюється діяльність архіву. До видання охоче подають свої роботи науковці краю, працівники інших архівів, Державного комітету архівів України.

З 2000 р. в архіві започатковане неперіодичне видання "Бібліотечка архіву", випуски якої виходять 1-2 рази на рік. У першому випуску була надрукована стаття З.С.Орлової та О.І.Шинкаренка "З історії благодійництва на Херсонщині". Загалом світ побачило вже 13 випусків "Бібліотечки архіву". Серед них – тематико-експозиційні плани найбільш цікавих виставок архівних документів, таких як "Да святиться ім'я Твоє…" з історії християнства на Херсонщині, "Архів і людина", присвяченої 80-річчю архівної служби області; публікації документів, огляди фондів, нариси з історії населених пунктів області тощо.

У 2003 році вийшло друком нове видання Путівника державного архіву Херсонської області. Над його підготовкою кваліфіковано і відповідально працював авторський колектив у складі: В. Баранюк, В. Боровика, Л. Виноградової, А. Карпової, Ю. Коник, О. Марущак, З. Орлової та ін. Здійснення цього проекту стало можливим завдяки великій організаторській енергії, наполегливості тодішнього директора архіву Антоніни Василівни Карпової, яка творчо, з любов'ю працювала над проектом і зуміла, відповідно, налаштувати весь авторський колектив. Тож, цілком закономірно, що видання було здійснене на високому професійному рівні і стало одним з найкращих в Україні, за що удостоєно першої премії Державного комітету архівів України і Спілки архівістів України імені Василя Веретеннікова.

З початку 2000-х років в архіві здійснювалася складна та дуже цікава робота з археографічної обробки, описування та реставрації великого архівного фонду "Колекція карт і планів". Підсумком цієї роботи стала підготовка Олександром Івановичем Шинкаренком (нині – начальник відділу використання інформації документів державного архіву області)

опису цього, одного з найінформативніших фондів архіву, та видання у 2006 р. його за програмою "Архівні зібрання України. Спеціальні довідники". За це видання його укладач О. І. Шинкаренко був удостоєний премії імені Василя Веретеннікова.

Упродовж останніх років херсонські архівісти брали активну участь у дослідженні Голодомору в Україні, виявленні документів, складанні мартирологу, підготовці та виданні у 2008 р. обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. За вагомий особистий внесок в цю роботу заступника директора архіву Олену Олексіївну Марущак – керівника робочої групи, яка дійсно була душею і рушієм досліджень, нагороджено високою державною відзнакою – орденом Княгині Ольги III ступеня, а науковому співробітнику відділу використання інформації документів Вірі Олександрівні Баранюк присвоєне почесне звання заслужений працівник культури України.

У 2009 р. архівістами здійснено підготовку та видання за програмою "Архівні зібрання України. Спеціальні довідники" дуже цікавого видання "З історії українського державотворення на Херсонщині. 1917–1921: Анотований перелік справ". Довідник містить інформацію про документи, що в переважній більшості вперше введено до наукового обігу, які висвітлюють події та діяльність різних осіб національного українського руху в нашому краї.

Державний архів Херсонської області вже багато років є визнаним центром наукових історичних та краєзнавчих досліджень. Серед колективу завжди були і є справжні фахівці, віддані архівній справі люди, які є нашою гордістю. Це молоді наші науковці – головний спеціаліст відділу формування НАФ і діловодства Наталя Миколаївна Кузовова, яка у 2007 р. захистила дисертацію і стала першим серед архівістів області кандидатом історичних наук; заступник начальника відділу збереженості документів, обліку та довідкового апарату Юлія Олександрівна Коник, аспірантка Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Цікаво, що тема її наукової роботи є продовженням архівної роботи – тематичного опрацювання архівного фонду Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня.

Неможливо не згадати про ще одну категорію архівістів – завідувачів архівосховищ – Ганну Іванівну Корень, Тетяну Анатоліївну Калініченко, Ніну Федорівну Варшу. Це фахівці, які працюють на своїх посадах багато років (Корень Ганна Іванівна – з 1976 року) і знають архів, як то кажуть, зсередини. Завдяки їх професіоналізму, почуттю відповідальності, щоденній самовідданій роботі, іноді в не дуже комфортних умовах і за дуже невелику зарплатню, можливі всі архівні дослідження і пошуки, які здійснюються як працівниками архіву, так і користувачами читального залу. Не одне десятиліття поспіль працюють в архіві Ніна Олексіївна Литовченко (з 1968 року), Ірина Василівна Мякота (з 1981 року), Домнікія

Іванівна Кройтор (з 1982 року), Зінаїда Леонідівна Орлюк (з 1984 року), Галина Миколаївна Гордійчук (з 1991 року), які стали взірцями в роботі архівістів та передають свій досвід молоді.

А планів і надалі не меншає. Архів продовжує вводити в науковий обіг та популяризувати цілі комплекси документів. Складено робочі групи та здійснюються роботи над державними проектами "Український мартиролог XX століття", "Документи з історії та культури євреїв в архівах Росії, України та Білорусії", згідно з планом науково-видавничої діяльності архіву продовжується підготовка за програмою "Архівні зібрання України. Спеціальні довідники" таких видань як "Анотований реєстр описів. Фонди періоду після 1917 року" та "Карти і плани у фондах державного архіву Херсонської області".

Поступово архівна спільнота області входить до світових інформаційних мереж. Наприкінці 2010 року відкрито власний сайт державного архіву області, кожен другий архівний відділ має доступ до мережі Інтернет.

Вчимося використовувати сучасні інформаційні технології у повсякденній роботі архівістів. Так, восени минулого року спільно з державним архівом Миколаївської області провели веб-конференцію, оперативно і плідно у режимі прямої мови поспілкувалися з фахових питань. На наш погляд, така форма спілкування заслуговує на увагу і є корисною для професійного зростання. Для цьому не потрібно додаткових фінансових ресурсів.

Ми відчуваємо підтримку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в питаннях діяльності архівних установ області, поліпшенні умов зберігання документів національного архівного фонду. Останніми роками галузеві питання тричі розглядалися на засіданнях колегії обласної державної адміністрації з прийняттям відповідних рішень. Як наслідок, значно зміцнилася матеріально-технічна база державних архівних установ та міськвиконкомів. Зокрема, упродовж 2008–2010 рр. отримали нові приміщення архівні відділи Каланчацької, Чаплинської райдержадміністрацій, Херсонської міської ради; трудові архіви Великоолександрівського, Каланчацького районів; надано додаткові приміщення архівному відділу Іванівської райдержадміністрації; порушено питання про надання додаткового приміщення державному архіву області. Проведено ремонт приміщень 10 архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад; встановлено нові охоронні системи в 8, пожежні – в 6 архівних відділах.

Важливим чинником організації роботи архівних установ стало впровадження програм розвитку архівної справи, які визначили пріоритетні напрямки архівної діяльності та їх фінансування. Нині завершено підготовку проекту програми розвитку архівної справи в області на 2012–2016 роки. Найближчим часом проект програми передбачено внести на розгляд депутатського корпусу обласної ради.

Двічі Герой Радянського Союзу П. О. Покришев і двічі Герой Соціалістичної Праці комбайнер М.О.Брага в селі Бехтери Голопристанського району. Фото А. Альперта. 1961 р. *П-1003.*

За станом на 1 січня 2011 року в державних архівних установах і архівних відділах міськрад зберігається понад 1 мільйон 41 тисяча одиниць зберігання (справ), віднесених до НАФ, у тому числі у державному архіві області – 786,5 тис. справ з управлінськими документами, 6,1 тис. – особового походження, 30,2 тис. одиниць фотодокументів, 5,0 тис. – кіно-, 2,9 тис. – фоно-, відеодокументів. Крім того, на державному зберіганні знаходиться до 100 тис. справ з особового складу ліквідованих підприємств, установ, організацій. Щороку на постійне зберігання до державних архівних установ та архівних відділів міськрад надходить близько 9,5 тис справ НАФ. Завдяки копіткій праці архівістів забезпечено одну з найбільших серед архівних установ України кількість приймання документів особового походження, аудіовізуальних документів. Приємно відзначити значне зростання фондів особового походження: за останні 5 років їх кількість збільшилась удвічі і становить 123, які нараховують понад 7 тисяч справ з документами визначних осіб нашого регіону.

Ще одне завдання, над яким працювали архівісти – це створення мережі трудових архівів, розв’язання проблем їх фінансування та організації роботи. Нині в області діє 62 трудових архіви, з них 12 – при районних, 4 – міських, 46 – селищних і сільських радах. Вони виконують значну роботу, спрямовану на соціальний захист громадян.

Реалії сьогодення потребують подальшого удосконалення форм роботи в архівній справі. Державним архівом області укладено договір про співпрацю з Херсонським державним університетом, який готує спеціалістів-архівістів. Студентство та науково-педагогічний персонал є постійним учасником всіх заходів, які проводить архів. Окрім того, накопичено досвід проведення навчальної практики майбутніх архівістів-істориків на базі державного архіву області. Нині вирішується питання щодо відкриття філії кафедри історії України Херсонського державного

університету на базі архіву, що сприятиме подальшому вдосконаленню форм підготовки фахівців, проведенню науково-дослідної роботи.

Примножуючи багаті традиції своїх попередників, архівісти області плідно трудяться над тим, щоб документальні скарби служили всім громадянам Херсонщини. Впевнений, що нам вистачить мудрості, професійності і наполегливості, щоб і надалі гідно виконувати покладені на нас завдання щодо збереження архівної спадщини, в об'єктивному вимірі відтворювати минуле задля майбутнього.

[1] *Назарова А. М., Стукалова О. І.* "Место сие повелеваем наименовать Херсоном…" (Добірка документів держархіву Херсонської області) // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 6, 7.

[2] *Коник Ю. О.* Херсонська митниця (1797–1924): Огляд фонду № 7 // Бібліотечка архіву. – Херсон, 2008. – Вип. 10. – С. 4–6.

[3] *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – К. 2009. – № 6 – С. 121.

[4] *Сінкевич І. Ю.* Херсонська губернська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21–24 травня 1997 року). – Херсон, 1997. – С. 103–107.

[5] *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – К. 2009. – № 6 – С. 124, 125.

[6] *Матяш І., Макієнко О.* Особлива Всеукраїнська архівна комісія / Українська архівна енциклопедія / ред. кол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2008. – С. 634.

[7] Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-1887, оп.3, спр.188-а, арк. 514.

[8] Держархів Херсонської обл., ф. Р-733, оп.1, спр.16, арк. 18.

[9] Там само, арк. 3.

[10] *Ганченко Д. Л.* Архівні установи на Херсонщині: ретроспектива діяльності // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12). – С. 19.

[11] Держархів Херсонської обл., ф. Р-733, оп. 1, спр. 27, арк. 9; ф. Р-734, оп. 1, спр. 31, арк. 1.

[12] Держархів Херсонської обл., ф. Р-733, оп. 1, спр. 50, арк. 22.

[13] *Ганченко Д. Л.* Архівні установи на Херсонщині: ретроспектива діяльності // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12). – С. 20.

[14] Держархів Херсонської обл., ф. Р-734, оп. 1, спр. 19, арк. 3, 4, 40.

[15] *Ганченко Д. Л.* Архівні установи на Херсонщині: ретроспектива діяльності // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12). – С. 20, 21.

[16] *Орлова З. С.* Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Материалы юбил. конференции к 100-летию основания Херсонского музея древностей. – Херсон, 1991. – С. 5.

[17] Держархів Херсонської обл., ф. Р-2011, оп. 1, спр. 7, арк. 6, 15, 16, 20.

[18] *Ганченко Д. Л.* Архівні установи на Херсонщині: ретроспектива діяльності // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12). – С. 21.

[19] Держархів Херсонської обл., ф. Р-2011, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

[20] Держархів Херсонської обл., ф. Р-2011, оп. 1, спр. 2, арк. 2; спр. 9, арк. 6 зв.

[21] Держархів Херсонської обл., ф.Р-4077, оп. 1, спр. 41, арк. 15, 16.

В статье рассмотрено создание, основные этапы развития и направления деятельности архивных учреждений Херсонщины

Ключевые слова: архивное дело; архивные учреждения; Государственный архив Херсонской области.

There is considered the establishment, main stages of development and activity directions of archival affairs in Kherson oblast in the article.

Keywords: archival affairs; archival institutions; State Archives of Kherson Oblast.

УДК 930.25(477)(092)

М. Д. ХОДОРОВСЬКИЙ*

ВОНА БУЛА ПЕРШОЮ
(до 45-річчя ЦДАМЛМ України)

Розкрито плідну діяльність першого директора ЦДАМЛМ України Л. Проценко, яка активно сприяла становленню і подальшому розвитку цієї, за висловом письменника Ю. Смолича, "літературно-мистецької інституції".

Ключові слова: архів-музей; перший директор; джерельна база; комплектування; музейна експозиція; некрополістика.

4 травня 1966 р. постановою № 357, прийнятою Радою Міністрів УРСР, було створено Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Минуло 45 років, і нині ми з вдячністю згадуємо фундаторів ЦДАМЛМ. Серед них – провідних українських архівістів на чолі з начальником Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Пількевичем та його заступником М. Тесленком. У листах до керівництва УРСР тогочасні керманичі Спілки письменників України О. Гончар і П. Загребельний першими обґрунтували необхідність заснування архіву-музею – скарбниці документальних пам`яток. Поряд з цими особами слід назвати також першого директора нашої установи – Людмилу Андріївну Проценко.

Влітку 1977 р. автор цих рядків та його колеги, які теж тільки-но починали працю на архівній ниві, неодноразово зустрічалися з колишнім директором ЦДАМЛМ УРСР Л. Проценко з приводу створення меморіального кабінету Ю. Смолича. І хоч вона вже не працювала в архіві-музеї, однак підтримувала дружні зв`язки з нашими фондоутворювачами, зокрема з удовою Ю. Смолича – О. Белзою. На київській квартирі Смоличів і на дачі в Кончі-Озерній Л. Проценко разом з Оленою Григорівною допомагали нам відбирати особисті речі письменника, друковані видання, твори образотворчого мистецтва для меморіалу. Фактично Л. Проценко керувала усім підготовчим процесом. Робилося це із знанням справи, однак ненав`язливо, щоб не образити молодих працівників.

Людмила Андріївна розповідала, що Ю. Смолич опікувався ЦДАМЛМ УРСР з початку його заснування. Маститий письменник за пропозицією Л. Проценко написав передмову до першого збірника праць співробітників архіву-музею, який, на жаль, і досі не опубліковано. Між тим, у передмові Юрій Корнійович торкнувся важливого питання стосов-

---

* *Ходоровський Михайло Дмитрович* – заступник директора, головний зберігач фондів ЦДАМЛМ України.

© М. Д. Ходоровський, 2011

Людмила Андріївна Проценко.

но призначення ЦДАМЛМ УРСР, наголошуючи, що тут "має бути зосереджено всі матеріали... з літературної і мистецької минувшини, а також накопичувані й творчі доробки письменників та митців, котрі діють нині в розквіті своїх творчих сил – щоб не стати їм розпорошеними, загубленими й втраченими для нашого культурного майбуття. Справа ця, як розуміємо, виключної ваги: без неї неможливо широко й глибоко осягнути не лише культурний процес, але й саму суспільну думку нашої доби, бо ж література й мистецтво, як знаємо, – з ряду визначних рушійних виразників світобачення, світогляду й ідеології найширших народних шарів"[1]. Глибоко усвідомлюючи високу місію архіву-музею, яка була чітко окреслена у згаданій передмові, Л. Проценко прагнула всіляко пришвидшити процес становлення цієї, за висловом Ю. Смолича, "літературно-мистецької інституції"[2].

Людмила Андріївна Проценко народилася 19 квітня 1927 р. у сім'ї музиканта, засновника української школи гри на флейті, професора Київської консерваторії Андрія Федоровича Проценка та оперної співачки Клавдії Кузьмівни Давидової-Давиденко. Здобула дві вищі освіти. Професію історика-архівіста опановувала під орудою професора В. Стрельського на історичному факультеті Київського університету (1946–1951 рр.). А вокальному мистецтву навчалась у відомої співачки і педагога М. Донець-Тессейр в Київській консерваторії (1949–1954 рр.). Спочатку працювала в Центральному державному історичному архіві УРСР: науковий співробітник відділу давніх актів (1951–1953 рр.), завідувачка цього ж відділу (1953–1967 рр.). У службовій характеристиці на Л. Проценко, датованій 1952 р., російською мовою зазначено: "Упорядочивая архивные материалы фамильных фондов польских помещиков, хорошо усвоила польский язык, полеографические тексты и язык актовых книг XV–XVIII вв. Производственные задания перевыполняет при хорошем качестве работы"[3]. Працюючи у ЦДІА УРСР, Л. Проценко підготувала у співавторстві такі видання: "ЦГИА УССР в Киеве. Путеводитель" (1958 р.), "Генеральний опис Правобережної України. 1765–1769. Покажчик населених пунктів" (1959 р.), "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст." (1970 р.), "Каталог коллекции документов Киевской археографической комиссии 1369–1899 годов" (1971 р.). У цей

період розпочала роботу над дисертацією "Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін". Однак наукову діяльність на якийсь час довелося перервати, оскільки керівництво АУ визнало її гідною кандидатурою на посаду директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР[4].

Спочатку, тобто 1967 року, новоутвореній установі було виділено лише декілька кімнат у приміщенні колишньої бурси на території Національного заповідника "Софія Київська". У цьому будинку розташовувались також інші архівні установи, які через три роки були переміщені до нового комплексу архівних споруд. Понад п`ять років Л. Проценко керувала архівом-музеєм (1967–1973 р.). Відразу їй довелося вирішувати цілу низку проблем, пов`язаних із реконструкцією будівлі, матеріально-технічним забезпеченням та ін. Першорядною виявилася кадрова проблема. Не вистачало працівників, які мали б досвід роботи з комплектування та упорядкування документів особового походження, управлінської документації тощо. Тому для колективу ЦДАМЛМ УРСР були організовані лекції з архівознавства, теорії та історії літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва. Провадилися екскурсії по музеях Києва та інших міст України. Для підвищення кваліфікації працівників, обміну досвідом влаштовувались науково-практичні семінари. "Всі члени відділу вчились, – відзначала на одній з службових нарад начальник відділу комплектування Г. Лобанова, – справа для них нова"[5].

Енергійна, діяльна Л. Проценко була вимогливим і принциповим керівником. "Від вашої внутрішньої зібраності, дисципліни залежить все, – зверталась вона до начальників відділів, – в очах підлеглих ви повинні бути бездоганні... я попереджую, що якщо комусь треба до мене попасти в справах відділу – нехай з`являється до мене з начальником відділу. Начальник повинен бути в курсі справ..., начальники відділів забувають, що в них ненормований робочий день"[6]. Разом з тим Л. Проценко закликала керівників структурних підрозділів бути уважними до працівників.

Зрозуміло, траплялись і конфліктні ситуації. Однак Л. Проценко вдалось об`єднати людей різного віку і різної кваліфікації в єдиний колектив, спрямовуючи їх зусилля передусім на формування джерельної бази архіву-музею. "Будуть у цьому приміщенні і ювілеї, і зустрічі, і перерізання стрічок при відкритті експозицій музею, – зазначала Людмила Андріївна, – але назавжди залишиться за ним основне завдання – збирання документальних матеріалів"[7]. У 1972 р. відділ комплектування під керівництвом Л. Проценко розпочав розробку проекту "Орієнтовних списків, імовірних у перспективі 15–20 років фондоутворювачів ЦДАМЛМ УРСР", що, за висловом З. Сендика, стало "прообразом таких переліків для комплектування документами особового походження"[8].

Дискусійним виявилося питання щодо вироблення критеріїв для відбору персоналій. На думку Людмили Андріївни, в архіві-музеї "ма-

ють бути зібрані матеріали не тільки діячів, що постійно жили і творили на Україні, а й діячів, які з тих чи інших причин перебували поза межами рідної землі, водночас пов`язуючись своєю творчістю з Україною органічно – Гоголь, Короленко, Рєпін і багато інших. Архів-музей збере також у своїх стінах матеріали діячів різних національностей, які внесли чималий вклад у розвиток української культури, але не жили постійно на Україні”[9].

Через декілька років після заснування нашої установи її діяльність набула широкого розголосу, що, зокрема, позитивно позначилося і на процесі комплектування. І в цьому – незаперечна заслуга Л. Проценко. “Потрібна, – стверджувала вона, – систематична інформація громадськості в пресі. Треба мобілізувати колектив на інформацію”[10]. Людмила Андріївна написала і опублікувала значну кількість статей про архів-музей. Вона виступала з доповідями про діяльність ЦДАМЛМ УРСР на конференціях, організованих АУ і Міністерством культури, на Міжнародному форумі архівістів у Словаччині (1969 р.), на VII Міжнародному конгресі архівістів у Москві (1972 р.) та ін.

Л. Проценко ініціювала зустрічі працівників архіву-музею з представниками творчих спілок. Одна з таких зустрічей відбулась у Будинку літераторів під промовистою назвою “Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва створено (1968 р.)”. Людмила Андріївна була впевнена: “Справа створення такої установи як архів-музей – це справа всіх свідомих культурних людей, сприяння нам – це сприяння українській культурі, подальший розвиток якої потрібен сучасній і майбутній історії нашого народу”[11].

Вжиті заходи керівництва архіву-музею не залишилися поза увагою творчої інтелігенції. Наприклад, літературознавець, головний редактор одеського видавництва “Маяк” Г. Зленко писав у листі від 19 липня 1968 р.: “Вельмишановна товаришко Проценко! У третьому числі “Архівів України” прочитав Вашу цікаву статтю про створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Всім серцем поділяю думку, що сприяння цьому закладові – справа честі всіх культурних людей республіки. Тому прошу відповісти мені, чим би був корисний для Вас я як літератор... і як працівник республіканського видавництва, що має справу, котрі мешкають на території Одеської, Миколаївської, Херсонської та Вінницької областей? Які матеріали може передати до архіву-музею наше видавництво і особисто я як автор?.. Готовий до послуг. Григорій Зленко”[12].

Готова була до послуг, тобто ладна була посприяти діяльності архіву-музею численна армія шанувальників української культури. Зокрема, викладач вечірньої школи з Чернігова М. Левицький передав до архіву-музею унікальний фотоальбом випускників місцевої духовної семінарії, серед яких – ще зовсім юні П. Тичина, В. Еллан-Блакитний (1913 р.).

Краєзнавець Ф. Камінський з Миколаєва передав на державне збереження рукопис "Історії України-Руси" М. Аркаса. Цінні матеріали надходили також з регіональних осередків культури. Скажімо, за власною ініціативою керівництво Звенигородського народного краєзнавчого музею ім. Т. Г. Шевченка надіслало поштою до ЦДАМЛМ документи А. Кримського. І таких прикладів можна навести безліч.

Збирацька діяльність архіву-музею поступово набирала обертів. Це засвідчують такі кількісні показники. 1967 рік – встановлено контакти з 95 діячами культури; через рік було встановлено контакти з 380 особами. За ці два роки було здійснено більше 1000 візитів до потенційних фондоутворювачів. Виступаючи 11 червня 1968 р. на засіданні експертно-оціночної комісії ЦДАМЛМ УРСР, один з провідних українських архівістів І. Бутич наполягав на тому, що "архів-музей мусить організувати археографічні експедиції в різні області України і збирати матеріали літературно-мистецького профілю на місцях. А зараз їх можна зібрати ще багато"[13]. Час довів справедливість цієї думки.

Працівниками ЦДАМЛМ УРСР комплектування документами особового походження проводилося у Києві, Львові, Харкові, Полтаві, Лубнах, Одесі, Кіровограді, Чернігові, Чернівцях, Умані, Миколаєві, Черкасах, Сімферополі, Ялті та ін.; за межами України – у Москві, Ленінграді, Єревані, Тбілісі, Мінську, Ризі та ін. Л. Проценко мала підставу стверджувати: "ЦДАМЛМ є архівом, що інтенсивно комплектується"[14]. За станом на 1 січня 1973 р. джерельна база нашої установи нараховувала 440 особових фондів, зокрема, письменників Ю. Яновського, А. Головка, Л. Смілянського, А. Малишка, О. Гончара, В. Сосюри, М. Рильського, В. Василевської, Г. Тютюнника, Л. Первомайського та ін.; архітекторів, художників, скульпторів П. Альошина, В. Заболотного, М. Глущенка, І. Їжакевича, І. Моргілевського, Ф. Красицького, А. Сластіона, В. Касіяна, А. Петрицького, Ю. Маковського та ін.; композиторів А. Кос-Анатольського, М. Тутковського, К. Стеценка, Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса та ін.; діячів українського драматичного і музичного театрів С. Тобілевич, Д. Козачковського, Б. Романицького, Ю. Кипоренка-Даманського, М. Донець-Тессейр, І. Алчевського та багатьох інших діячів української культури. У перші роки існування архіву-музею були започатковані тематичні зібрання документів, в т. ч. колекція зразків української книжкової графіки 1920–1930-х рр., колекція народних пісень, зібраних наприкінці XIX ст. полтавським дідичем Г. Ячницьким. Враховуючи зв`язки Л. Проценко з діячами музичного мистецтва, професурою Київської консерваторії, можна дійти висновку, що саме Людмила Андріївна була одним з ініціаторів переміщення з консерваторії до архіву-музею широковідомої колекції творів європейських композиторів XVI–XIX ст.

Важливим джерелом щодо вивчення діяльності Л. Проценко на посаді директора ЦДАМЛМ УРСР є її листи до фондоутворювачів. При-

кметно, що ледве не в кожному з них міститься вираз “Ми глибоко зацікавлені...”. Це щире звернення до митців обумовлено бажанням зберегти їх творчу спадщину для прийдешніх поколінь, віднайти автентичні джерела для осмислення загального культурного процесу. Звертаючись до українського режисера, актора, театрознавця В. Василька, Людмила Андріївна у листі від 21 січня 1968 р. писала: “Нині настав час зібрати воєдине все, що написано українськими письменниками, художниками, режисерами, акторами за багатовікову історію. Це дасть змогу дослідникам спокійно і об`єктивно розібратися в тому багатстві, що залишилося нащадкам”[15]. І далі: “Загально відомий Ваш вклад в розвиток музейної справи на Україні. Своєю практичною і теоретичною діяльністю Ви внесли великий вклад в розвиток українського мистецтва, а своїми книгами про корифеїв української сцени зробили багато для розвитку театрознавства. Ми глибоко зацікавлені в тому, щоб в нашому архіві-музеї була широко представлена і Ваша творчість (рукописи Ваших праць та видрукованих книг, самі книги, п`єси, фотографії і особливо Ваше листування тощо). Просимо Вас активно сприяти нашій роботі”[16]. Принагідно зазначити, що В. Василько, який не дуже волів розлучитися із своїм архівом, все-таки досить швидко, 27 лютого 1968 р., відгукнувся на цей лист, обіцяючи “внести і свою пайку в створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва”[17]. Нині особовий фонд В. Василька нараховує 1416 од. зб.

Архів-музей не поривав зв`язків з фондоутворювачами, які вже передали на державне зберігання власні архіви або матеріали своїх родичів. У листі від 10 жовтня 1967 р. до онуки К. Думитрашка, автора пародійної поеми “Жабомишодраківка”, поезії “До карих очей” (“Карії очі, чорнії брови”) та ін. Людмила Андріївна писала: “Вельмишановна Наталія Володимирівна! Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України висловлює Вам глибоку подяку за надзвичайно цінні і цікаві матеріали про Вашого діда – українського письменника Костянтина Даниловича Думитрашка, люб`язно передані Вами. Ці матеріали допоможуть науковцям України визначити те почесне місце, яке посідає К. Д. Думитрашко в історії української літератури, ширше познайомити читачів з творчим доробком незаслужено призабутого оригінального поета XIX ст. ... Сподіваємося, що незважаючи на свою перевантаженість, Ви знайдете час поділитися з нами Вашими особистими спогадами про вашу сім`ю, родинними переказами про К. Думитрашка і В. Горленка”[18]. Звернемо увагу на прохання написати спогади. З такими пропозиціями Людмила Андріївна неодноразово зверталась до фондоутворювачів, оскільки мала намір видати серію меморіальних збірників.

Варте наслідування вміння Л. Проценко встановлювати контакти з діячами культури, прагнення заохотити їх до співпраці з архівом-музеєм. У листі до Олеся Гончара від 20 лютого 1968 р. за підписами Л. Про-

ценко та начальника відділу публікації і використання документів С. Попель зазначалося: "Нам дуже приємно було особисто познайомитися з Вами і на ділі відчути Вашу глибоку заінтересованість у розвитку архіву-музею. Сподіваємося, що Ви і надалі будете добрим другом і порадником архіву-музею літератури і мистецтва, що має стати справжньою скарбницею української культури"[19]. І справді, Олесь Гончар, тоді голова Правління Спілки письменників України, завжди обороняв інтереси нашої установи. За його сприянням Л. Проценко була включена до складу комісій з творчої спадщини А Малишка, В. Сосюри, П. Тичини поряд з представниками "конкуруючих організацій", зокрема відділу рукопису Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України.

Як розповідала Людмила Андріївна автору цих рядків, на жаль, не була реалізована її пропозиція, з якою Вона зверталась до керівництва СПУ стосовно обов`язкового передавання до ЦДАМЛМ УРСР матеріалів жертв сталінського терору з приватних архівів, а також з установ та організацій. У збиранні матеріалів доби "Розстріляного відродження" дієву допомогу надавали особи, які самі постраждали від репресій. Серед них – поет, перекладач, культуролог Г. Кочур, якого Л. Проценко називала "почесним архівістом"[20]. Прізвище Григорія Порфировича міститься в актах приймання документів М. Зерова, В. Підмогильного та ін. як особи, що сприяла надходженню цих матеріалів до архіву-музею.

За порадою Г. Кочура Людмила Андріївна розпочала листування ще з одним в`язнем ГУЛАГу, літературознавцем Г. Майфетом. Після відбуття заслання, не маючи житла і роботи за фахом, він залишився мешкати у м. Печорі на півночі Росії. Внаслідок досягнутої домовленості з Г. Майфетом Людмила Андріївна разом з колегами виїхала до цього міста, де було одержано від нього частину архіву і унікальної книжкової колекції. Ставлячись до директора архіву-музею "з правдивою пошаною"[21] (вислів Г. Майфета). Григорій Йосипович згодом надіслав поштою до нашої установи ще деякі свої рукописи і друковані видання.

У листах і телеграмах до Г. Майфета Людмила Андріївна висловлювала надію, що він зрештою повернеться в Україну, обговорювала питання стосовно його можливого облаштування в Києві. Однак цим сподіванням не судилося здійснитися. У вересні 1975 р. Г. Майфет покінчив життя самогубством. Л. Проценко цілком справедливо вважала, що гідним увічненням світлої пам`яті цієї людини трагічної долі є наукове упорядкування і надійне збереження його документальної спадщини.

Л. Проценко та її однодумці відвоювали з небуття матеріали багатьох репресованих діячів української культури: історика, громадського діяча Н. Суровцової, письменників М. Зерова, Є. Плужника, Г. Косинки, П. Капельгородського, В. Підмогильного, В. Поліщука, З. Тулуб, Б. Антоненко-Давидовича, Остапа Вишні, Г. Коцюби, В. Бобинського, М. Кожушного, С. Пилипенка, А. Паніва, О. Журливої, І. Маловічка, В. Чеч-

вянського, письменника, театрального діяча, композитора Г. Хоткевича, письменника і режисера Р. Валаєва (автора спогадів про перебування Леся Курбаса під час ув`язнення на Соловках), композиторів В. Верховинця, В. Костенка, літературознавців і критиків Б. Коваленка, Є. Шабліовського, театрознавця П. Руліна та ін.

Один з перших наших фондоутворювачів, поет-байкар з Кам`янця-Подільського М. Годованець, котрий якимсь дивом вижив після перебування в радянських концтаборах, був глибоко зворушений тим, що до нього звернулися працівники архіву-музею з проханням передати на державне збереження рукописи, особисті документи, листування та ін. У листі від 14 листопада 1967 р., адресованого Л. Проценко, він писав: "... утворення Вашого музею вкрай потрібна для нас річ". І далі: "... все буде в свій час передано музею, нехай живе і квітне. Такий, мій друже, відгук мій. Бажаю Вам здоров`я і довгого віку для щирої праці на користь рідної літератури"[22].

Переймався діяльністю ЦДАМЛМ УРСР львівський письменник В. Гжицький, який теж не обминув "єжовських сталевих рукавиць". Він став не тільки фондоутворювачем архіву-музею, але й радив колегам передавати матеріали до цієї установи. Звертаючись до В. Гжицького у листі від 18 грудня 1968 р., Людмила Андріївна писала: "Сподіваємося, що і в наш наступний приїзд до Львова, який передбачається у квітні наступного року, Ви порадуєте нас чимось гарненьким, загітуєте чимало львів`ян на активне сприяння нашій установі"[23]. Відомі діячі культури започаткували або ладні були започаткувати в архіві-музеї особові фонди, вони довіряли його керманичу значною мірою тому, що Людмила Андріївна теж походила із середовища патріотично налаштованої української інтелігенції.

У своїх статтях, виступах Л. Проценко неодноразово торкалася питання особливого статусу архіву-музею, його специфіки. "Це вдале поєднання досі протилежних за основним завданнями установ, – писала вона, – дає можливість всебічно, в комплексі, крок за кроком розкрити історію української культури, зокрема літератури, не тільки документальним дослідженням, але і ***наочно***. Тут має зійтися вся культура українського народу від часів Київської Русі до наших днів"[24].

Людмила Андріївна активно обстоювала ідею створення в архівній установі масштабної музейної експозиції, що мала спиратися на автентичні джерела. Вона цілком справедливо вважала, що документальні збірники, академічні видання зрештою стають надбанням порівняно небагатьох. Між тим, музейна експозиція розрахована на численну аудиторію. Зрозуміло, ця думка належала не тільки Л. Проценко. Згадана ідея відбивала прагнення української інтелектуальної еліти звільнити власну історію і культуру від міфологічних нашарувань і представити її у правдивому висвітленні широкому загалу.

15 червня 1972 р. на засіданні наукової ради ЦДАМЛМ УРСР відбулося обговорення тематичного плану музейної експозиції "Розвиток української культури X–XX ст.". У контексті даної статті вважаємо доцільним згадати (скористаємося висловом Л. Проценко) "друзів і порадників архіву-музею", присутніх на засіданні. Це постійні члени наукової ради: художники В. Касіян, О. Сиротенко, архітектори М. Тищенко, М. Катернога, літературознавці Є. Кирилюк, С. Крижанівський, Л. Махновець, В. Костюченко, музикознавець О. Шреєр-Ткаченко, мистецтвознавець Д. Горбачов. Були також запрошені і брали активну участь в обговоренні цього важливого питання письменник П. Загребельний, історики М. Марченко, В. Сарбей, Г. Сергієнко, мовознавець В. Німчук, літературознавці Ю. Івакін, О. Засенко, Ф. Погребенник, художник, мистецтвознавець Б. Піаніда. Судячи з протоколу наукової ради, музейний проект Л. Проценко та її колег нікого не залишив байдужим. Загальна думка присутніх знайшла своє відображення, значною мірою, у виступі Ф. Погребенника: "Ми чекаємо відкриття архіву-музею. Причому, як дослідники чекають відкриття архіву, так громадськість – музею. Треба наповнити змістом обидві частини, щоб примусити працювати їх на нашу культуру"[25].

У заключному слові Л. Проценко розповіла, яким вона бачить майбутній музей: "Тут товариші говорили про те, щоб ми взяли за копію якийсь інший музей. Я особисто сама дивилася музеї в Єревані, Тбілісі, Москві і в Празі, але не одержала задоволення ні від одного з них. Скрізь там дуже одноманітні експозиції. Навіть Празький музей писемності, за яким власне ми і створювалися, не справляє ніякого враження. Ми будемо створювати свій музей за сучасними досягненнями техніки: вітражі будуть з оргскла, зразки яких ви бачите поруч на столі. Кожне століття буде представлено у відповідному стилі і кольорі... Ми хочемо створити зовсім новий оригінальний музей"[26]. Але цим планам не судилося здійснитися. У травні 1973 р. Л. Проценко була звільнена з посади директора ЦДАМЛМ.

Людмила Андріївна належала до плеяди подвижників-першопрохідців і, прокладаючи шлях для інших, напевно ж, припускалася помилок – серйозних помилок, на думку її нещадних критиків. Та час розставив все по своїх місцях, і терези справедливості схилилися на бік симпатиків Л. Проценко, до яких відносить себе і автор цих рядків. Для нас найвагоміший аргумент – незгасаючий інтерес сучасних дослідників до документальних масивів, які були зібрані під орудою Л. Проценко почасти із порушеннями імперативів 1960–1970-х рр., що сьогодні втратили свою силу. Бо хто нині буде ототожнювати втрату політичної пильності із прийманням на державне зберігання документів репресованих діячів культури? І чи варто зараз доводити, що профільною літературою для архіву-музею є видання творів світової класики в українських перекладах?

Обминаючи подальшу діяльність ЦДАМЛМ, що відбувалась без участі Л. Проценко, тільки відзначимо: із зміною керівництва нові завдання постали перед відділом музею (назва якого надалі неодноразово змінювалась). На офіційному рівні хибною була визнана ідея створення постійно діючої експозиції "Розвиток української культури X–XX ст.". Тому замість подій і персон історичної минувшини відвідувачі архіву-музею згодом мали можливість ознайомитися з процесом розвитку української літератури та творчістю окремих її представників в межах 1917–1985 рр. Об'єктивності заради слід вказати, що один із задумів Л. Проценко був реалізований. Мовиться про створення комплексу меморіальних кабінетів, який став складовою частиною і окрасою експозиції. На жаль, на відкриття цієї експозиції у серпні 1985 р. Людмилу Андріївну не запросили...

Після звільнення вона протягом двох років була безробітною. Пізніше викладала історію в київських школах (1975–1986 рр.). На громадських засадах обіймала посаду заступника голови Шевченківської районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури міста Києва (з 1979 р.). Л. Проценко фактично започаткувала окремий дослідницький напрямок історичної науки – некрополістику. Справою її життя стала підготовка фундаментального багатотомного видання "Київський некрополь". Людмила Андріївна уклала кілька десятків тисяч карток на осіб, що були поховані у Києві від княжої доби до 1986 р. Керувала секцією "Некрополі України" при Головній раді Українського товариства охорони пам`яток історії та культури (з 1990 р.). Ініціатор створення Лук`янівського державного історико-меморіального заповідника (1994 р.).

У доробку Л. Проценко – численні статті з архівної справи та некрополістики, карта-схема "Пам`ятки Києва, знищені у XX ст." (1991 р.), сценарій документального фільму "Київський некрополь" (1992 р.), довідники "Київський некрополь. Письменники" (1992 р.), "Лук'янівське цивільне кладовище" (у співавт., 1998 р.), монографія "Історія Київського некрополя" (1995 р.). Посмертно було надруковано, підготовлене Л. Проценко, довідкове видання "И до небес рукой подать" про поховання у Києво-Печерській Лаврі (2002 р.).

Л. Проценко пішла з життя 7 вересня 2000 р. "Людмила Андріївна, – писав академік НАН України П. Тронько, – представник когорти найосвіченіших діячів історії та культури, які розсувають межі не тільки нашої історії, а, крім того, засівають ниву для наступних поколінь, тим самим створюючи ґрунт для злету нашої духовності у майбутньому"[27]. Що можна додати до цього? Лише висловити слова глибокої шани і подяки від нинішнього покоління працівників ЦДАМЛМ України нашому першому директорові Людмилі Андріївні Проценко.

[1] ЦДАМЛМ України, ф. 673, оп. 1, од. зб. 141, арк. 5.
[2] Там само.
[3] ЦДАВО України, ф. 1402, оп. 7с, од. зб. 959, арк. 42.
[4] Там само, ф. 14, оп. 5л, од. зб. 291, арк. 43.
[5] ЦДАМЛМ України, ф.673, оп.1, од. зб. 96, арк. 5.
[6] Там само, од. зб.166, арк.6.
[7] Там само, од. зб. 17, арк. 3.
[8] *Сендик З.* Унікальний документальний комплекс з історії літератури і мистецтва: історія формування // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 48.
[9] ЦДАМЛМ України, ф. 673, оп. 1, од. зб. 17, арк. 1.
[10] Там само, од. зб. 128, арк. 10.
[11] Там само, од. зб. 17, арк. 4.
[12] Там само, од. зб. 30, арк. 59.
[13] Там само, од. зб. 17, арк. 21.
[14] Там само, од. зб. 66, арк 1.
[15] Там само, од. зб. 30, арк. 24.
[16] Там само, арк. 24, 25.
[17] Там само, арк. 40.
[18] Там само, зі справи фонду № 45 (К. Думитрашко), арк. 3.
[19] Там само, зі справи фонду № 34 (О. Гончар), арк. 5.
[20] Там само, зі справи фонду № 193 (Г. Кочур), арк. 2.
[21] Там само, зі справи фонду № 26 (Г. Майфет), арк. 13.
[22] ЦДАМЛМ України, зі справи фонду № 42 (М. Годованець), арк. 4, 5.
[23] Там само, зі справи фонду № 19 (В. Гжицький), арк. 5.
[24] Там само, ф.673, оп. 1, од. зб. 17, арк. 1.
[25] Там само, ф. 873, оп. 1, од. зб. 125, арк. 11.
[26] Там само, арк. 14.
[27] Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. – К., 2000. – С. 4.

Раскрыта плодотворная деятельность первого директора ЦГАМЛИ Украины Л. Проценко, которая активно способствовала становлению и дальнейшему развитию этой, по выражению писателя Ю. Смолича, “литературно-художественной институции”.

Ключевые слова: архив-музей; первый директор; источниковая база; комплектование; музейная экспозиция; некрополистика.

There is described the effective work of Leonid Protsenko, the first director of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine in the article. Is highlighted the activity impact on the development of this “literature and art institution” as writer Y. Smolych said.

Keywords: archives and museum; the first director; source basis; setting; museum exposition; necropolis studying.

УДК [930.253:94](477)"1904/1921"

В. П. КУПЧЕНКО*

ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ (1904–1921 рр.) ОЧИМА СУЧАСНИКІВ
(за документами Державного архіву м. Києва)

Подано огляд Колекції архівних документів "Революційні події на Україні 1904–1921 роки: факти, події, свідчення", до якої увійшли спогади безпосередніх учасників російської революції 1904–1905 років, Першої світової війни, двох революцій 1917 року, періоду Гетьманщини, Директорії, громадянської війни на Україні.

Ключові слова: революційні настрої; події; національний рух; селяни; Центральна Рада; більшовицька влада.

Колекція архівних документів "Революційні події в Україні 1904–1921 роки: факти, події, свідчення"** знайомить дослідника з документами, які репрезентують один із найдраматичніших періодів історії нашої держави. До колекції увійшли свідчення та спогади безпосередніх учасників: російської революції 1904–1905 років, Першої світової війни, двох революцій 1917 року, періоду Гетьманщини, Директорії. Через особисті враження, ставлення конкретних осіб, очевидців до тих чи інших фактів того часу розкривається перебіг історичних подій, їх вплив на формування світогляду пересічних громадян.

За свідченнями авторів спогадів, події революції 1904–1905 рр. започаткували утворення революційних гуртків, що сприяли поширенню революційних ідей серед населення. Організаторами гуртків були представники сільської інтелігенції, студенти університету Св. Володимира, селяни-активісти. Збори гуртків проводилися таємно, з міста доправлялась заборонена література: брошури, відозви, котрі закликали до збройного повстання та повалення уряду.

Дослідження Гудзія з історії селищ Димерської волості та з історії національного визвольного руху на Київщині, яке увійшло до колекції,

* *Купченко Віра Петрівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву м. Києва.

** Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1.

© В. П. Купченко, 2011

знайомить з географічною характеристикою волості, соціально-економічними показниками розвитку господарства, розкриває перебіг історичних подій на терені волості, включає спогади про початок та події Першої світової війни. "Звістка про війну не минула жодного закутку Димерської волості". Розпочата війна по всіх трудових сім'ях викликала острах та нарікання "на чорта нам ця війна". Чоловіча частина молоді заговорила про війну з цікавістю та бажанням воювати "абсолютно все рівно з ким, проти кого, за що, аби воювати", жінки "вдарились до бога з молитвами, щоб відвернув війну". Батюшки у церквах закликали йти на війну "за віру, царя та державу". За час першої мобілізації зі 100 відсотків від загальної кількості чоловіків, що зібралися у волосному містечку Димері, лише 15 відсотків відчували "дике задоволення воювати, чи то за царя, чи просто воювати, аби воювати – для задоволення свого, собі непояснимого заліхватства". Решта, 85 відсотків мобілізованих "переживали цей момент, як непобориме горе". Селянин Химай із Мануїльська розповідає про "бажання селян щоби землю панську роздали сім'ям тих, хто йде воювати": "За що йдемо битися, а де дітям земля, або ми не вернемося?" На загальних сходках "пансько-куркульська" ласка говорила про загибель Батьківщини, про глум поганців над вірою православною та храмами божими: "йдіть захищайте, ми ніколи не забудемо ваших жінок та дітей".

Аналізуючи селянські настрої, автори спогадів підсумовують, що загальне реагування на війну було неоднозначним – війна викликала у людей різні почуття: по-перше, пригніченість та безпорадність; по-друге, почуття молитовно-подавальної боротьби з війною; по-третє, дикий сліпий патріотизм; по-четверте, цілковиту байдужість.

Згодом незадоволення людей війною зростає, оскільки, з одного боку, з війни надходили чутки про зраду російських генералів, з іншого, селяни бідніли, в той час, як полонені галичани і австрійці безкоштовно працювали на багатіїв. Незадоволення селян наростало, страх перед царем зникав. У спогадах про події 1916 р. селянин Панасенко, житель села Катюжанки, згадує, що його односельця діда Данила судили за те, що він вилаяв царя та плюнув на його портрет.

Зникає богобоязливість, стриманість, зростає розпусність, проституція, розповсюджуються венеричні захворювання. Внаслідок запровадження кустарного виробництва горілки (самогону), особливих розмірів набуває пияцтво. Люди тікали з фронту, в селах з'явилися дезертири, яких поліція виявляла та відправляла назад до армії, "всипавши перед тим "гарячих" за ухиляння від присяги". Селяни зневірювалися у державній системі; утворювали революціонізовані групи однодумців, селян, які поки що не об'єднувалися у партії, але завжди були готові до цього.

У воєнний час відчувалась відсутність робочих рук у селянських господарствах, збільшились злидні у селянських сім'ях. "Це якась кара

божа, а не війна, все дорожчає, а заробіток меншає, роботи ж більшає", – згадує той же селянин Панасенко. Зі слів Карпенка з с. Демидова у 1916 р. надавалась державна допомога сім'ям мобілізованих. У Димерській волості кожне село мало цю допомогу "хоч і мізерну, в середньому 3 крб. на господарство на місяць". Зі спогадів Пахаловича з села Абрамівка дізнаємося, що у 1916 р. в селян "мінялось відношення до полонених австрійців, що віддані були їм на повну й безкоштовну експлуатацію". Полонених, серед яких були і галичани, у волості нараховувалось до 200 осіб, місцеві селяни ставилися до них із симпатією.

У 1917 р. відбулися дві російські революції. Лютнева революція була наслідком падіння влади. Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. За декілька днів представники найвпливовіших установ і організацій міста утворили Виконавчий комітет, який мав підтримувати порядок і діяти від імені Тимчасового уряду. Але на відміну від подій у Петрограді, в Києві 17 березня 1917 р. була заснована власна організація – Центральна Рада.

Описуючи події лютневої революції, її учасник Радзієвський згадує, що в той період "верховодили фронтовики та дезертири", оскільки простий народ "розгубився". Події, що відбувалися, сприймалися як хаос, порушували звичне життя більшості людей.

На початку березня 1917 р., за свідченням Карпенка, велика кількість незаможників прибули на перші волосні збори, які скликав волосний старшина Демух, але селяни його змістили та обрали Якова Курача з села Вороньківки, відомого революціонера, розповсюджувача нелегальної літератури, "за що сидів в тюрмі, а серед бідноти був відомий, як її захисник".

26 березня 1917 р. за вказівками Тимчасового уряду було вдруге скликано волосні збори, на яких визначено, що на селах у той самий спосіб, як обрано "Волосний Совіт", організувати сільські комітети. Після розподілу сіл на дві волості – Димерську і Литвинівську, згідно з постановою волосного сходу від 27 квітня 1917 р. № 9 та волосної Ради від 23 та 26 березня 1917 р. до Литвинівської волості відійшло 11 сіл: Литвинівка, Литвинівські виселки, Абрамівка, Дудки, Гутки, Савенка, Гаврилівка, Вороньківка, Раківка, Синяк, хутір Ново-Черкаськ.

У цей же час, як зазначає Радзієвський, "почали назрівати і елементи національного руху". Піднімається друга хвиля самовизначення нації. Селяни схилялися до думки про незалежність України, автономії, обговорювалася ідея "інших порядків, не таких, як при Тимчасовому уряді".

На той час Центральна Рада виступає головним політичним чинником на Україні. Українська інтелігенція очікує від неї підтримки і реалізації національної ідеї. Селянство, яке голодувало, в більшості своїй національної ідеї не сприйняло, незважаючи на намагання переконати його в тому, що "своя" українська влада краще.

1

ПОЛЬСКИМЪ, ЧЕШСКИМЪ И СЕРБСКИМЪ

ДОБРОВОЛЬЧЕСКИМЪ ЧАСТЯМЪ.

Братья! Рѣшается судьба всего славянства. Свѣтлая будущность ри суется намъ, какъ договорный союзъ самостоятельныхъ историческо-національныхъ государствъ: Россіи, Польши, Чехіи, Югославіи /Сербіи/ и Болгаріи, избавленной отъ нѣмецкой династіи и продажныхъ Радославовцевъ.

Мы, 200 милліоновъ свободныхъ Славянъ, будемъ себя чувствовать какъ дома, между своими братьями, на пространствѣ отъ чешской Пшавы по Владивостокъ, отъ Царьграда - Солуни по Гданскъ, Кролевецъ и Ледовитый океанъ, а съ нашими союзниками заключимъ вѣчный миръ и укрѣпимъ ненарушимую дружбу.

Вотъ цѣль войны!

Будемъ мирно и дружно работать въ наукахъ, земледѣліи, торговлѣ и промышленности. Не стѣсненные границами славянскихъ государствъ, будемъ развивать соціальную справедливость, помогать себѣ взаимно, честн работать, каждый на свою личную пользу.

Для такой будущности славянства и человѣчества нужна побѣда над хищными дикарями, нѣмцами и ихъ пособниками Ленинымъ, - Бахамкесами.

Безъ водворенія порядка въ тылу напрасны Ваши жертвы на фронтѣ, неминуемы пораженіе, презрѣніе союзниковъ, вѣчный позоръ и рабство наш еще горшее, чѣмъ до войны.

Продажные большевики, меньшевики, украинцы и ихъ "товарищи", спрятавшіе свое еврейское происхожденіе за русскими фамиліями /Троцкій и Бронштейнъ/, бывшіе разбойники, недавніе министры, ведутъ Россію и Славянство къ гибели, все человѣчество къ подчиненію ненасытному хищни ку Вильгельму.

Если Вы не помогли герою Корнилову - то помогите вождямъ казаковъ создать твердую власть, условіе торжества славянскаго и общечеловѣческаго дѣла.

Кромѣ казаковъ еще найдутся въ Россіи милліоны вѣрныхъ сыновъ Родины, добровольцевъ, готовыхъ съ Вами побѣдить, и умереть за лучшее будущее человѣчества.

Впередъ съ Вами право и Богъ!

КРУЖОКЪ СЛАВЯНЪ.

г. Кіевъ, 25/X-1917.

Відозва “Кружка славянъ” до польських, чеських і сербських добровольчих частин із закликами об’єднатися задля миру та встановлення міцної влади козаків. 25.10.1917
Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

Фото партизанів загону М. Щорса: Клюя А. Г., Олейника М. С., Стицька О. К. 05.06.1918. *Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 7, арк. 4а.*

Автори спогадів зазначають, що в цей час у селах Димерської та Литвинівської волостей стали визрівати елементи національного руху. "Для інтелігенції української, що прищеплювала тут націоналізм, політична грамота була тим "невідомим, яке потрібно відшукати й яке вона починає знаходити в кінці 1917 року. Вона прищеплює масам націоналізм, і в даному випадку націоналізм від Центральної Ради". Центральна Рада "популяризувалась у масах", "зароджувався церковний український рух". У той же час, як згадує Карпенко, оскільки Центральна Рада, захищала лише панську землю, "то посилала своїх озброєних людей заборонити рубку панського лісу селянами", серед жителів села зустріли "озвірілих людей з сокирами" і відступали. Очевидно, зважаючи на настрої селян, місцеві органи Центральної Ради змінюють тактику впливу на село. "Метод брати людей штиком, заміняється методом послідовного приборкання, привчаючи народ до державних законів". Відгуки та чутки про події революції в Росії, захоплення влади більшовиками, передачу фабрик та заводів робітникам, а земель – селянам посилювали симпатії до більшовиків. За свідченням очевидців подій, звістки про Жовтневу революцію та проведення більшовиками земельної політики здобули прихильність серед бідноти. Падіння Тимчасового уряду, повалення царату не викликало розгубленості, яка спостерігалась у зв'язку з початком Першої світової війни.

Цікавою є характеристика подій Жовтневої революції, викладеною Сергієм Кузьмовичем Назаренком – комірником Чигиринської трудової колонії та селянами села Королівка Хабенського району Київської округи у повісті "Історія жовтня". Учасники подій революції, малописьменні, бідняки села Улашівка Таращанського повіту, описують власні враження від спілкування з полоненими австрійцями, галичанами, співчувають їм: "ми жили з ними по-братерські", поки "затяжність війни" "не обгорнула село безпорадним сумом".

На селах "повстання, боротьба з німцями" набуває популярності, тому на мобілізацію Петлюри, яка проводилась під цим гаслом селян-

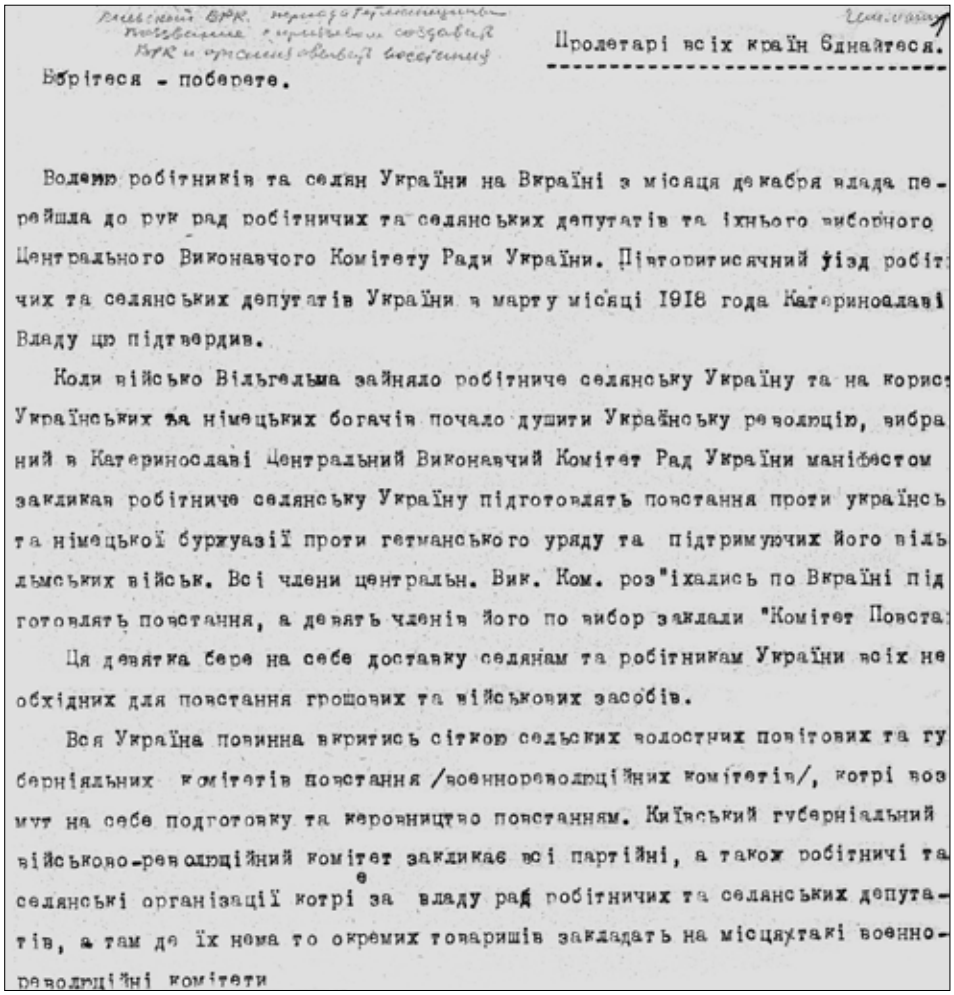

Пролетарі всіх країн Єднайтеся.

Бьрітеся - поберете.

Волемю робітників та селян України на Вкраїні з місяця декабря влада перейшла до рук рад робітничих та селянських депутатів та їхнього виборного Центрального Виконавчого Комітету Ради України. Півторитисячний їзд робітчих та селянських депутатів України в марту місяці 1918 года Катеринославі Владу цю підтвердив.

Коли військо Вільгельма зайняло робітниче селянську Україну та на користь Українських та німецьких богачів почало душити Українську революцію, вибраний в Катеринославі Центральний Виконавчий Комітет Рад України маніфестом закликав робітниче селянську Україну підготовлять повстання проти українсь та німецької буржуазії проти гетманського уряду та підтримуючих його вільльмських військ. Всі члени центральн. Вик. Ком. роз"їхались по Вкраїні підготовлять повстання, а девять членів його по вибор заклали "Комітет Повста:

Ця девятка бере на себе доставку селянам та робітникам України всіх необхідних для повстання грошових та військових засобів.

Вся Україна повинна вкритись сіткою сельских волостних повітових та губерніяльних комітетів повстання /военнореволюційних комітетів/, котрі возмут на себе подготовку та керовництво повстанням. Київський губерніяльний військово-революційний комітет закликає всі партійні, а також робітничі та селянські організації котрі за владу рад робітничих та селянських депутатів, а там де їх нема то окремих товаришів закладать на місцях такі военно-революційні комітети

Відозва Центрального Виконавчого комітету Рад України до робітників та селян про активізацію зусиль з переходу влади на місцях до рад робітничих та селянських депутатів. Березень 1918 року.
Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

ство “пішло”. Директорія “гарно вдягла “козаків”, “гарно платила”, навіть видали платню за три місяці наперед, але воювати з більшовиками козаки не хотіли. “Козаків правду сказати не дуже любили, тому ідея “самостійності в очах села” підтримки не знаходила. Може ще й тому, що Петлюра “забрав миколаївські гроші”, тому між собою селяни називали його злодієм.

Люди здебільшого схилялись до думки, щоб була “своя більшовицька влада”, “з своїх людей, з села”. Нерідко повагою користувалися люди, про яких говорили: “більшовик, але не комуніст”.

Частина представлених документів містить відомості про активізацію селянського руху, проведення з’їздів селян, а також заснування більшовицьких ревкомів (Трипілля) та їх діяльність. Серед них інтерес

Совершенно секретно. 1

Українська держава
Діректор
Департаменту Державної
варти
Міністерства внутрішніх
С п р а в
відділ освідомий.
7 сентября 1918 р.
№ 3481.
м. Київ.
Делопроизвод. XII.

Киевскому столичному атаману.
/По осведомительному отделу. /

В дополнение к отношению от I-го сего сеньября за № 3063, департамент сообщает для соображений при розыске, что по имеющимся сведениям Борис САВИНКОВ находится в связи с князем ЭРИСТОВЫМ, проживающим в гор. Киеве по Мерингоской ул. д.№7.

За директора Департамента
Вице-Директор / подпись/

И. об. Начальника Осведомительного Отдела/подпись/
Делопроизводитель / подпись/

Українська Держава
Діректор
Департаменту Державної
варти
Міністерства внутрішніх
С п р а в
відділ освідомий.
сентябрь 1918 г.
№ 3063.
м. Київ.
Делопроизв. УШ.

Совершенно секретно.
Экстренно.

Киевскому столичному Атаману.
/ По осведомительному отделу/

По полученным сведениям, бывший военный министр при временном правительстве, известный террорист Борис САВИНКОВ, в настоящее время прибыл в г. Киев.

Придавая особо важное значение задержанию Савинкова, департамент предлагает принять экстренно все исчерпывающие к тому меры.-

Директор департамента державной
варти/ Аккерман/
И.об. Начальника Осведомительного Отдела /подпись/
Делопроизводитель / подпись/
Стр. 51,52.

Повідомлення Департаменту Державної варти Міністерства внутрішніх справ до Київського столичного Отамана про прибуття до Києва відомого терориста Бориса Савінкова. 07.09.1918/
Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

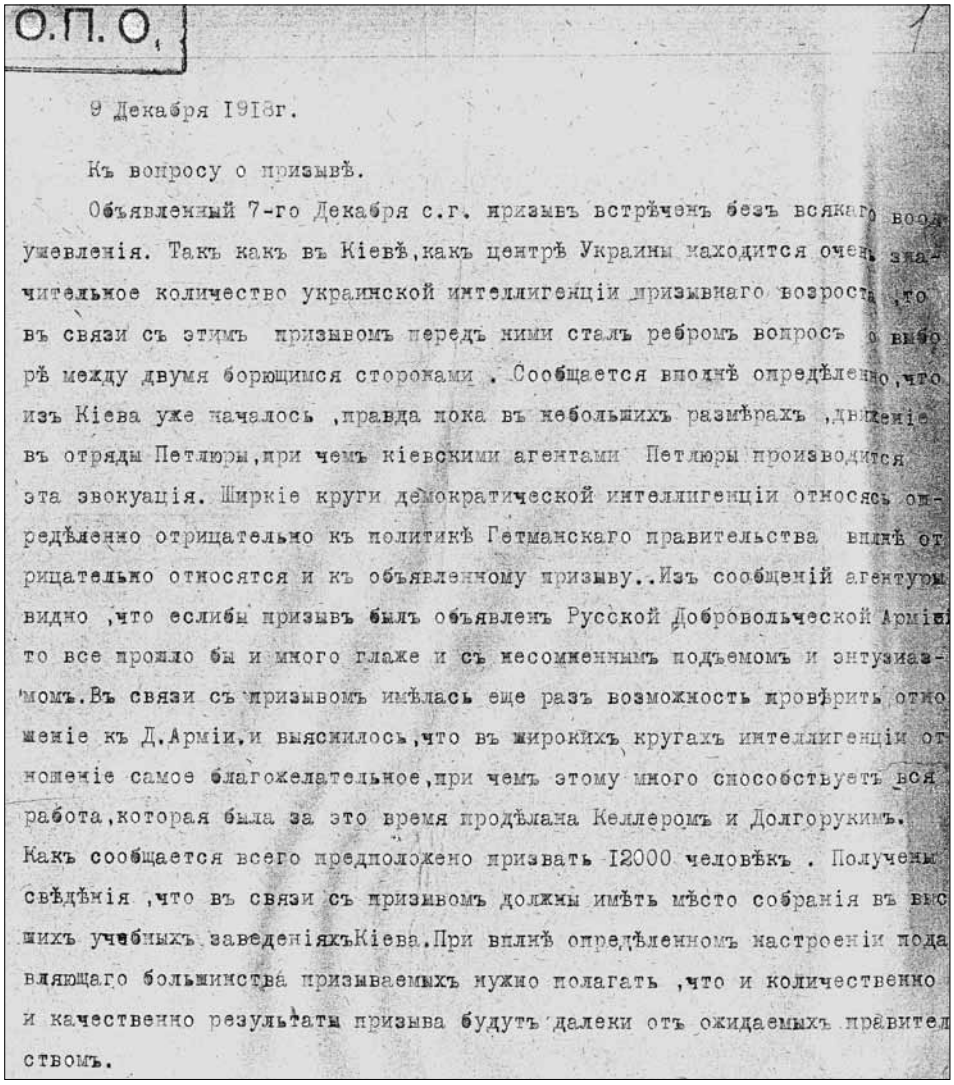

О.П.О.

9 Декабря 1918г.

Къ вопросу о призывѣ.

Объявленный 7-го Декабря с.г. призывъ встрѣченъ безъ всякаго воодушевленія. Такъ какъ въ Кіевѣ,какъ центрѣ Украины находится очень значительное количество украинской интеллигенціи призывнаго возроста ,то въ связи съ этимъ призывомъ передъ ними сталъ ребромъ вопросъ о выборѣ между двумя борющимся сторонами . Сообщается вполнѣ опредѣленно,что изъ Кіева уже началось ,правда пока въ небольшихъ размѣрахъ ,движеніе въ отряды Петлюры,при чемъ кіевскими агентами Петлюры производится эта эвокуація. Широкіе круги демократической интеллигенціи относясь опредѣленно отрицательно къ политикѣ Гетманскаго правительства вполнѣ отрицательно относятся и къ объявленному призыву..Изъ сообщеній агентуры видно ,что еслибы призывъ былъ объявленъ Русской Добровольческой Арміи то все прошло бы и много глаже и съ несомненнымъ подъемомъ и энтузиазмомъ.Въ связи съ призывомъ имѣлась еще разъ возможность провѣрить отношеніе къ Д.Арміи,и выяснилось,что въ широкихъ кругахъ интеллигенціи отношеніе самое благожелательное,при чемъ этому много способствуетъ вся работа,которая была за это время продѣлана Келлеромъ и Долгорукимъ. Какъ сообщается всего предположено призвать 12000 человѣкъ . Получены свѣдѣнія ,что въ связи съ призывомъ должны имѣть мѣсто собранія въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъКіева.При вліяніи опредѣленномъ настроеніи подавляющаго большинства призываемыхъ нужно полагать ,что и количественно и качественно результаты призыва будутъ далеки отъ ожидаемыхъ правительствомъ.

Донесення про настрої серед київської інтелігенції щодо призову
у загони С. Петлюри. 09.12.1918.
Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

викликає відозва до робітників та селян України про перехід влади до рад робітничих та селянських депутатів, датована березнем 1918 р.

Після того, як влада на селі неодноразово переходила від одних до інших, а від селян вимагали “натурпродукту” – сала, курей, молока, яєць – і денікінці, і німці з поляками, люди хотіли спокою. Втомилися люди від неспокійного життя, “переходів” та “постоїв” різних військ, прагнули спокійного та мирного будівництва. Селяни годинами лаяли комуністів, але на селі не було причин для повстання проти Радвлади. Агітатори поводились чемно, проводили серед селян освітню та культурну роботу, роз’яснюючи “держповедінку”, хто такий “комуніст”,

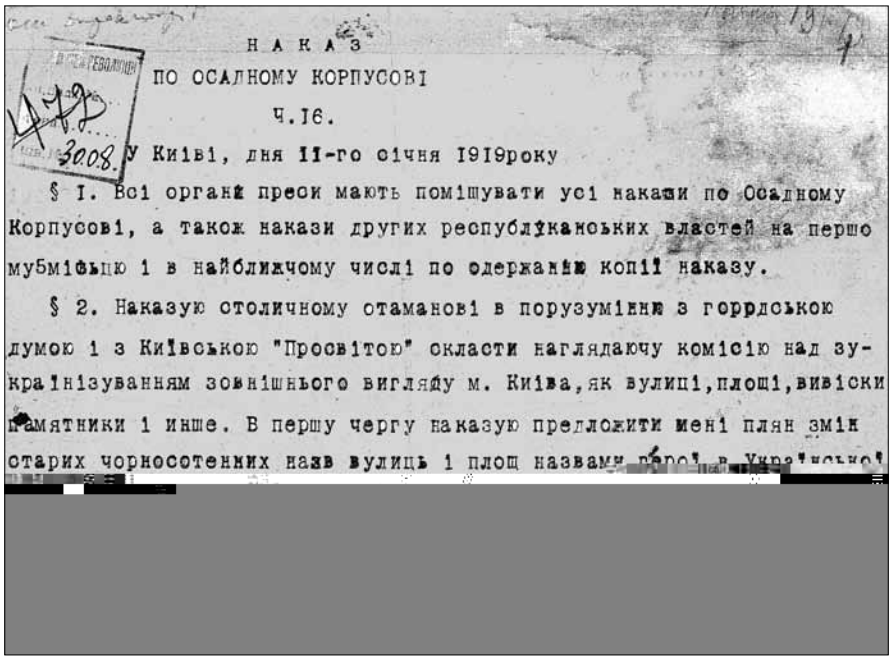

Н А К А З
ПО ОСАДНОМУ КОРПУСОВІ
Ч.16.
У Київі, дня 11-го січня 1919року

§ 1. Всі органи преси мають поміщувати усі накази по Осадному Корпусові, а також накази других республіканських властей на першо мубміцьцю і в найближчому числі по одержанню копії наказу.

§ 2. Наказую столичному отаманові в порузумінню з горрдською думою і з Київською "Просвітою" скласти наглядаючу комісію над зукраїнізуванням зовнішнього вигляду м. Київа, як вулиці, площі, вивіски памятники і инше. В першу чергу наказую предложити мені плян змін старих чорносотенних назв вулиць і площ назвами героїв Української

Наказ командира Осадного корпусу Коновальця про створення спільно з міською думою та київською "Просвітою" наглядової комісії з українізації зовнішнього вигляду Києва, перейменування назв його вулиць та площ. 10.01.1919.
Держархів м. Києва, ф. Р-1671, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

необхідність добрих стосунків та налагодження взаємовідносин між селом та містом, селянином та робітником. Радянська влада набувала авторитету серед малоземельного селянства, яке завдяки їй одержало землю, "яку воно віками чекало". Проводилося розкуркулення, організовувалися колективні господарства. Комунари з презирством ставилися до тих, "хто звик триматись за "папську чи попівську клямку".

Перевагою більшовиків на Україні, треба віддати їм належне, була добре налагоджена робота з проведення диверсійних повстань проти Центральної Ради.

Цікавими для дослідників є документи, що засвідчують проведення переговорів між Німеччиною та Росією і умови, за яких Німеччина готова відновити переговори і підписати мир, зокрема про те, що "області, що лежать на захід від лінії, про котру сповіщено російських заступників в Брест-Литовську, котрі належали до російської імперії, не будуть більше під зверхністю Росії".

У донесенні начальника Освідомчого відділу Міністерства внутрішніх справ України при Київському губернському старості, зазначено про перебування у Києві відомого терориста Бориса Савінкова, розшук членів Української селянської спілки, причетних до погрому економій (майна) землевласників, затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, які прибули у Київ з Москви 13 жовтня 1918 р. У таємних зведеннях про становище Української держави від 12 грудня

1918 р. містяться відомості про здобуття військами Директорії Ніжина і станції Крути, а також про можливість здачі Києва та подальшого встановлення влади в ньому, передислокацію німецьких військ, процеси роззброєння війська, братання солдатів, настрої серед жителів Києва.

У 1918 р. важливу роль у перебігу військових дій відігравав перехід на бік Директорії окремих загонів гетьмана (в тому числі під керівництвом Євгена Коновальця). Про процеси, які відбувалися в армії в цей період, свідчать донесення про заснування солдатських комітетів та їх ставлення до офіцерів.

Про активізацію більшовицького руху на Україні йдеться в повідомленні про з'їзд Київської ради робітничих депутатів, який відбувся 28 грудня 1918 р.

Упродовж 1919 р. влада в Києві змінювалася п'ять разів. Уряди різних спрямувань та політичних поглядів заволодівали Києвом та докладали усіляких зусиль, аби утримати владу в ньому. Особливо активізувались дії більшовиків. У документах про створення політичних загонів йдеться про досвід революції з організації шкіл агітаторів, зазначається, що уряд Леніна повинен скористатися політичним моментом на Україні, "де багато безробітних інтелігентних осіб, та за певну винагороду підготувати на усіх великих підприємствах начальників політичних відділів з мережею внутрішньої агентури з метою вивчення настроїв робітників".

Протягом 1918–1920 рр. навколо Києва, як і по всій Україні, діяли сотні отаманів з їхніми "партизанськими бандами". Одні схилялися на бік націоналістів, інші підтримували більшовиків. У документах колекції зберігаються спогади колишніх партизан загону ім. М. Щорса, Богунського полку на Унечі: А. Г. Клюя, Н. С. Олійника, А. К. Стецька; інформація про заснування більшовицького ревкому у селищі Трипілля під керівництвом Зеленого, складена за спогадами учасників тих подій, а також про боротьбу повстанського загону Сидора Григоровича Хамая проти загонів Симона Петлюри, про "погромну єврейську агітацію" на Україні в період існування Центральної Ради; повідомлення про наступ на Київ військ Денікіна. Документи за 1919 р. ілюструють також перебіг воєнних дій на території України, в місті Києві, його приміській смузі, евакуацію німецьких військ із Харкова. Серед них: рапорт командуючого Галицькою армією, накази Київського військового комісара про призов на військову службу іноземців, біженців і полонених. Цікавими є документи про підготовку до скликання Трудового Конгресу, участь у ньому Військової партії, до якої увійшло майже все вище командування українських республіканських військ (Осецький, Греков, Коновалець, Балбачан) та видатний політичний діяч Симон Петлюра.

Документи про створення Військовою партією терористичної організації "Кош Смерті" та про підготовку більшовиками внутрішнього перевороту свідчать про жорстке протистояння у суспільстві. Націо-

налістичні ідеї відтворені у наказі командира осадного корпусу Коновальця про створення комісії з українізації "зовнішнього вигляду Києва", а саме назв його вулиць, площ, вивісок на крамницях, пам'ятників, заміни старих назв на нові – іменами героїв української революції.

Окрему групу документів складають огляди преси за червень-жовтень 1919 р., де наводяться короткі коментарі до подій того часу.

Розкриття теми національної свідомості, поширення ідеї самоідентифікації нації серед усіх верств українського суспільства, прагнення селян відстоювати свої інтереси, здобуття упевненості у власних силах, зростання власної самооцінки простежуються в документах, що характеризують українську революцію 1917–1921 рр. За ці чотири роки процес національного будівництва зробив неможливе, українці стали виявляти більше самоповаги, підійшли до розуміння національної ідеї.

Події 1920–1921 рр. подано наказами командира повстанської армії Хмари, відозвою козаків-повстанців Таращанського повіту та Всеукраїнського селянського повстанського комітету про оголошення загального повстання на всій Україні проти більшовицького комуністичного уряду.

Своєю перемогою партія Леніна завдячувала блискучому керівництву, ефективності більшовицьких агітаторів, фінансовим та адміністративним ресурсам Росії. Національні рухи, що зароджувалися, не могли цьому протистояти. До цього можна додати ефективну антиукраїнську пропаганду поляків і білих, зносини Центральної Ради і Гетьманату з німцями та "більшовицькі" тенденції Директорії. Встановленню національного уряду заважав хаос, що панував на Україні в 1917–1921 рр. Але при цьому, в нашому розумінні, події 1917–1921 рр. були національною революцією, і документи, що увійшли до цієї колекції, це підтверджують. Колекція документів становить інтерес для істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України періоду 1914–1921 рр., дозволить доповнити дослідження цієї історичної доби фактами та свідченнями.

Дан обзор Коллекции архивных документов "Революционные события на Украине 1904–1921 годы: факты, события, свидетельства", в которую вошли воспоминания учасников российской революции 1904–1905 годов, Первой мировой войны, двух революций 1917 года, периода Гетьманщины, Директории, гражданской войны на Украине.

Ключевые слова: революционные настроения; события; национальное движение; крестьяне; Центральная Рада; большевистская власть.

There is given the review of collection of archival documents "Revolution events in Ukraine on 1904–1921: facts, events, evidences", that contains the memories of the direct participants of the Russian Revolution of 1904–1905 years, the World War I, two revolutions of 1917 year, period of Hetman, Directory and civil war on Ukraine.

Keywords: revolutionary feelings, events, national movement, the peasants, the Central Rada; Bolshevik government.

УДК [930.253:94](477.8)"1944/1953"

А. М. ІЩЕНКО*

ЗАХІДНА УКРАЇНА У ДОКУМЕНТАХ З'ЇЗДІВ ТА ПЛЕНУМІВ ЦК КП(Б)У: 1944–1953 рр.

На базі документів з фонду ЦК Компартії України, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, аналізуються питання, що розглядалися на з'їздах і пленумах ЦК КП(б)У впродовж 1944–1953 рр. і стосувалися західних областей Української РСР.

Ключові слова: Західна Україна; з'їзди; пленуми; партійні органи.

Після звільнення у 1944 р. Західної України від нацистської окупації, ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР прагнули якнайшвидше реалізувати в цьому регіоні програму: радянізація – індустріалізація – колективізація і культурна революція.

Втілення в життя цієї програми в найстисліші терміни вимагало від керівництва Компартії УРСР застосовувати й "силові" методи: каральні операції проти членів ОУН і УПА, репресії та вислання учасників націоналістичного підпілля, духовенства УГКЦ, куркулів-одинаків, примусове "заганяння" селян в колгоспи, відбирання домашньої худоби та майна в колгоспний фонд, боротьба з "куркульством" та ін. Така практика спричиняла негативні наслідки у різних сферах життя регіону, які контрастували з досягнутими успіхами, зокрема у розвитку нафтогазовидобувної галузі, ліквідації неписьменності, розбудові мережі навчальних закладів тощо. Під час проведення індустріалізації гальмувався розвиток підприємств харчової та легкої промисловості, які виробляли товари першої необхідності для населення, соціалістичні перетворення сільського господарства здійснювалися із застосуванням примусу, успіхи на освітянській ниві супроводжувалися русифікацією, що не могло не викликати невдоволення й опору з боку місцевого населення, отже й боротьбу проти нього.

У радянській історіографії згадані неоднозначні, складні процеси не отримали належного висвітлення: деякі факти навмисно перекручувалися або замовчувалися, щоб не дискредитувати політику Компартії України та Уряду УРСР. Не сприяла об'єктивному дослідженню історії західноукраїнського регіону в 1944–1953 рр. й обмеженість джерельної бази: чимало архівних документів були недоступними для істориків. Сьогодні така "недовивченість" викликає гострі дискусії та протисто-

---

* *Іщенко Анатолій Миколайович* – провідний спеціаліст відділу забезпечення збереженості та обліку документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

© А. М. Іщенко, 2011

яння між різними політичними силами. Тому західноукраїнська тематика післявоєнного часу не втрачає актуальності.

Серед багатьох історичних джерел, що висвітлюють події на західноукраїнських землях у 1940–1950-х рр., важливе місце посідають документи партійних органів, які в джерелознавчому аспекті недостатньо досліджені.

Історико-партійне джерелознавство почало розвиватися під час формування джерелознавства ленінських праць. Ця робота диктувалася як необхідністю опанування ленінської ідейно-теоретичної спадщини історико-партійною наукою, так і підготовкою спочатку першого, а потім другого і третього видань творів В. Леніна. При підготовці до публікацій ленінських творів виникало багато складних джерелознавчих проблем, які успішно вирішувалися. Також велика джерелознавча робота була проведена Інститутом історії партії та Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт) в 1920 – на початку 1930-х років при підготовці до видання серії протоколів і стенографічних звітів партійних з'їздів та конференцій. Однак надалі, аж до середини 1950-х рр., спеціальні джерелознавчі історико-партійні праці майже не видавалися і питання про самостійну розробку джерелознавства історії партії не ставилося. Цьому "сприяло" й вилучення в ті роки з ужитку низки джерел, зниження інтересу або й ігнорування істориками документів в багатьох роботах. Тон такому зневажливому ставленню "к бумажным документам" [1] задавав відомий лист Й. Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" "О некоторых вопросах истории большевизма" (1931 р.). Джерелознавча робота в галузі історії КПРС в ці роки носила переважно прикладний характер. Вона проводилася у зв'язку зі збиранням і підготовкою до публікацій творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Зниження темпів розробок історико-партійних джерелознавчих проблем негативно вплинуло на науковий рівень досліджень, як з історії КПРС, так і в інших галузях науки.

Інтерес до проблем джерелознавства історії КПРС відновився після XX з'їзду ЦК КПРС. Цьому сприяло загальне становище на історичному "фронті", зокрема публікація джерел, яка розпочалася у зв'язку з 50-річчям першої російської революції та викриттям культу особи Сталіна. У статті І. Смирнова в журналі "Вопросы истории" (№ 4 1956) не лише зверталась увага на необхідність розвитку джерелознавства історії КПРС, як однієї з найбільш занедбаних ділянок науки, але й окреслювалися завдання й шляхи його розробки.

Вагомий внесок у теорію джерелознавства, методику й методологію дослідження джерел, аналіз окремих їх видів зробили українські вчені. У 1989 р. у Москві було видано книгу відомого українського історика-джерелознавця М. Я. Варшавчика "Источниковедение истории КПСС". У цій роботі всі джерела з історії КПРС розділено на де-

сять груп, однією з яких є документи партійних органів і партійних організацій. Саме ці документи є основою наукового вивчення історії КПРС, оскільки вони утворилися "…в процесі діяльності самої партії"… Документи партійних органів і партійних організацій – різні за походженням, призначенням, формою, що вимагає, наголошує М. Я. Варшавчик, диференційованого підходу до їх вивчення, і з цією метою пропонує внутрішню класифікацію в рамках єдиної групи джерел. А саме: програми й статути партії, матеріали загальнопартійних з'їздів і конференцій, документи центральних керівних органів партії, документи місцевих партійних органів і організацій[2].

З'їзди і пленуми були найвищими інституціями з вироблення стратегічних, тактичних і організаційних завдань партії, в тому числі й стосовно Західної України, що потім реалізовувалися місцевими органами влади. Документи з'їздів і пленумів є джерелом для вивчення політико-державних, господарських і культурних процесів, які відбувалися в Західній Україні у перше повоєнне десятиліття. Тому предметом нашого дослідження обрано групу документів, що відклалася в процесі діяльності з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У. Ці важливі джерела зберігаються у фонді ЦК КП(б)У в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній Архів ЦК Компартії України).

За радянських часів резолюції та постанови з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У, опубліковані в низці збірників документів та матеріалів, були надто заідеологізовані й не завжди реально відображали події, в тому числі й у Західній Україні в 40–50-х рр. XX ст.[3] Деякі резолюції і постанови з'їздів та пленумів з ідеологічних причин публікувалися не повністю або зовсім не публікувалися, а доступ до них був обмежений. Деякі документи навмисно вилучалися через ті ж ідеологічні причини. Прикладом є пленум ЦК КПУ, який відбувався 2–4 червня 1953 р., і розглядав питання "Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. "Питання західних областей Української РСР і доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС" [4]. Безперечно, в першому варіанті згадана записка додавалася до тексту. Але 26 червня 1953 р. Л. Берія був заарештований під час засідання Президії ЦК КПРС як антипартійний і антидержавний злочинець, а 2–7 липня 1953 р. на пленумі ЦК КПРС виключений з лав КПРС і виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС. Ці події спонукали до скликання у серпні 1953 р. пленуму ЦК КПУ, на якому було прийнято постанову про вилучення з тексту постанови пленуму ЦК КПУ від 4 червня 1953 р. всіх посилань на доповідну записку Л. Берії до Президії ЦК КПРС[5].

У 1991 р. у збірнику документів "Комуністична партія України: з'їзди і конференції" вперше за багато років було зроблено спробу надати найповнішу інформацію про рішення вищих органів Компартії України без вилучень і замовчувань[6].

Отже, можна зробити висновок, що у джерелознавчому аспекті комплекс матеріалів з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У – КПУ майже не досліджений.

Упродовж 1944–1953 рр. було проведено два з'їзди КП(б)У – XVI (1949 р.) і XVII (1952 р.) та 38 пленумів, на тридцяти з яких розглядали питання, пов'язані із Західною Україною. Це свідчить про те, що цьому регіону в повоєнний період приділялася велика увага.

Головними документами цих органів є резолюції та постанови, які ухвалювалися після обговорення і розгляду відповідних проектів постанов, різноманітних довідок та інших супровідних матеріалів з конкретного питання. До складу цієї групи джерел належать також ще такі види документів, як протоколи засідань, стенограми, виступи, доповіді секретарів ЦК, обкомів КП(б)У та інших партійно-посадових осіб.

В архіві збереглися перші, другі й треті примірники резолюцій, постанов та стенограм з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У, варіанти резолюцій, постанов і доповідей з правками партійно-державних діячів та матеріали інформаційного характеру. Більшість документів написані по-російськи.

Резолюції та постанови з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У обов'язково мали констатуючу і постановляючу частини. Це документи прямої дії. На з'їздах і пленумах ЦК КП(б)У ухвалювалися рішення на виконання постанов ЦК ВКП (б), Ради Міністрів СРСР, проектів рішень ЦК ВКП (б) тощо. До травня 1946 р. ухвалювались резолюції пленумів, а з серпня 1946 р. – постанови.

Можна виділити такі тематичні групи питань, що розглядалися на з'їздах і пленумах ЦК КП(б)У, і стосувалися західноукраїнських земель: робота партійних, радянських, комсомольських органів та організацій (організаційно-партійна робота); управління народним господарством (промисловість, сільське господарство тощо); розвиток культури, науки, освіти.

На XVI і XVII з'їздах КП(б) У стосовно Західної України розглядалися питання сільського господарства – двічі (колективізація, боротьба з куркульством та ін.); боротьба з українськими націоналістами –двічі. Спеціально обговорювалися питання про недоліки в роботі ЦК КП(б) У, обкомів, міськкомів і райкомів партії у західноукраїнських областях, зокрема в ідеологічній роботі, літературі, мистецтві[7].

На пленумах обговорювалися питання про роботу партійних, радянських, комсомольських та інших органів – близько 20 разів, сільське господарство – більше 10 разів, і лише на декількох пленумах розглядалися питання про стан культури, науки й освіти, промисловості та обслуговування населення.

До першої, визначеної нами групи джерел, належать документи, котрі висвітлювали роль партійних, радянських та інших органів у со-

ціалістичних перетвореннях на Західній Україні, зокрема сільського господарства. XVI з'їзд КП(б)У визначив, що головне завдання партійних організацій полягало в тому, щоб забезпечити організаційно-господарське зміцнення колгоспів, а XVII з'їзд КП(б)У зазначав, що великою перемогою парторганізації республіки було завершення суцільної колективізації в Західній Україні[8].

Пленуми ЦК КП(б)У зобов'язували партійні, радянські й земельні органи західних областей УРСР надавати допомогу земельним організаціям на місцях і селянам у збиранні врожаю, земельним товариствам – у створенні ковалень, зерноочисних і протруювальних пунктів для обслуговування селянських господарств тощо. Мінторгівлі УРСР, Укрторг, Плодоовочтрест та Укоопспілка зобов'язувалися забезпечити безперебійну доставку овочів та іншої сільськогосподарської продукції споживачам. Обкомам КП(б)У і облвиконкомам західних областей давалися вказівки забезпечити виконання урядового завдання щодо заготівлі та вивезення лісу для потреб колгоспного і тваринницького будівництва.

Оскільки обласні ради депутатів трудящих, земельні органи і Наркомзем УРСР зволікли з виконанням рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 24 березня 1941 р. про відновлення землекористування в західних областях України, "по-справжньому" не контролювали здійснення заходів із повернення землі селянам і не організували необхідного обліку та розподілу земельних угідь, обкоми і райкоми КП(б)У, облвиконкоми і райвиконкоми, Мінсільгосп УРСР і його органи на місцях зобов'язувалися вжити заходів до прискорення видачі державних актів на вічне користування землею колгоспам західних областей УРСР, враховуючи, що це є "важливою господарсько-політичною справою"[9].

Також пленуми ЦК КП(б)У зобов'язували партійні обкоми, окружкоми і райкоми, облвиконкоми, окрвиконкоми і райвиконкоми та політвідділи МТС західних областей звернути особливу увагу на підбір, розстановку і виховання керівних колгоспних кадрів.

Недоліки в роботі партійно-державних та інших органів, недостатнє керівництво з боку ЦК Компартії України призвели до того, що серед значної частини населення західних областей України існувало невдоволення не лише політичними і культурними, а й господарськими заходами, які проводилися на місцях [10]. На червневому пленумі ЦК КПУ 1953 р. зазначалось, що в керівництві сільським господарством західних областей з боку Бюро ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР і місцевих партійних, радянських і сільськогосподарських органів допущені серйозні помилки. Бюро ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР глибоко не аналізували стан сільського господарства і не вирішували корінних питань його розвитку, окремі галузі сільського господарства в багатьох районах і колгоспах західних областей розвивалися без урахування міс-

цевих особливостей. Не вживалися ефективні заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які одержували низькі прибутки, що в свою чергу знижувало матеріальний добробут колгоспників. При цьому податкова політика на селі здійснювалася неправильно, без урахування економічного стану колгоспів і сільського населення. Також зазначалося, що партійні організації недостатньо організовували селян на боротьбу з куркульством. Наголошувалося, що для успішного подальшого розвитку сільського господарства необхідно ширше впроваджувати досвід східних областей України і передових колгоспів Західної України.

Багато трудящих західних областей, як про це свідчать численні факти, висловлювали невдоволення діями місцевих органів влади. Мали місце сигнали про незадовільне ведення господарства в багатьох колгоспах і на підприємствах, факти грубого зневажання прав громадян, адміністрування, безчинства і беззаконня з боку окремих працівників у ставленні до західноукраїнського населення. Бюро ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР, партійні і радянські органи західних областей не завжди робили з цих фактів відповідні політичні висновки, слабо боролися за зміцнення радянського правопорядку і суворого впровадження соціалістичної законності. У зв'язку з цим пленумами ЦК було прийнято низку постанов, у яких вимагалося негайне усунення всіх недоліків.

Лютнево-березневий пленум ЦК КП(б)У 1948 р. відзначав незадовільну внутріпартійну роботу районних і міських парторганізацій, зокрема Дрогобицької області[11]. Серйозним недоліком у роботі Волинського, Станіславського і Чернівецького обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У пленум назвав недостатню увагу до діяльності місцевих Рад депутатів трудящих, активізації роботи депутатів і місцевого активу. Пленум ЦК КП(б)У звернув увагу і на те, що в багатьох селах Дрогобицької області не створено комсомольських організацій, незадовільно ведеться політико-виховна робота серед комсомольців і взагалі серед молоді та членів профспілок. Про недоліки в роботі серед молоді йшлося й на червневому 1953 р. Пленумі ЦК КПУ. Констатувалося, що ЦК ЛКСМУ не виявляв активності в організації політичної роботи серед молоді західних областей України, не забезпечував зростання рядів комсомольських організацій, не пропагував переваг соціалістичного ладу, зокрема широких можливостей для отримання молоддю освіти і здобуття будь-якої спеціальності.

Неабияке місце в діяльності партійно-радянських органів посідала кадрова політика, в якій теж було не все гаразд. Червневий пленум ЦК КП України 1953 р. вважав, що Бюро ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР і обкоми партії західних областей протягом останніх років не приділяли належної уваги створенню кадрового резерву керівного партійного

і радянського активу з місцевого населення. Бюро ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР не ставили перед керівними партійними, радянськими, комсомольськими та іншими працівниками, надісланими в свій час для роботи в західні області, як одного з найважливіших завдань – виховання і "сміливого" висування представників місцевого населення на керівні пости в усіх ланках партійної, радянської, комсомольської, наукової, культурно-освітньої та іншої роботи.

Це призвело до того, що майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей УРСР обіймали працівники, відряджені зі східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. За статистичними даними національного складу керівників партійних і радянських органів західних областей УРСР в перше повоєнне десятиріччя, наприклад, серед усієї номенклатури Львівської області за станом на травень 1945 р. 27,7 % становили росіяни. Із їх загальної кількості на партійні органи припадало 15 %, на комсомольські – 13 %, радянські – 8 %, а на правоохоронні – 25 %[12]. Зауважимо, що тенденція до концентрації росіян саме в каральному апараті зберігалася протягом усього часу. Особливо це помітно було на рівні районів. Так, серед начальників райвідділів НКВС і НКДБ українці ніколи не були в більшості, в кращому випадку становили половину штатних працівників. У січні 1951 р. у партійних комітетах Львівської області різних рівнів на керівних посадах налічувалося вже 53,7 % представників російської національності[13]. Є підстави вважати, що існували своєрідні квоти на посади. Скажімо, посади голів виконкомів усіх рівнів вважалися переважно "українськими". У Дрогобицькій області за період 1944–1950 рр. серед голів виконкомів був лише один росіянин і ще двоє очолювали сільради. Зате в партійних комітетах, насамперед районних ланок, серед трьох перших осіб був представник російської національності, найчастіше на посаді другого секретаря. Росіяни, зазвичай, очолювали в парторганах відділи, що займалися організаційною, адміністративною роботою, керівництвом комсомольських і профспілкових організацій. Тобто ті структури, які спрямовували кадрову політику. У системі радянських установ кадри російської національності з рік у рік переважали серед керівників фінансових і торгових відділів, а також установ Держбанку. Багато росіян очолювали первинні партійні організації, відділи кадрів великих підприємств тощо, хоча серед прибулих керівників російської національності було чимало людей як з недостатньою освітою, так і з низькими моральними принципами. Показовою у цьому сенсі була система правоохоронних органів. Так, серед 15 начальників райвідділів НКВС Тернопільської області в середині 1945 р. 9 мали нижчу освіту[14]. Повсюди допускалися порушення соціалістичної законності, про що свідчать доповідні записки, які надсилалися до ЦК КП(б)У, і прийняті з цих питань постанови Політбюро ЦК КП(б)У.

Взагалі західноукраїнців на керівних посадах у партійно-радянських і культурно-наукових установах було мало, про що свідчать статистичні дані. З 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії було лише 62 особи з місцевого населення, серед 599 відповідальних працівників апарату обкомів партії місцевих – лише 22 особи. Відповідальних працівників апарату міськкомів і райкомів партії – лише 285 осіб з місцевого населення[15]. Серед голів, заступників голів і секретарів виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих місцеві українці складали 44 %, секретарів міськкомів і райкомів комсомолу – 46 %, міських і районних прокурорів – 12 %, народних суддів – 40 %, завідуючих міськими і районними фінвідділами – 44 %, завідуючих районними відділами сільського господарства – 16 %[16]. Ігнорувалися регіональні особливості й в організації підготовки керівних партійних, радянських і господарських кадрів. Так, у мережі партійних шкіл і курсів західних областей навчалося 967 осіб, з них з місцевого населення лише 498 осіб. Таке ж становище спостерігалося з висуванням місцевих кадрів на керівні посади і в наукових, культурно-освітніх, адміністративних, господарських та інших організаціях західних областей республіки.

Хибна практика недооцінки висування західних українців на відповідальні посади викликала справедливе нарікання місцевого населення. Особливо хворобливо воно сприймало недовіру до західноукраїнської інтелігенції, зокрема старшого покоління. У Львові з 1718 професорів і викладачів 12 вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало лише 320 осіб, у складі директорів цих закладів не було жодного, у числі 25 заступників директорів – лише один, а серед 42 деканів тільки 2 були західними українцями.

Така ж помилкова політика спостерігалася і у підготовці учительських кадрів. На червневому пленумі ЦК КПУ 1953 р. відзначалося, що Бюро ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР, місцеві партійні й радянські органи західних областей республіки погано керували підготовкою учительських кадрів. До того часу серед учителів шкіл вихідці з місцевого населення становили ледь більше третини. Зазначалося, що ЦК КПУ і обкоми партії західних областей не розуміли всієї важливості збереження і використання кадрів західноукраїнської інтелігенції.

Важливе місце в діяльності партійно-радянських органів посідала ідейно-агітаційна, політико-вихована робота. У перші повоєнні роки у західних областях одним із пріоритетних напрямів цієї роботи було роз'яснення засад радянського ладу. Усіма засобами пропагувалося і роз'яснювалось населенню, що своїми великими успіхами в господарському, культурному та іншому будівництві український народ зобов'язаний більшовицькій партії, т. Сталіну, дружбі народів, своєму "старшому братові" – великому російському народу, що лише під зіркою радянської влади Україна перетворилась в квітучу індустріаль-

но-колгоспну республіку. Грудневий пленум ЦК КПУ 1952 р. вважав одним із найважливіших завдань Президії і партійної організації АН УРСР – "нещадне" викриття в наукових роботах ідеології українських буржуазних націоналістів як агентів імперіалістичної буржуазії [17]. Волинський, Станіславський і Чернівецький обкоми КП(б)У силами партійно-радянського активу роз'яснювали серед населення звернення уряду УРСР до учасників УПА і УНРА, видавали листівки, які викривали "українсько-німецьких націоналістів". Однак, на пленумі зазначалося, що партійні, радянські та комсомольські органи та організації не розгорнули повною мірою серед населення більшовицької агітації й глибокого роз'яснення всіх заходів, що їх здійснювали партія і радянська влада. Під час агітаційної роботи не використовувались патріотичні листи фронтовиків, які були призвані до лав Червоної Армії із західних областей, та від населення, яке виїхало із західних областей на роботу в східні регіони республіки. Також відзначалося, що обкоми належно не висвітлювали у своїй агітаційній роботі значення об'єднання українських земель в єдиній українській Радянській державі, повернення радянською владою селянам землі, відновлення роботи шкіл, інститутів та культурно-освітніх закладів. Акцентувалося на першорядному значенні викриття фашистської ідеології та "повного розгрому агентури фашизму – українсько-німецьких націоналістів". Щоб посилити цю роботу, відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У доручалося систематично розробляти і розсилати тези для доповідачів обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У з питань історії України, а також матеріали, які викривають антирадянську діяльність "українсько-німецьких націоналістів".

Завдання – "посилити боротьбу на ідеологічному фронті за чистоту марксистсько-ленінської теорії проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології, викривати у пресі й усних виступах прояви буржуазного націоналізму, піддавати критиці націоналістичні перекручення історії України М. Грушевським та його школою" – було поставлено перед Політбюро, оргбюро, обкомами, міськкомами, райкомами ЦК КП(б)У і первинними парторганізаціями ще серпневим пленум ЦК КП(б)У 1946 р.[18]. Тоді ж приверталася увага до більш якісного підбору агітаторів, критикувалися деякі парторганізації, особливо в Станіславській, Тернопільській, Рівненській і Дрогобицькій областях, які погано проводили цю роботу. Особливо наголошувалось на необхідності посилення політико-виховної роботи у військах НКВС. Партійні організації зобов'язувалися більше уваги приділяти й роботі серед жінок, залучати їх до активної участі в культурному і суспільному житті, сприяти зміцненню роботи жіночих делегатських зборів, їх ролі в колгоспному будівництві, громадському житті села. Також зазначалося, що обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У послабили роботу з марксистсько-ленін-

ського виховання інтелігенції, її залучення до участі в громадському житті, культурно-освітній роботі.

Важлива роль у соціалістичних перетвореннях західноукраїнського регіону відводилася засобам масової інформації та видавничій справі. Керівництво пресою і видавничою справою мало постійно перебувати в полі зору партійних органів. Червневий 1953 р. Пленум ЦК КПУ зобов'язував обкоми, міськкоми, райкоми і первинні партійні організації різко поліпшити керівництво пресою, підвищити організаційну роль преси задля поліпшення політичної агітації і пропаганди, дієво використовувати друковане слово в боротьбі з "ворогами народу", добитися підвищення ідейного змісту, грамотності й культури оформлення газет і журналів. Також пленум ЦК КП(б)У вимагав від обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У відновити видання районних газет у всіх районах і усунути наявні недоліки в розподілі й доставці преси, поліпшити роботу місцевих органів зв'язку.

Специфічним напрямом діяльності партійно-радянських органів на західноукраїнських землях у 1944-1953 рр. була боротьба з націоналістичним підпіллям. Листопадовий пленум ЦК КП(б)У 1944 р. звертав увагу секретарів обкомів та райкомів КП(б)У західних областей республіки на необхідність посилення боротьби з "націоналістичними бандами", спрямувавши удар насамперед на знищення керівних кадрів і так званої "служби безпеки". Пленум рекомендував гнучкіше і різнобічніше використовувати всі методи боротьби, створювати і зміцнювати з місцевого активу групи самооборони, посилювати конспірацію при підготовці і проведенні операцій. Пленум ЦК КП(б)У зобов'язував Волинський, Станіславський і Чернівецький обкоми КП(б)У сприяти органам НКВС та НКДБ у знищенні "банд українсько-німецьких націоналістів"[19]. Також Пленум ЦК КП(б)У вимагав від усіх організацій КП(б)У, від кожного комуніста взяти активну участь в агітації та пропаганді з викриття ворожої діяльності націоналістів, в широкому залученні трудящих мас до боротьби з ними. Пізніше, у червні 1953 р., Пленум ЦК КПУ зважив на те, що ЦК і обкоми КПУ західних областей до цього часу не враховували того, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення і завдає шкоди справі (протягом 1944–1952 рр. у західних областях репресій зазнала велика кількість людей)[20]. У той же час Пленум ЦК КПУ вимагав від Бюро ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР: якнайшвидшої ліквідації "буржуазно-націоналістичного підпілля" в західних областях республіки; при здійсненні необхідних каральних заходів стосовно справжніх ворогів радянської влади не допускати перекручень; піднести пильність; вжити всіх заходів до активізації місцевого населення в боротьбі проти націоналістичного підпілля.

Прорахунки в організаційно-партійній, ідеологічній, політико-виховній роботі позначалися на загальних результатах реалізації програми соціалістичних перетворень, зокрема в галузях управління народним господарством та розвитку культури, науки, освіти в західних областях УРСР.

Як вже зазначалося, на партійних з'їздах і пленумах ЦК велика увага приділялася сільському господарству. Першорядними тут були питання проведення колективізації та ставлення радянської влади до одноосібних господарств і "кулаків". Грудневий пленум ЦК КП(б)У 1949 р. вважав, що в умовах західних областей головними завданнями є: проведення подальшої роботи по колективізації бідняцько-середняцьких селянських господарств на основі принципу добровільності; організаційно-господарське зміцнення колгоспів, особливо заново створених[21]. На березневому пленумі ЦК КП(б)У 1948 р. відзначалося, що в Західних, Закарпатській та Ізмаїльській областях України зростало прагнення селян-одноосібників вступити в колгоспи. З 2017 колгоспів, які були в цих областях у період з 1 серпня 1947 р. до 10 лютого 1948 р. організовано 1028 колгоспів, і це є свідченням того, що все кількість селян-одноосібників, які переконувалися в перевазі колгоспного ладу, зростала[22]. Приверталася увага до допущених в цій роботі помилок. Йшлося, наприклад, про те, що в багатьох колгоспах і радгоспах Рівненської області допускалося розкрадання суспільних земель, худоби, продуктів, грошових ресурсів, порушення демократичних основ управління колгоспами[23]. На партійних форумах Часто розглядалися й конкретні господарські питання: перебіг посівних і збиральних компаній, роботи МТС та земельних органів, облаштування пунктів прийому продукції, зерносховищ, овочесховищ і кагатів, стан тваринництва. Обов'язковим елементом цих обговорень було виявлення недоліків і, відповідно, мобілізація всіх причетних до їх усунення. Підбиваючи підсумки проведеної роботи, XVII з'їзд КП(б)У зробив висновок: на основі суцільної колективізації ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару по недобитках українських буржуазних націоналістів[24].

Значно менше приділялося уваги проблемам розвитку промислового виробництва та обслуговування населення, причому йшлося переважно про критику. Так, пленуми ЦК КП(б)У відзначали незадовільну організацію виробництва тари і тароматеріалів на підприємствах лісової промисловості – деяких деревообробних комбінатів, ліспромгоспів Станіславської і Волинської областей. Надто незадовільно працювали будівельні трести Міністерства житлово-комунального будівництва УРСР , в тому числі й у Тернопільській області. Як позитивний приклад наводився Дрогобицький керамічний завод, який знову налагодив і виробляв достатню кількість керамічних блоків. Планувалося органі-

зувати у Львові виробництво будівельних деталей зі стружко-бетону, необхідних для будівництва.

Також зверталась увага на серйозні хиби в комунально-побутовому обслуговуванні населення. У деяких містах, особливо у Львові й Дрогобичі, погано працював міський транспорт, допускалися перебої з постачанням населенню води. Околиці багатьох міст не були забезпечені електроенергією. Погано працювали комунальні пральні, якість прання білизни була низькою, тому населення мало користувалося їх послугами. Слабо була розвинена мережа перукарень на околицях міст, у робітничих селищах і в сільській місцевості.

У колі питань, що обговорювалися на з'їздах Компартії України і пленумах ЦК у 1944–1953 рр., тематично виокремлюються розвиток культури, освіти, науки у західноукраїнському регіоні. Вони обговорювалися як спеціально, так і у зв'язку із загальними питаннями ідеологічної, політико-виховної, кадрової роботи партії. Так, при визначенні основних напрямів розвитку культурно-освітньої галузі особливо наголошувалася на таких завданнях, як викриття злочинств "українсько-німецьких націоналістів", широкомасштабне доведення переваг соціалістичного суспільного ладу. Зокрема, на листопадовому пленумі 1951 р. наголошувалося на тому, що українські націоналісти ведуть боротьбу за відчуженість української культури від радянської, проти росіян взагалі, проти російської культури та її надбання – ленінізму [25].

Грудневий пленум ЦК КПУ 1952 р. ухвалив рішення – показувати перевагу соціалістичної ідеології перед буржуазною, зробити всю ідеологічну роботу наступальною, войовничою, спрямувавши її на викриття ідеології і політики українських буржуазних націоналістів. Піддаючи серйозній критиці журнали "Дніпро", "Вітчизна", "Советская Украина", "Жовтень", в яких часто публікувалися "ідейно порочні твори", пленум вимагав посилити на сторінках видань викриття "реакційної, антинаціональної буржуазної ідеології". Під час проведеної дискусії були засуджені ворожі марксизму погляди і теорії, що проявлялися в науці, літературі й мистецтві. Успіхи у соціалістичних перетвореннях мали сприяти утвердженню комуністичної ідеології, викоріненню національної ворожнечі та буржуазно-націоналістичної ідеології[26].

Чимало уваги приділялося критиці в культурній галузі. Критикувалися письменники (М. Рильський, Л. Первомайський та ін.), композитори (Жуковський), художники, архітектори, які "знаходились ще під впливом буржуазно-націоналістичних ідей" і в своїх творах не відображали дружби народів, зокрема, українського і російського, а також Радянської України – складової і невід'ємної частини СРСР. Приверталася увага до недоліків в організації культурно-масової роботи на селі. У Волинській, Станіславській і Чернівецькій областях багато сільських клубів, хат-читалень, червоних кутків не перетворено ще в центри

культурної роботи на селі, в них не проводилась агітаційно-масова і культурно-освітня робота. Керівництво гуртками художньої самодіяльності нерідко доручалося політично неблагонадійним, націоналістичним елементам. А у Дрогобицькій і Тернопільській областях частину приміщень культурно-освітніх закладів на селі віддали під зерносховища, квартири, чайні, магазини тощо[27].

Червневий пленум ЦК КПУ 1953 р. звертав увагу на недоліки в освіті, зокрема у викладанні дисциплін українською мовою. Вказувалось, що переважна більшість дисциплін викладалися російською мовою. Наприклад, у Львівському торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін викладалися російською мовою, а в лісотехнічному інституті із 41 дисципліни українською мовою викладалися лише 4; у політехнічному інституті із 412 викладачів українською мовою вели заняття лише 15. Така ж ситуація спостерігалася в державному університеті ім. І. Франка, де із 295 викладачів лекції українською мовою читали лише 49 осіб. Аналогічне становище в педагогічному, сільськогосподарському і поліграфічному інститутах м. Львова.

У зв'язку з цим перед видавництвами ставилося завдання нарощувати випуск підручників українською мовою для вищих і середніх учбових закладів, збільшити видання українською мовою творів класиків російської літератури та сучасної літератури братніх радянських республік, також випустити "Історію Української РСР", "Історію української літератури", українсько-російський та російсько-український словники.

Партійні організації західних областей та Народний комісаріат освіти УРСР зобов'язувалися забезпечити повне охоплення дітей шкільного віку навчанням, приділяти серйозну увагу створенню нормальних умов для роботи шкіл і вчителів, видати для них необхідні методичні посібники, враховуючи особливості викладання предметів у школах західних областей. Наркомат освіти УРСР, ЦК ЛКСМУ, обкоми і райкоми КП(б)У мали подбати про створення в кожному селі школи з ліквідації малописьменності й неписьменності, охопити навчанням все неписьменне й малописьменне населення. Для цієї роботи рекомендувалося використовувати інтелігенцію села, найбільш підготовлених комсомольців і безпартійних активістів. Враховуючи важливу роль педагогічних кадрів у соціалістичних перетвореннях західних областей України, вимагалося організувати широку мережу курсів підвищення кваліфікації учителів без відриву від виробництва. Також зауважувалось, що органи народної освіти на місцях не надавали достатню допомогу працівникам політосвітніх закладів, а також не вжили заходів до підготовки й перепідготовки політосвітніх кадрів.

Працівники науки спрямовувались більш активно вести непримиренну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. У наукових працях піддавати глибокій критиці, "нещадно викривати" буржу-

азно-націоналістичних фальсифікаторів історії й культури українського народу, будь-які спроби протаскування буржуазно-націоналістичних поглядів.

Таким чином, аналіз документів партійних з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У-КПУ за період 1944-1953 рр. дозволяє дійти висновку, що Західній Україні приділялася велика увага. Коло питань, які піднімалися на цих форумах, охоплювало різні напрями роботи у західноукраїнському регіоні (організаційно-партійну, кадрову, ідеологічну, політико-масову тощо), реалізацію програм з радянізації, індустріалізації, колективізації, культурної революції. Документи засвідчують, що важливе місце у цих процесах посідала боротьба з націоналістичним рухом і національною ідеєю, і у ній використовувалися як ідеологічні, так і каральні методи.

Не менша увага приділялася окремим питанням сільського господарства, серед яких: проведення посівних і збиральних кампаній, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції, стан матеріально-технічної бази. Менше уваги – масово-політичній та агітаційній роботі, і зовсім мало – культурі, науці та освіті, промисловості. Тож бачимо, щó найбільше "хвилювало" українське керівництво і які при цьому визначалися пріоритети його діяльності.

Розгляд будь-якого питання супроводжувався критичними зауваженнями, визначенням недоліків у роботі. Часто для ліквідації допущених прорахунків вимагалося більше уваги приділяти особливостям регіону, враховуючи його специфіку.

Документи партійних з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У-КПУ з цієї проблеми неможливо розглядати без залучення великого масиву матеріалів, які відклалися у ході діяльності як вищих, так і місцевих партійно-державних органів влади УРСР. Вони містять детальнішу інформацію про діяльність партійних і радянських органів влади, розвиток сільського господарства, промисловості, освіти, науки, культури та інших галузей в Західній Україні у повоєнний період.

---

[1] *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 7.

[2] Там само. – С. 81, 154.

[3] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – 1022 с.

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 1117, арк. 7.

[5] Там само, спр. 1157, арк. 5.

[6] Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Голова Ф. М. Рудич. – К.: Україна, 1991. – 478 с.

[7] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.:

Вид-во політичної літератури України, 1977. – С. 245, 246, 258, 261, 262, 412, 413, 420, 421.

[8] Там само. – С. 261, 413

[9] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 966, арк. 45.

[10] Там само, спр. 1117, арк. 7.

[11] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – С. 132.

[12] Там само. – С. 308.

[13] *Терлюк І.* Залучення росіян у систему державного управління західних областей України в перше повоєнне десятиріччя // Українська державність: історія і сучасність: Мат. наук. конф. Січень 1993 р. – К., 1993. – С. 308.

[14] Там само.

[15] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1117, арк. 8.

[16] Там само, арк. 8–9.

[17] Там само, спр. 1091, арк. 22.

[18] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – С. 162–163.

[19] Там само. – С. 82–83.

[20] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1117, арк. 10.

[21] Там само, спр. 890, арк. 23.

[22] Там само, спр. 766, арк. 35.

[23] Там само, спр. 913, арк. 59.

[24] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – С. 413.

[25] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 25–26.

[26] Там само, спр. 966, арк. 11.

[27] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Голова В. І. Юрчук. – Т. 2: 1941–1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – С. 304.

На основании документов из фонда ЦК Компартии Украины, которые хранятся в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины, анализируются вопросы, которые рассматривались на съездах и пленумах ЦК КП(б)У на протяжении 1944–1953 гг. и касались западных областей Украинской ССР.

Ключевые слова: Западная Украина; съезды; пленумы; партийные органы.

There is analyzed the questions on Western regions of Ukraine discussed on congresses and plenums of Central Committee of Communist Party during 1944–1953 on the basis of documents of Central Committee of Communist Party fond, stored in Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Keywords: Western Ukraine; congresses; plenums; Party organs.

УДК [930.253:94](477.46)"1941/1945"

Т. А. КЛИМЕНКО*

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На основі широкої джерельної бази Державного архіву Черкаської області автор робить спробу висвітлити історію Черкаського регіону в період Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: архів; документ; війна; джерела; пам'ять.

В історії кожного народу є не тільки світлі, а й трагічні дати. День 22 червня 1941 р. навіки закарбувався в нашій пам'яті – саме цього дня почалась війна, яка забрала близько 170 тис. мешканців Черкаського краю, в тому числі військовослужбовців, партизан, бійців народного ополчення, винищувальних батальйонів та мирних жителів[1].

Непоправних втрат зазнали архіви Черкащини. Під час фашистської окупації мережу архівних установ Черкащини було зруйновано. Залишаючи територію області, окупанти в 1943 р. розграбували або спалили документи та майно районних і міських державних архівів.

Із Черкаського філіалу Київського обласного архіву в 1941 р. вдалося евакуювати до м. Суми (потім до м. Саратов) лише матеріали таємних фондів (97 тюків). Втрачено 1626 фондів, 277714 справ за 1795–1936 рр.[2] Всі документи архівосховища по вул. Урицького, 7 згоріли 29–31 серпня 1941 р. Повністю було знищено документи архівосховища по вул. Комсомольській, 21, де розміщувався німецький прикордонний загін. Документи, що зберігалися в сховищі по вул. Леніна, 3, були розграбовані Черкаською поліцією, що займала цю будівлю; дуже постраждали і документи сховища по вул. Комсомольській, 19, де в роки окупації розташовувалися відділи Черкаської районної управи[3]. Документи використовувались різноманітними військовими і цивільними німецькими окупаційними органами для канцелярських потреб. Практично повністю було знищено довідковий апарат архіву. Знищено і розграбовано 3,2 тис. книг науково-довідкової бібліотеки, виданих у XIX – на початку XX ст.

До окупації фашистськими військами в м. Умань існували філіал Київського обласного державного архіву та міський державний архів. В Уманському філіалі Київського обласного архіву на зберіганні знаходились документи 1154 фондів 305227 од. зб. та 1тис. кг неупоряд-

---

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

© Т. А. Клименко, 2011

кованих документів за 1753–1935 рр. Під час бомбардування ворожою авіацією м. Умань в липні 1941 р. запалювальна бомба влучила у будівлю готелю, яка знаходилася поруч із приміщенням філіалу. Вогонь перекинувся на приміщення архіву і воно згоріло разом з усіма документами й майном.

В Уманському міському державному архіві на зберіганні знаходились 103 фонди 12559 од. зб. за 1916–1936 рр.[4] Будинок по вул. Карла Маркса, 2, дві кімнати в якому займав міський державний архів, було частково зруйновано[5].

Одразу після визволення області взимку 1943 р. та восени 1944 р. відновили свою діяльність Черкаський філіал Київського обласного архіву[6] та Уманський міський та районний архіви[7].

Важливе значення для відновлення діяльності архівних установ в Україні та виявлення і збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни мали спеціальний циркуляр НКВС УРСР від 16 лютого 1944 р. "Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників" та постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. "Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР"[8]. Головним завданням архівістів області у 1943–1945 рр. було збирання документів установ і організацій німецької окупаційної влади, забезпечення їх зберігання та оперативного використання. Завдяки наполегливості й високій свідомості співробітників Черкаського філіалу Київського обласного архіву, котрі працювали кілька місяців без вихідних, у 1944 р. було прийнято 732 од. зб. 48 окупаційних установ та документів 80 кг розсипу[9], а також листи, що надходили з німецької неволі. Документи доводилось виймати напівспаленими з груб, очищати їх від бруду, пилу, сміття. До збирання документів цього періоду залучались не тільки працівники архівних установ. але й громадськість. У районах створювались спеціальні комісії для виявлення та збирання документів, газет, журналів, листівок та ін. Було проведено велику роботу щодо визначення фондової належності документів розсипу та формування з них справ, відновлення основних елементів науково-довідкового апарату. На 1 січня 1946 р. у Черкаському філіалі державного архіву Київської області налічувалося 1330 фондів, 30100 справ.

У 1947 р. до філіалу надійшло 1337 справ 110 фондів від Сумського обласного державного архіву з числа евакуйованих в 1941 р.[10]

Документальні матеріали Державного архіву Черкаської області, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни, нині налічують понад 300 фондів, основу яких складають фонди райвиконкомів, районних планових комісій, сільрад, промислових підприємств, установ, організацій, колгоспів; у них сконцентровані документи періоду війни та відновлення народного господарства після визволення області від фа-

шистської окупації. Джерельна база включає акти, довідки про збитки, що були нанесені народному господарству Черкащини[11], спогади та особисті документи учасників Великої Вітчизняної війни[12]; свідчення про кількість могил бійців, сержантів, офіцерів, партизан; списки військовослужбовців, які брали участь у Корсунь-Шевченківській битві[13]; відомості про звільнення населених пунктів від загарбників[14]; списки частин та з'єднань Радянської армії, що визволяли населені пункти Черкащини[15]; вітальні листи з фронту[16]; відомості про допомогу населення армії[17]; списки громадян, які внесли гроші на будівництво танкової колони; відомості і списки військовослужбовців, котрі пропали без вісти, та громадян, які були замучені німецькими окупантами, а також тих, кого насильно вивезли до Німеччини; списки інвалідів війни, сімей загиблих; звіти і листування з райвиконкомами, військкоматами про працевлаштування демобілізованих воїнів, надання допомоги сім'ям фронтовиків, влаштування дітей-сиріт у дитячі будинки та ін.

Окремий фонд складає колекція "Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в м. Черкаси і Черкаському районі". У фонді є свідчення про патріотичну діяльність поета Миколи Негоди. Представлені невелика колекція розпорядчих документів німецьких владних структур, а також анкети, спогади, довідки про злочинства гітлерівців та вербування і вивезення до Німеччини на примусові роботи місцевих мешканців, список громадян м. Черкаси репатрійованих до Німеччини. У фонді Управління Служби безпеки в Черкаській області зберігається 30,6 тис. фільтраційних справ на 77,4 тис. осіб, вивезених на примусові роботи до фашистської Німеччини в період Великої Вітчизняної війни. У фонді "Листи радянських громадян, жителів Черкащини, які перебували на примусових роботах в Німеччині під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." зберігаються 11677 листів радянських громадян, надісланих з фашистської Німеччини, сформованих у 207 справ. До фонду "Листи та спогади радянських громадян, жителів Черкащини, які перебували на примусових роботах в Німеччині та на тимчасово окупованій території під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." увійшли листи-спогади про примусові роботи в Німеччині жителів Черкащини, які після закінчення війни повернулись на Батьківщину, та листи про примусові роботи у концтаборах та гетто на тимчасово окупованій території під час війни.

Окупаційна влада надавала великого значення друкованому слову. У державному архіві зберігаються періодичні видання, що друкувалися окупаційною владою українською мовою. Серед цих видань є "Українська думка" (м. Черкаси), "Корсунські вісті" (м. Корсунь), "Рідне слово" (м. Звенигородка), "Українське слово" та "Золотоніські вісті" (м. Золотоноша), "Українські новини" (м. Сміла), "Тальнівський вісник" (м. Тальне), «Уманський голос" та "Український голос" (м. Умань), які складають основу фонду "Видавництво "Українська думка"». У фонді

міститься 73 справи, документи яких висвітлюють діяльність установи з вересня 1941 р. по вересень 1943 р.

Головним завданням перших місяців окупації було забезпечення установ, що утворювалися, печатками та штампами. Заяви на їх виготовлення та зразки відбитків зберігаються також у цьому фонді. Ці документи дозволяють встановити час відновлення діяльності підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, приватних майстерень, релігійних та громадських об'єднань, їх керівний склад та юридичні адреси.

Окрему частину продукції видавництва складають накази та оголошення місцевої влади. А саме: про світломаскування[18]; про негайне інформування поліції про всіх підозрілих осіб[19]; про обов'язкову здачу зброї, вибухівки, військового обмундирування та майна[20]; про обов'язкову реєстрацію комуністів та євреїв[21]; про обов'язкове переселення черкаських євреїв у зазначений район міста та відповідальність за вбивства "працівників нової влади" та спалення будинків[22]. Саме цей наказ дозволяє документально встановити час заснування та місце розташування єврейського гетто.

У фонді видавництва також зберігається багато інструкцій, які регламентували діяльність різних установ та життєвий устрій громадян; ціноутворення та податки; торгівля на ринках; комунальні правила та платежі; порядок видачі аусвайсів; правила керування велосипедами та ін. Для дослідників української поліції окупаційного режиму певний інтерес має інструкція про надання пільг сільським поліцаям та членам їхніх родин на випадок поранення або смерті годувальника[23].

Великий інтерес становлять оголошення, звернення, застереження із закликами до збору врожаю, виїзду до Німеччини, попередження про заборону самогоноваріння, торгівлю "на міру", а не "на вагу", оголошення про проведення концерту та кіносеансу тільки для райхсдойче та ін. Підтримувалась критика радянського режиму у гострих памфлетах, висвітлення страхіття радянських в'язниць та концтаборів, розкуркулення, голодомор.

Багато місця у пресі відводилося інформуванню про місцеві події: відкриттю церков та відродженню релігійного життя, діяльності аматорських колективів. Друкувався новий антирадянський фольклор: думи про концтабори, голод, вірші про колгоспне життя, анекдоти, карикатури.

Широке висвітлення отримала підтримка місцевими цивільними органами радянських військовополонених. Газети друкували списки полонених, яких, з дозволу німецької влади, можна було забирати їх родичами додому. Для тих, хто залишався, збирали одяг і харчі, що зберегло життя багатьом людям.

Найбільш цінним джерелом є документи установ і організацій німецької окупаційної влади. Ці документи допомагають отримати більш

повне уявлення про умови тогочасного життя населення, відображають широкий спектр подій, які відбувалися на окупованій території. Цікавими є документи місцевих органів влади: районних, сільських управ, дільничних уповноважених районних управ, відділів та управлінь районних управ, старостатів.

У районних центрах було створено німецьку цивільну і українську допоміжну адміністрації, котрі за своєю структурою поділялись на округи на чолі з гебітскомісаром, міські громади, які очолював бургомістр, райони на чолі з головою районної управи та села, сільську управу очолював староста[24]. На кожну дільницю районною управою призначався дільничний уповноважений, котрий розглядав побутові, трудові та житлові питання: виписував наряди на виконання трудової повинності і стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків та ін.[25]

Районні управи контролювали діяльність установ, організацій і підприємств району, займалися господарськими, житловими і громадськими питаннями безпосередньо та через квартальних і дільничних уповноважених, а також через старостати[26].

До структури управ належали бухгалтерія, канцелярія та відділи: загальний, фінансовий, промисловий, житловий, будівельний, земельний, охорони здоров'я, освіти і виховання. В їх підпорядкуванні були сільські управи (старостати), земельне управління, ветеринарна мережа, громадська опіка, суд та ін. Функцією сільських управ (старостатів) було виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційних органів влади щодо збирання грошових та натуральних податків, продуктів харчування, одягу з населення; організація роботи громадських дворів; підготовка і відправлення людей на роботи до фашистської Німеччини[27] та виконання інших трудових повинностей[28].

При районних управах також створювалися служби порятунку, функціями яких були: боротьба з партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї і нелегальних зборів населення. Однак не завжди вони виконували свої головні функції. У фондах районних управ містяться документи, в яких йдеться про незадовільну роботу цих служб. Так, в розпорядженні начальника Чигиринської служби порятунку йдеться про те, що сільські служби проводять роботу, що не входить до їх компетенції: займаються збором наклепів, помстою, систематичним пияцтвом, залякуванням і безпідставними обшуками населення. За виявленням таких дій винним виносили догану, карали у вигляді штрафу в розмірі 200 крб. і звільняли з роботи[29]. Згідно з наказами районних управ та жандармських постів, у населених пунктах була встановлена комендантська година – з 21^{00} до 4^{00} години, яка була обов'язковою до виконання і "направлена для забезпечення спокою населення та гарантування його приватної власності". У вечірні та нічні часи проводилося затемнення населених пунктів[30]. У розпорядчих до-

кументах зазначалося, що "особи, які порушуватимуть наказ, будуть затримуватись і каратись штрафом або іншим покаранням, залежно від характеру порушення"[31].

У перші місяці окупації території, згідно розпорядженню гебітскомісара "Про порядок і заходи боротьби з бандитизмом"[32], німецькі комендатури почали збирати відомості про місцезнаходження та кількість поранених і хворих радянських солдат[33], складалися списки радянського активу з метою його знищення. Населення ж, яке надавало їм притулок, суворо каралося. При появі радянських літаків і парашутистів негайно вживались заходи для їх ліквідації. За кожного виявленого партизана або зазначення його місцеперебування видавалась премія. Німецькою владою вилучались у населення вогнепальна зброя і набої та знищувались листівки і газети, які закликали до партизанської боротьби та саботажу[34].

Але й за цих неймовірно жахливих умов люди не мирилися з порядками, запровадженими окупантами. У містах і селах створювалися підпільні організації, осередки й явочні квартири, формувалися партизанські загони й диверсійні групи[35]. На Черкащині за весь період окупації до антифашистського підпілля та партизанського руху було залучено понад 15 тис. осіб[36], в т. ч. 33 підпільних організацій і груп у селах Вільшана Городищенського району, Нехайки Драбівського району, Кривчунка Жашківського району, Шевченкове Звенигородського району, Іркліїв Чорнобаївського району, Кам'янка Кам'янського району, Канівського району, Вербовець, Шостакове Катеринопільського району, Бровахи, Квітки, Петрушки, Сотники, Селище Корсунь-Шевченківського району, Почапинці Лисянського району, Буки Маньківського району, Коритня, Цибулів Монастирищенського району, Балаклея, Велика Яблунівка, Тернівка, Смілянського району, Бабанка Уманського району, Свидівок Черкаського району, Іркліїв Чорнобаївського району, Васильків, Лебедин Шполянського району; в містах Звенигородка, Канів, Корсунь-Шевченківський ("Комітет – 103"), Сміла, Шпола, Умань 57 диверсійних організацій і груп, у селах Мліїв, Набоків Городищенського району, Чапаївка Золотоніського району, Богачівка, Хлипнівка, Юрківка, Дар'ївка, Копіювата, Мартинівка, Полствин, Таганча Канівського району, Косарі Кам'янського району, Іваньки, Багва, Маньківка, Мар'янівка, Подібна Маньківського району, Копіювата, Коритня, Новосілка, Шабастівка Монастирищенського району, Сунки, станція ім. Т.Г.Шевченка Смілянського району, Білашки, Кобринове, Павлівка Перша, Романівка, Тальянки, Верхнячка, Ліщинівка, станція Христинівка Христинівського району, Будище, Ірдинь, Руська Поляна, Свидівок, Степанки, Хацьки, Худяки Черкаського району, Капустине Шполянського району; містах Городище, Жашків, Звенигородка, Сміла, Тальне, Умань, Черкаси, Чигирин 29 партизанських загонів, груп і з'єднань, які діяли в Золотоніському, Кам'янському, Смілянському (за-

гін "За Вітчизну"), Канівському, Катеринопільському, Корсунь-Шевченківському (в загін входили партизанські групи: ім. Т. Г. Шевченка, "Винищувач", ім. В. Н. Боженка), Лисянському (загін ім. М. О. Щорса), Монастирищенському (четвертий окремий батальйон 2-ої партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна, Коритнянська партизанська група), Христинівському, Городищенському, Черкаському (загони ім. Д. М. Пожарського, ім. М. С. Хрущова, 2-й партизанський полк військ НКВС), Маньківському, Тальнівському, Уманському (загін "Партизан України", загін ім. М. І. Кутузова), Чигиринському (загони "Холодний яр", "За перемогу", ім. Й. В. Сталіна, ім. О. В. Суворова, ім. Ф. Е. Дзержинського, "За Батьківщину"), Чорнобаївському, Звенигородському (загін ім. К. Є. Ворошилова) та 7 партизанських загонів з'єднання "Грозний", що діяв на Черкащині та Київщині[37].

Місцеве населення боролося з німецькими загарбниками, завдаючи їх майну матеріальної шкоди[38]. Про це свідчить плакат окупаційної влади, що зберігся у фонді "Суботівська сільська управа", в якому йдеться про боротьбу із саботажниками, які "нищать місце праці"[39]. Військове командування використовувало різні форми боротьби з опором населення. У численних наказах місцеві жителі застерігалися проти всіляких стосунків з "бандитськими зграями", зобов'язувалися "пильно стежити за тим, аби на терені того чи іншого села не появлялись як окремі бандити, так і групи людей", а в разі появи – "негайно повідомляти про це відповідні сільські управи або начальників служби порятунку"[40]. Попереджалося, що "люди, які порушують цей наказ будуть затримані німецькою жандармерією або поліцією і відправлені в робочі табори"[41]. В оголошеннях німецького командування місцеве населення закликалося до співпраці із владою, його запевняли, що "бандити будуть знищені"[42].

За неповними даними на території краю окупаційною владою, каральними органами та їх посібниками закатовано і розстріляно 16 тис. мирного населення, понад 10 населених пунктів були повністю спалені і зруйновані за опір ворогові, саботаж заходів окупаційної влади, за надання допомоги, зв'язок і участь у підпільно-партизанському русі. Зокрема, 16 січня 1944 р. село Острівець Уманського району повністю спалено – 200 дворів, а 156 мешканців було розстріляно за зв'язок із партизанами; хутір Буда Чигиринського району спалено 18 червня 1943 р. 82 особи розстріляно за надання допомоги партизанському загону "За перемогу"; хутори Вдовичин і Ленінський Чигиринського району спалено 19 жовтня 1943 р. і 466 осіб розстріляно за зв'язок з партизанами; с. Мельники спалено у жовтні 1943 р. – 352 двори і знищено 300 мешканців; у с. Вдовин Хутір спалено 140 дворів і розстріляно 409 мешканців. Така ж доля спіткала і села Будище Черкаського району, Шестеринці Лисянського району, хутір Павлопіль Маньківського району та ряд інших[43].

Певний інтерес становлять матеріали, що відтворюють події Корсунь-Шевченківської битви як одного із прикладів військової майстерності та масового героїзму радянських воїнів. Ця операція двох Українських фронтів була однією з найблискучіших в історії військового мистецтва[44]. На ознаменування Корсунь-Шевченківської битви 18 лютого м. Москва салютувала доблесним військам 1-го та 2-го Українських фронтів 2-ма артилерійськими залпами з 224-х гармат[45]. Шістьом військовим з'єднанням і частинам, які відзначились у боях за звільнення м. Звенигородки, присвоєно почесне найменування "Звенигородських"; 7 – нагороджено орденом Червоного Прапора; 2 – орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня, 23 військовим з'єднанням і частинам присвоєно почесне найменування "Корсунських"[46].

У ході бойових дій під час Корсунь-Шевченківської операції масовий подвиг солдатів і офіцерів ставав загальною і повсякденною нормою. Фронтовий кореспондент газети "Правда" Борис Полєвой, який у ті дні перебував під м. Корсунь-Шевченківським, писав на сторінках газети: "Скільки ж тут було героїв! Героїзм був явищем масовим, героїв треба лічити на сотні. Героїзмом насичене повітря…"[47]. За високу військову мужність кілька тисяч воїнів були нагороджені орденами і медалями, 73-м воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу[48].

У значній кількості фондів державного архіву області сконцентровані документи про бойові дії радянських військ та звільнення територій Черкаського краю від фашистських окупантів.

Велика перемога оплачена дорогою ціною – життям та зруйнованими долями мільйонів співвітчизників. Головне завдання нинішнього і майбутніх поколінь – творити правдивий літопис безсмертного подвигу нашого народу у Великій Вітчизняній війні задля збереження історичної пам'яті.

---

[1] Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів та матеріалів / Укл.: П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко. – Черкаси: Брама – ІСУЄП, 2000. – С. 5.

[2] Державний архів Київської області, ф. Р-2407, оп. 6, спр. 11, арк. 2.

[3] Державний архів Черкаської області, ф. Р-2407, оп. 1, спр. 4, арк. 2–3.

[4] Державний архів Київської області, ф. Р-907, оп. 6, спр. 11, арк. 36.

[5] Там само, спр. 5, арк. 22.

[6] Державний архів Київської області, ф. Р-907, оп. 6, спр. 11, арк. 35.

[7] Там само, ф. Р-907, оп. 6, спр. 5, арк. 22.

[8] Архіви України. – 1985. – № 3. – С. 27.

[9] Державний архів Черкаської області, ф. Р-2471, оп. 1, спр. 203, арк. 9.

[10] Там само, ф. Р-2471, оп, 1, спр, 108, арк. 44.

[11] Там само, ф. Р-2688, оп. 1, спр. 2, арк. 59.

[12] Там само, ф. Р-5950, оп. 1, спр. 38, арк. 1–141.

[13] Там само, ф. Р-4966, оп. 1. спр. 225, арк. 1–27; ф. Р-5521, оп. 1, спр. 591, арк. 21.

[14] Там само, ф. Р-624, оп. 1, спр. 3, арк. 44; ф. Р-5624, оп. 1, спр. 199, арк. 268–279.

[15] Там само, ф. Р-4738, оп. 2, спр. 107, арк. 23; ф. Р-3445, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
[16] Там само, ф. Р-121, оп. 2, спр. 82, арк. 1–3.
[17] Там само, ф. Р-2420, оп. 2. спр. 3, арк. 5; ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 63.
[18] Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 20, арк. 29.
[19] Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 33, арк. 48.
[20] Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 20, арк. 54, 65.
[21] Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 20, арк. 20.
[22] Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 20, арк. 10.
[23] Там само, ф. Р-51, оп.1 , спр 20, арк. 46.
[24] *Пономаренко М. Ф.* Нацистський окупаційний режим на Черкащині // Велич подвигу народного. – Черкаси. – 1995. – С. 86.
[25] Державний архів Черкаської області, ф. Р-52, оп. 1, спр. 20, арк. 2.
[26] Там само, ф. Р-2489, оп. 1, спр. 1, арк. 32.
[27] Там само, ф. Р-1854, оп. 1, спр. 2, арк. 7–11.
[28] Там само, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 5, арк. 63.
[29] Там само. ф. Р-1353, оп. 1, спр. 2, арк. 108.
[30] Там само, ф. Р-1353, оп.1, спр.2, арк. 114.
[31] Там само, ф. Р-1352, оп. 1, спр. 1. арк. 18.
[32] Там само, ф. Р-1353. оп. 1, спр. 5, арк. 4.
[33] Там само, ф. Р-1850, оп. 1. спр. 1. арк. 19.
[34] Там само, ф. Р-1353, оп. 1, спр. 5, арк. 2–8.
[35] Там само, ф. Р-3500, оп. 1, спр 615, арк. 265.
[36] Там само, ф. П-4619, оп. 8, спр. 231, арк. 5.
[37] Там само, ф. П-4619, оп. 8, спр. 145, арк. 1–34.
[38] Там само, ф. Р-80, оп. 4, спр. 154, арк. 5.
[39] Там само, ф. Р-1352, оп. 1, спр. 1. арк. 3.
[40] Там само, ф. Р-46, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
[41] Там само, ф. Р-1352, оп. 1, спр. 1. арк. 5.
[42] Там само, ф. Р-1351, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
[43] Книга пам'яті України. Черкаська область. – Т. 1. – С. 13.
Книга Пам'яті України. Черкаська область [Текст] / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. – К. : Книга Пам'яті України, 1995 . Т. 1 : Городищенський район, Драбівський район, Жашківський район. – [Б. м.] : [б.в.], 1995. – С. 13.
[44] Там само, ф. Р-5662, оп. 1, спр. 25, арк. 92.
[45] Там само, ф. П-5644, оп. 6, спр. 353, арк. 137.
[46] Там само, спр. 1, арк. 88, 89.
[47] Там само, ф. П-5662, оп. 1, спр. 25, арк. 66.
[48] Там само, ф. П-5644, оп. 6, спр. 353, арк. 112.

На основе большого колличества источников Государственного архива Черкасской области автор пытается раскрыть историю Черкасского региона в период Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: архив; документ; война; источники; память.

The author makes the attempt to highlight the history of Cherkasy Region during the World War II on the basis of State Archives of Cherkasy Oblast sources in the article.

Keywords: archives; the document; the war; sources; memory.

УДК 930.25(477.54)(092)

О. В. САФОНОВА*

ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХІВІСТА МИХАЙЛА ГЛИВЕНКА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Подано інформацію щодо маловідомих фактів біографії видатного українського архівіста М. В. Гливенка, яку містять документи, виявлені у Державному архіві Харківської області. Ці факти доповнюють біографію архівіста, особливо щодо останнього періоду життя – трагічного його завершення.

Ключові слова: М. В. Гливенко; архівіст; документи; біографія; Державний архів Харківської області; партія соціалістів-революціонерів; фабрикація; НКВС; реабілітація.

Кожна історична епоха складається з певних нашарувань, матеріальних і духовних, що з плином часу дещо “спресовуються”, і дедалі складніше стає роздивитися її об’єктивну картину, де поєднані категорії людського, індивідуального і надособистого, суспільного, державного.

Надати можливість відчути “дихання” однієї людини у “диханні” історичного часу – таку дивну властивість мають архівні документи.

Пропонована стаття не ставить за мету біографістичне студіювання, а лише висвітлює окремі маловідомі сторінки життя М. В. Гливенка – людини непересічної і талановитої, архівіста за покликанням.

Михайло Васильович Гливенко – яскрава постать в історії архівної справи України, невтомний архівіст-практик і науковець. У його фаховій біографії віддзеркалився поступ архівного будівництва 1920–1930 рр. в Україні. Завідувач Центрального архіву революції у Харкові (1923–1931 рр.), учасник Першої наради архівних працівників України (грудень 1924 р.), Всеукраїнської наради завідуючих центральних та краєвих історичних архівів (грудень 1928 р.), член Кваліфікаційної комісії та дійсний член архівознавчої секції Археографічної комісії ЦАУ УСРР, керівник аспірантури при ЦАУ УСРР у Харкові (1935 р.), член редколегії часопису “Радянський архів”[1] – такі найважливіші етапи його творчого життя.

Серед відомих джерел до вивчення діяльності М. В. Гливенка – документи, що зберігаються в ЦДАВО України, а саме: особова справа М. В. Гливенка (ф. 3357 – Центральний архів революції, м. Харків) та

---

* *Сафонова Олена Володимирівна* – провідний методист відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Харківської області.

© О. В. Сафонова, 2011

документи фонду Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (ф. 14, оп. 1-л, спр. 19, 54, 62, 65)[2].

У фондах Державного архіву Харківської області зберігаються документи, що містять дані про ранній життєвий період (ф. 3 – Канцелярія харківського губернатора), деякі фрагменти початку архівної діяльності (ф. 1287 – Харківське губернське архівне управління) та останні трагічні місяці життя видатного архівіста (ф. Р – Карні справи репресованих громадян м. Харків і Харківської області).

З автобіографії М. В. Гливенка, копія якої зберігається в держархіві (оригінал – в його особистій справі у ЦДАВО України), відомо, що він народився 14 (1) листопада 1888 р. у м. Катеринослав у міщанській родині. Батько його працював конторщиком, згодом – бухгалтером. У 1907 р. Гливенко закінчив 2-гу харківську гімназію і вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Цього ж року він стає членом студентської фракції соціалістів-революціонерів[3]. В архівному фонді Канцелярія харківського губернатора зберігається справа таємного відділення канцелярії "О М. В. Гливенко и Ф. И. Литкевич, обвиняемых в принадлежности к революционным организациям" (1910–1913 рр.). Як видно із листування губернського жандармського управління та департаменту поліції з харківським губернатором, студент Михайло Гливенко і дочка купця Феодосія Литкевич звинувачувалися у належності перший – до харківської групи соціалістів-революціонерів, а друга – до соціал-демократичної фракції більшовиків. Гливенко згадується як "видный член харьковской организации партии социалистов-революционеров", який працював над її відновленням після ліквідації 1908 р. Вирішено було покарати його засланням в Архангельську губернію "под гласный надзор полиции, на три года, считая срок с 16 июня 1910 года"[4]. У матеріалах щодо призначених до адміністративного заслання Гливенка і Литкевич знаходимо коротку інформацію про родину Михайла Васильовича: "Гливенко Михаил Васильевич, студент Харьковского университета, холост, имеет отца Василия Яковлева Гливенко, мать Екатерину Стефановну Гливенко, брата Николая, 17 лет и сестру Людмилу 18 лет... Гливенко имеет от роду 21 год..."[5]

Серед інших документів у справі зберігається клопотання щодо пом'якшення покарання Михайлу Гливенку, зокрема, Г. Ф. Ніколаєвої, що називає його своїм вихованцем. Звертаючись листом із Москви, де вона тимчасово мешкала, до харківського губернатора жінка прохала його дозволити студентові відбувати до місця заслання не етапом, а за прохідним свідоцтвом, посилаючись на поганий стан його здоров'я. Неодноразово звертався з проханням до губернатора полегшити долю сина і батько. Про себе він повідомляв, що є міщанином м. Лебедина, мешкає ж у м. Харкові у власному будинку і служить у правлінні то-

вариства “В. Г. Пономарьов і П. П. Рижов”. Спочатку В. Я. Гливенко, після декількох відмов, домігся заміни місця заслання – Архангельську губернію замінено на Астраханську. У відповідь на клопотання до міністра внутрішніх справ щодо заміни заслання виїздом за кордон (через слабке здоров’я сина та необхідність продовжити заняття з фізики та математики, аби мати можливість після відбування покарання закінчити навчання) Василь Якович також отримав згоду. Проте закінчити навчання в університеті Михайлу так і не довелося, і пізніше в його анкетних даних у графі “освіта” зазначалося: “незакінчена вища”[6].

У 1912 році М. Гливенко виїхав за кордон, де він заробляв на життя уроками та отримував фінансову допомогу від батька. Влітку 1914 р. Михайло Васильович повертається до Харкова і припиняє свою діяльність у партії соціалістів-революціонерів. Далі в автобіографії Гливенка зазначається: “ В ноябре [1914] был мобилизован, как ратник ополчения I разряда. Полтора месяца пробыл в ускоренной офицерской школе (1-я Московская), но как неблагонадежный был уволен. На фронте (германском) пробыл до осени 1915 г., потом в германском плену. Из плена вернулся летом 1921 г. С октября 1921 г. работаю в архиве революции. По совместительству работал некоторое время в ЦК Помголе и в Губархе – в первые годы в ХИНО и в ХГУ – в последние. 2.IV.36 года”[7].

Докладно зупиняємось на цих даних біографії Гливенка не випадково: членство у ПСР і перебування за кордоном відіграють трагічну роль у подальшій долі науковця.

Розпочавши архівну діяльність 1921 р. в Центральному архіві революції, М. В. Гливенко одночасно долучився до роботи Харківської губернської комісії – займався виокремленням архівних документів, що втратили наукову цінність. У Державному архіві Харківської області у фонді “Харківська губернська комісія з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів” зберігається справа “Отчеты сотрудников губернской архивной комиссии за 1921 год”. Серед інших документів цієї справи – короткі звіти-повідомлення М. В. Гливенка щодо кількості переглянутих справ в архіві колишнього губернського правління, які датуються жовтнем–груднем 1921 р.[8] Михайло Васильович брав безпосередню участь у роботі Губарху, домагаючись припинення безконтрольної утилізації на паперових фабриках архівних документів, що як відомо, було однією з найгостріших проблем, яка постала у той час перед архівною галуззю. В архівному фонді Харківське губернське архівне управління збереглася доповідна записка від 15.05.1922р. члена Губарху О. К. Цвєткова та секретаря М. В. Гливенка керівництву управління щодо з’ясування питання про спробу знищення харківським відділенням Укрбумтресту матеріалів колишніх “судебных установлений”[9].

№ 62

По описи 1910 года.

ПРОИЗВОДСТВО ДѢЛА

КАНЦЕЛЯРІИ

ХАРЬКОВСКАГО ГУБЕРНАТОРА

Секретная

о Михаилѣ Васильевичѣ Гливенко и Алексѣе Ивановичѣ Литкевичѣ (по кличкѣ Попова) обвиняемых в принадлежности к революционным организациям.

Начато 1910 года, Мая 11 дня.

Кончено 1913 года, 29 Мая дня.

Сдано въ архивъ 191 года дня.

На 15 листахъ.

Обкладинка справи таємного відділення Канцелярії харківського губернатора про звинувачення М. В. Гливенка у належності до партії соціалістів-революціонерів. 1910–1913 рр.

Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3074.

127

Лист № ____

к делу № ____

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

4 отдел УГБ ХОУ НКВД

1. Фамилия Гливенко

2. Имя и отчество Михаил Васильевич

3. Дата рождения: число „14" месяц ноября год 1888 г.

4. Место рождения г. Екатеринослав

5. Местожительство (адрес) г. Харьков, Селиховская № 19

6. Профессия и специальность архивовед

7. Место службы и должность или род занятий в момент ареста нигде не работал
(точность без сокращений название предприятия или учреждения и характер производства)

8. Паспорт из'ят при аресте
(когда и каким органом выдан, номер и категория, где прописан)

9. Социальное происхождение служащий
(род занятий родителей и их имущественное положение)

10. Социальное положение служащий
(род занятий и имущественное положение арестованного)

а) до революции служащий

б) после революции служащий

11. Образование (общее и специальное) незаконченное высшее

Перша сторінка анкети заарештованого М. В. Гливенка. 24 квітня 1938 р.
Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 8035, арк. 127.

Подальша діяльність Михайла Васильовича – плідна наснажена праця на ниві архівної науки, освіти та практики. І дуже прикро усвідомлювати той факт, що сумнозвісні події в країні 1930-х рр. занадто передчасно підвели риску під фаховим, творчим здобутком архівіста М. В. Гливенка.

Як відомо, 1930-ті роки позначились розгортанням жорстоких політичних репресій, в тому числі і проти кращих представників архівознавчої науки. Документи Харківського обласного архівного управління УНКВС свідчать про те, що починаючи з 1936 року в архівних установах відбувалися неодноразові "чистки": давалися вказівки архівам про ретельну перевірку співробітників і очищення апарату від класово ворожих елементів і тих, хто не заслуговує на політичне довір'я, при цьому вказувалося на конкретних осіб і пропонувалося зняти їх з роботи[10]. Використання режимом штучних підстав для фабрикування кримінальних справ, як звісно, було типовим для того часу. "Темну пляму" біографії М. В. Гливенка – належність до партії соціалістів-революціонерів (ПСР) – також було використано з метою його компрометації і подальшого суворого покарання. 1937 р. виходить низка відповідних наказів і директив, зокрема цілком таємний наказ НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. "По вилученню антирадянських контрреволюційних елементів", директиви НКВС України "По ліквідації активу боротьбистів", "Розгрому есерівського підпілля" тощо.

У Державному архіві Харківської області у фонді Карні справи на репресованих громадян м. Харків та Харківської області (ф. Р-6452), зберігаються документи, що розповідають про останні трагічні місяці життя видатного архівіста.

Карна справа (ф. Р-6452, оп. 1, спр. 8035) містить документи більш як на 30 осіб, засуджених 1938 р. як членів контрреволюційної есерівської військово-бойової терористичної організації та документи про реабілітацію 1956–1957 рр.

Долі Гливенка стосуються 24 документи. Як і інших, хто проходив по цій справі, його звинуватили в участі у військово-есерівській організації, яка нібито існувала в Харкові у 1935–1937 рр. і ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання під час нападу на СРСР капіталістичних держав. У матеріалах слідства особливий наголос робиться на тому, що Михайло Гливенко був тісно пов'язаний із керівництвом есерівського підпілля.

19 березня 1938 р. УДБ ХОУ НКВС ухвалило застосувати до Гливенка М. В. утримання під вартою у слідчій тюрмі, а 20 березня 1938 р. згідно з цією постановою виписано ордер на арешт та обшук.

За документами слідства Михайло Васильович значиться як нещодавно звільнений з роботи в архіві.

Справа містить єдиний і останній протокол допиту обвинуваченого Гливенка від 15.04.1938 р.[11] За відпрацьованою схемою слідство залу-

чило відомості про есерівське минуле науковця і отримало так зване "зізнання".

Стандартно, для звинувачення у шпіонажі використано і факт перебування за кордоном. Матеріали слідства доповнюють протоколи очних ставок із представниками "есерівського підпілля", анкета заарештованого.

У заключній постанові УДБ УНКВС у Харківській області по слідчій справі значиться: "Харьковским областным Управлением НКВД вскрыта и ликвидирована антисоветская военно-эсеровская организация…

… Организация подготовляла совершение террористических актов против руководителей ВКП (б), а также готовила совершение диверсионных актов с целью подрыва оборонной мощи СССР.

По настоящему делу привлекаются:

…6. Гливенко Михаил Васильевич, 1888 г. рождения, русский, гражданства СССР, проживал в г. Харькове, член ПСР с 1905 г.

Является участником военно-эсеровской организации…

Работая в Архиве Революции использовал архивы в контрреволюционных целях.

Через Гливенко эсеровская организация блокировалась с анархистским подпольем.

Виновным себя признал…" [12].

26 квітня 1938 р. Особлива трійка УНКВС у Харківський області ухвалила: визнати Гливенка М. В. винним у злочинах, передбачених статтями 54-2, 54-7, 54 -8, 54-11 КК СРСР і засудити його до вищої міри покарання – розстрілу, особисте майно конфіскувати.

У витязі з акту про виконання вироку під грифом "цілком таємно" констатується, що М. В. Гливенка було розстріляно 4 червня 1938 р. Місце поховання невідоме[13].

Документи про реабілітацію видатного архівіста представлені протестом прокурора Київського військового округу до військового трибуналу КВО щодо перегляду справи (15.01.1957 р.), свідченнями архівних працівників про роботу з Гливенком у Центральному архіві революції у м. Харкові, копіями автобіографії М. В. Гливенка, його послужного списку та переліку опублікованих наукових статей, запрошених із Центрального державного архіву Жовтневої революції у процесі перегляду справи та довідки про встановлення родичів. Серед документів цієї групи заслуговує на увагу характеристика архівіста Гливенка, надана у 1956 р. директором ЦДАЖР Л. В. Гусєвою, яка проходила як свідок у справі з реабілітації: "Гливенко Михаила Васильевича я знала в период... 1932–1938 гг. Он тогда занимал должность зам. директора Центрального архива революции в г. Харькове, а я тогда работала научным сотрудником, а затем старшим научным сотрудником и директором ар-

хива труда... Гливенко был один из крупных знатоков архивного дела на Украине... Среди сотрудников пользовался большим авторитетом, как больше всех знающий архивное дело. Со слов Гливенко мне было известно, что в прошлом, до революции он состоял в партии эсеров, да это он и не скрывал... Мне кажется, что у Гливенко не было времени заниматься антисоветской работой … Арест Гливенко в 1938 году был для нас неожиданным и непонятным"[14].

Справу у звинуваченні Гливенка М. В. було переглянуто військовим трибуналом КВО 8 лютого 1957 р.: постанову Особливої трійки від 26 квітня 1938 р. скасовано, справу припинено за відсутністю складу злочину[15].

Творчий злет вітчизняного архівознавства 1920-х – поч. 1930-х років був перерваний усуненням від професійної діяльності, а то й фізичним знищенням кращих архівних кадрів, що працювали з максимальною самовідданістю і мали надзвичайно потужний науковий потенціал. Продовження процесу дослідження історії архівної справи в Україні є кращою пошаною фахівцям, які її творили. Архівні фонди, в тому числі і Державного архіву Харківської області, чимало прислужилися і мають прислужитися цій благородній справі.

---

[1] Українські архівісти: біобібліограф. довідник / Упоряд.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 87;

Українські архівісти (XIX–XX): біобібліограф. довідник / Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 141.

[2] *І. Матяш.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України, Укр.наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 2000. – С. 53;

Українські архівісти… – С. 142.

[3] Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 8035, арк. 294.

[4] Там само, ф. 3, оп. 287, спр. 3074, арк. 7, 15.

[5] Там само, арк. 9.

[6] Там само, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 8035, арк. 127.

[7] Там само, арк. 294.

[8] Там само, ф. Р-4366, оп. 1, спр. 52, арк. 16–19, 25.

[9] Там само, ф. Р-1287, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв.

[10] Там само, ф. Р-3947, оп. 12, спр. 9, 13.

[11] Там само, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 8035, арк. 125–126, 189–195.

[12] Там само, арк. 210.

[13] Там само, арк. 215, 220.

[14] Там само, арк. 290–290 зв.

[15] Там само, арк. 337.

Подается информация о малоизвестных фактах биографии выдающегося украинского архивиста М. В. Гливенко, содержащаяся в документах, выявленных в Государственном архиве Харьковской области. Эти факты дополняют биографию архивиста, особенно сведения о последнем периоде жизни – трагическом ее завершении.

Ключевые слова: М. В. Гливенко; архивист; биография; документы; Государственный архив Харьковской области; партия социалистов-революционеров; фабрикация; НКВД; реабилитация.

Here is the information about little known facts of biography of M. V. Glyvenko, prominent Ukrainian archivist, contained in the documents, discovered in the fonds of State Archives of Kharkiv Oblast. These facts comply archivist biography especially on the last period of his life and his tragic leaving.

Keywords: M. V. Glyvenko; archivist; documents; biography; State Archives of Kharkiv Oblast; revolutionary socialist party; fabrication, NKVD (The People's Commissariat for Internal Affairs); rehabilitation.

УДК [930.253:929](477.65)

О. А. ТРИБУЦЬКА*

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ПРОВЕДЕННЯ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізується склад та інформаційний потенціал документів фонду Єлисаветградської міської управи, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області, як джерела для проведення генеалогічних досліджень за період другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: генеалогічне дослідження; інформація генеалогічного характеру; посімейні списки; призовники.

В останні роки популярність генеалогічних досліджень у нашій країні та в усьому світі надзвичайно зросла. Вивчення власного походження, історії своєї родини є справою шляхетною і потрібною: спираючись на досвід предків, людина має можливість краще зрозуміти своє призначення у житті, примножити силу і значимість роду, а також, проаналізувавши певні закономірності сімейних зв'язків, уникнути багатьох помилок, можливо, навіть убезпечити свій рід від трагедій. Знання історії свого родоводу значно сприяє збереженню поваги до родинних традицій, перешкоджає роз'єднаності та відчуженості людей в сучасних умовах.

У державних архівних установах України з року в рік збільшується потік генеалогічних запитів від громадян. Сьогодні, на жаль, ми відчуваємо нестачу ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень з цього питання, відсутня комплексна інформація про стан, збереженість, розміщення, а також повний видовий склад джерел генеалогічної інформації в українських державних архівних установах. Разом з тим виконання генеалогічних запитів вимагає введення до наукового обігу все більшого обсягу джерел, які донедавна мало використовувалися, адже повноцінний генеалогічний пошук передбачає дослідження історії роду у різних сферах життя.

Нерідко завданнями практичної генеалогії є докази прав і привілеїв. Але найбільшу популярність на сучасному етапі мають дослідження непривілейованих станів Російської імперії – селян та міщан.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається фонд Єлисаветградської міської управи (Фонд № 78), яка була виконавчим ор-

* *Трибуцька Олена Анатоліївна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

© О. А. Трибуцька, 2011

ганом Єлисаветградської міської думи. Документи фонду містять надзвичайно цінну генеалогічну інформацію, як щодо названих вище верств населення, так і деяких інших соціальних категорій громадян.

Фонд складається із 7294 од. зб. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1871 р. (у фонді також відклались копії документів, що були створені у процесі діяльності інших установ, за більш ранні роки) по 1920 рік і документально відтворюють процес функціонування та розвитку міського господарства, висвітлюють діяльність адміністративних, фіскальних, фінансових, освітніх, медичних установ, закладів релігійного культу тощо.

Документи фонду детально ілюструють механізми впровадження та виконання урядових указів і розпоряджень, інших нормативних документів у різних сферах життєдіяльності міста та його мешканців.

Фонд має 12 описів. Кожен опис містить документи окремого структурного підрозділу (так званого столу) Єлисаветградської міської управи.

Предметом нашого дослідження є документи, що містяться в описі № 5 і відтворюють діяльність 5-го столу управи – військового, який займався питаннями мобілізації призовників на військову службу. Опис № 5 містить 581 справу і хронологічно охоплює період з 1876 р. по 1919 р., але у ньому відклалися також копії документів за період з 1858 по 1875 рр., що були створені у процесі діяльності інших установ.

Матеріали цього опису є досить різноманітними за типами документів, їх умовно можна поділити на такі основні групи:

– копії ревізьких казок, оригінали та копії посімейних списків селян, міщан та купців;

– оригінали та копії метричних свідоцтв, метричні виписи, довідки та посвідчення про народження, шлюб, розлучення, смерть;

– листування Єлисаветградської міської управи з установами м. Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту, інших населених пунктів Російської імперії з різних питань;

– матеріали щодо приписки призовників до певної військової дільниці для відбування військової повинності (повістки, справи на призовників);

– списки призовників, військовозобов'язаних "білобілетників";

– списки громадян чоловічої статі, народжених у м. Єлисаветграді та повіті;

– списки осіб, зарахованих та виключених зі складу міщанських товариств, стану купців м. Єлисаветграда та інших населених пунктів Російської імперії;

– оригінали та копії тимчасових паспортів, оригінали та копії свідоцтв про закінчення навчальних закладів, оригінали свідоцтв про належність до стану купців II гільдії.

Ці різні за змістом та ступенем інформаційної насиченості документи складають потужний джерельний комплекс для проведення генеалогічних досліджень.

Концентрація зазначених джерел у фонді міської управи обумовлюється тим, що після введення в дію з 1 січня 1874 р. Уставу про військову повинність на управу було покладено обов'язки з організації і контролю за виконанням цієї повинності жителями міста та особами, які належали до стану єлисаветградських міщан та купців і проживали в інших населених пунктах Російської імперії.

Згідно з Уставом 1874 р., положення Рекрутського уставу 1831 р. про можливість платної заміни та викупу від військової повинності було скасовано, але встановлено звільнення, пільги та відстрочки відповідно до фізичного, сімейного, майнового, соціального стану, освіти, роду занять та національності. Таким чином від військової повинності звільнялося не менше 10 % громадян призовного віку, який за Уставом становив 21 рік (пізніше 20 років до 1 січня року призову)[1].

Для здійснення організаційних та контрольних функцій з питання мобілізації призовників на військову службу відповідно до Устава, управі необхідно було мати дані про склад родин призовників та відслідковувати усі зміни, які в них відбувалися. Цьому слугували ревізькі казки та посімейні списки.

Ревізькі казки – документи іменного перепису податного населення Російської імперії, охопленого десятьма ревізіями XVIII – середини XIX ст. (1718–1858 рр.). Ревізькі казки, зазвичай, складались і подавались у маєтках – поміщиками або їх прикажчиками, у поселеннях державних селян – старостами та іншими посадовими особами, які відповідали за своєчасне проведення ревізій, у містах – представниками міського управління[2].

Склад податного населення упродовж XVIII–XIX ст. постійно змінювався. У жодній з ревізій не брали участі дворяни, духовенство, відставні солдати і драгуни, а також склад діючої армії і флоту. З кінця XVIII ст. не обліковувалися купці 1-ї гільдії, державні чиновники і різночинці[3].

Недоліком ревізьких казок було те, що одиниця перепису – "ревізька душа" – вважалася такою, що підлягає обкладенню податком до часу наступної ревізії, не зважаючи на можливу зміну соціального статусу, смерть тощо (ця особливість лягла в основу сюжету повісті М. В. Гоголя "Мертві душі")[4].

Копії декількох ревізьких казок, що відклалися у фонді Єлисаветградської міської управи, відносяться до останньої, 10-ї ревізії, і датовані 1858 р. Це ревізькі казки євреїв, які належали до міщанських товариств інших населених пунктів, але проживали у м. Єлисаветграді та були приписані до -ї військової дільниці м. Єлисаветграда для відбуття військової повинності, що дозволялося Уставом про військову повинність[5].

Формуляр зазначених копій ревізьких казок був таким: вказувалися рік, місяць, число подачі казки, губернія, повіт, населений пункт, номер родини, належність до певного стану (у нашому випадку – стану міщан), прізвище, ім'я, по батькові, вік глави сім'ї та членів родини, ступінь спорідненості, число і склад вибулих, прибулих та тимчасово відсутніх осіб, зміни у складі родини (народження, смерть, здача в рекрути тощо) та остаточні дані: "ныне налицо". На лівій половині аркуша були розміщені дані про чоловічий склад родини, на правій – про жіночий. Копії ревізьких казок завірені підписами відповідальних осіб[6].

На зміну ревізьким казкам прийшли посімейні списки, які також складались на осіб податних станів: на міське населення – міськими управами (окремо на християн та іудеїв), на селян – волосними правліннями на кожне сільське товариство. Такі списки фіксували склад родини і складались на тривалий період (до 10 років). Особливого значення ці документи набули у зв'язку із Уставом про військову повинність, яким було регламентовано складання призовних списків на підставі посімейних списків, що доповнювались новою інформацією упродовж багатьох років[7].

Копії та оригінали посімейних списків складають значний масив документів опису № 5 фонду Єлисаветградської міської управи і охоплюють період з 1874 по 1913 р.[8]

Формуляр посімейного списку, віддрукований типографським способом, складається з 11 граф і схожий на формуляр ревізької казки 10-ї ревізії. У графі 1 зазначається номер сім'ї за порядком, у графі 2 – номер родини за останньою ревізькою казкою. Наприклад, графи 3–8 містять дані про чоловічу частину родини. Графа 3: "Прозвание (или фамилия)", ім'я та по батькові глави родини та його синів, внуків, братів з синами, які мешкали разом. Графи 4–6 вказують на вік чоловіків: за ревізькою казкою, станом на 1 січня того року, в якому складено посімейний список та рік, місяць і день народження за метрикою. У графу 7 вносились дані про прибуття та вибуття членів сім'ї після складання посімейного списку. Графа 8 вказувала на початок вступу на дійсну службу, її закінчення, зарахування в запас та імена тих членів родини, котрі в останні 6 років вступили на військову службу по призову.

Три останні графи містять дані про жіночий склад родини: графа 9 вказує на імена та по батькові дружин та імена доньок, графа 10 – на вік жінок станом на 1 січня того року, в якому складено посімейний список, а у 11-й графі містяться дані щодо прибуття та вибуття жінок з родини (заміжжя, смерть)[9].

У графах про вибуття та прибуття членів родини також містяться дані про прийняття членами родини іншого віросповідання[10], розлучення[11], виключення із стану єлисаветградських міщан та купців і включення до міщанських товариств та купецьких гільдій інших населених пунктів[12].

Є також дані про всиновлення дітей іншими родинами із зазначенням прізвища, імені та по батькові, соціального стану всиновителя та нового прізвища, по батькові всиновленого. Такі випадки спостерігались, як правило, тоді, коли після смерті глави родини мати залишалась з багатьма, часто малолітніми, дітьми і обставини змушували віддавати дітей на виховання у забезпечені сім'ї[13].

Цінність наявних у фонді посімейних списків полягає ще й у тому, що їх географія надзвичайно широка. До управи, за її вимогою, надходили копії посімейних списків з різних місць Російської імперії у зв'язку з тим, що у Єлисаветграді мешкало чимало чоловіків призовного віку, які приписувались для відбуття військової повинності за місцем проживання, але належали при цьому до стану міщан, селян та купців інших населених пунктів, де й зберігалися їх посімейні списки[14]. Відповідно Єлисаветградська міська управа також надавала копії посімейних списків єлисаветградських міщан або купців на вимогу тих міських управ та волосних правлінь, де мешкали ці особи і бажали саме там приписатись до призовної дільниці[15]. Така особливість тогочасного законодавства створила можливість для проведення широкого генеалогічного пошуку, що можна прослідкувати на прикладі конкретної родини. Так, до Єлисаветградської міської управи, за її вимогою, було надіслано копію посімейного списку "О семействе черкасского мещанина Смелянского большого еврейского общества Бенциона Срулева Крикунчика", складеного у 1874 р. Список був витребуваний міською управою у зв'язку з тим, що у родині Крикунчика, яка у 1878 р. мешкала у Єлисаветграді, був онук глави родини, Бенціон, призовного віку, який бажав приписатися для відбуття військової служби за місцем проживання, у Єлисаветграді[16]. Використавши наявну у посімейному списку інформацію, ми прослідкували подальшу сімейну історію за метричними книгами. У результаті було знайдено відомості про народження дітей у Крикунчика Бенціона Срулевича у 1900 та 1903 роках[17], шлюб брата Бенціона Давида Крикунчика у 1883 р.[18] та смерть Давида у 1932 р.[19] Тобто історія родини черкаських міщан продовжувалась у Єлисаветграді приблизно з 1878 р., а дані про їхній родовід за більш ранній період слід шукати на Черкащині та Київщині.

Внесення у посімейні списки змін обумовлювало необхідність надання громадянами до управи відповідних метрик про народження, шлюби, розлучення, смерть. Копії та оригінали метричних виписів, метричних свідоцтв, довідок про народження складають значний масив матеріалів фонду та охоплюють період з 70-х років XIX ст. по 1910-ті роки. Частина цих матеріалів оформлена в окремі справи, частина сусідить з іншими документами.

Вказані документи складалися на підставі метричних книг, у окремих випадках міськими управами[20], а здебільшого – приходськими свя-

щениками[21] та міськими і повітовими рабинами[22]. Усі вони завірені печатками та підписами посадових осіб, міські управи та повітові рабини оформляли документи на офіційних бланках. Нерідко такі документи були завірені нотаріально. На підставі зазначеного можна стверджувати, що достовірність цих матеріалів є високою.

Цінність цих джерел для проведення генеалогічних пошуків полягає насамперед у тому, що за ними можна простежити історію родин, члени якої перебували у статусі, наприклад, єлисаветградських міщан і проживали у Єлисаветграді, а факти народження дітей, шлюбу, смерті членів родини були засвідчені у церквах населених пунктів іншого повіту, губернії і навіть країни. Серед зазначених документів є посвідчення про народження , шлюб та смерть членів родин єлисаветградських міщан та купців у США[23], Фінляндії[24], Польщі[25], а також Кутаїській[26], Подольській, Єкатеринославській[27] та інших губерніях, багатьох населених пунктах Херсонської губернії[28]. Ці документи також заповнюють прогалини метричних книг, значний масив яких з різних причин не зберігся.

Серед листування Єлисаветградської міської управи з різними установами є особливий тип документів – так звані “дознания о семейном положении призывников”, які відклалися у фонді за період з 1894 р. по 1919 р. Основна частина цих документів сформована у справи у відповідності до віросповідання громадян – окремо для християн та євреїв.

Управа направляла поліцейському приставу за місцем проживання призовника листа (вказуючи повну адресу призовника), у якому зверталася з наступним: “На основании параграфа 5 приложения XXIII к статье 124 Устава о воинской повинности Городская Управа просит Вас, Милостивый государь, отобрать показание от подлежащего отбывания воинской повинности в ... году Елисаветградского мещанина ... или старшего члена его семьи о семейном его положении, каковое показание подтвердили бы лица (не менее двух) хорошо знающие состав семьи призываемого и удостоверили своею подписью; показания необходимо отобрать по пунктам, изложенным на обороте сего. Собранные сведения и истребованные документы препроводить в Управу без замедления”[29].

На звороті листа типографським способом був надрукований формуляр із 6-ти граф, який необхідно було заповнити. У першій графі зазначалися імена та вік членів родини, які значились живими згідно з посімейним списком. Інформація наступних граф повинна була уточнити і доповнити відомості посімейних списків, а саме: у другій графі необхідно було вказати імена батька, матері, рідних братів та їхній вік; за наявності таких – імена вітчима, мачухи, єдинокровних, єдиноутробних і зведених братів; у разі, якщо братів немає, вказати імена і вік сестер. У третій графі подавалися дані про те, чи у першому шлюбі перебувають батько і мати, якщо не в першому, то які є в живих діти від попередніх шлюбів; до якого стану належали колишні чоловіки матері. Четверта і п’ята

графи містили відомості про те, чи не одружився батько, чи не вийшла заміж мати (у разі смерті дружини та чоловіка); до якого стану належить, за наявності, вітчим та колишні чоловіки мачухи; яких дітей має мати від шлюбу з вітчимом та яких має пасинків чи пасербиць; яких дітей має мачуха від колишніх шлюбів. У шостій графі необхідно було вказати, чи має призовник братів, що перебувають на дійсній військовій службі та, у разі наявності таких, у якому полку вони служать. Також треба було надати відомості щодо віросповідання, сімейного стану, освіти (вказавши номер і дату свідоцтва про освіту), роду занять, факту перебування під судом призовника.

Крім того, у примітці вказувалося, що за наявності прибулих та вибулих членів сімейства необхідно разом із показаннями направляти метрики.

Всі зазначені покази, як і вимагалося, обов'язково підписувалися особою, яка їх надавала, та двома свідками[30].

Достатньо детальні відомості, котрі надавалися у таких документах, дозволяють отримати ґрунтовну інформацію не лише про родові зв'язки окремої сім'ї, а й про місце проживання, професію, освіту (із зазначенням конкретного учбового закладу), перебування у місцях позбавлення волі чоловічої частини сімейства, переїзди родини на інше місце проживання тощо. Отже, ця інформація є значно детальнішою і ширшою, ніж дані посімейних списків.

Певна генеалогічна інформація міститься у повістках та справах призовників. Повістки направлялися призовнику міською управою за місцем проживання (з указанням назви вулиці, номеру будинку) та повідомляли його про необхідність приписки до певної призовної дільниці[31]. Отже, з цих документів ми також можемо довідатися, проживав призовник у Єлисаветграді, чи, не втрачаючи статусу єлисаветградського міщанина або купця, мешкав у іншому населеному пункті, що дозволяє вести подальші геналогічні пошуки саме за дійсним місцем проживання родини.

Нерідко управою формувалися окремі справи на призовників, в більшості на тих, які належали до міщанських, селянських товариств та купецьких гільдій інших населених пунктів, але бажали приписатися до призовної дільниці за місцем постійного проживання – у Єлисаветграді. У справах містилися повістки, копії посімейних списків, особисті документи, заяви, нерідко фотографії призовників[32].

Списки призовників за різні роки, які збереглися у незначній кількості, надають інформацію про прізвище, ім'я, по батькові призовника, рік народження, соціальний стан, право на пільги[33].

Певну цінність для генеалогічного пошуку мають списки "білобілетників", тобто осіб, які згідно із законодавством, мали право на відстрочку від призову під час війни. Такі списки за 1916 р. відклалися у

окремій справі і містять відомості щодо прізвища, імені, по батькові, соціального стану, посади і місця роботи "білобілетника", з якого часу він працює на посаді, на який термін та у зв'язку з чим надано відстрочку[34].

У фонді відклалися також алфавітні списки євреїв чоловічої статі, народжених у м. Єлисаветграді та повіті у 1885, 1886, 1892, 1893,1894 роках. Ці списки надавалися управі казенними рабинами і містили відомості щодо номеру актового запису про народження за метричною книгою, дати народження, імені новонародженого, місця народження, соціального стану, прізвища, імені та по батькові батька, імені матері. У примітках (не завжди) вказувався рік призову та фіксувався факт відсилки "дознания"[35].

Важлива генеалогічна інформація міститься у списках осіб, включених та виключених зі складу міщанських товариств, стану купців м. Єлисаветграда та інших населених пунктів Російської імперії. Ці документи відклалися у незначній кількості і містять дані за 1894–1895, 1899, 1914–1919 роки. У них зазначено відомості щодо прізвища, імені, по батькові глави та імен членів родини, назви міщанських товариств та купецьких станів, з яких вийшли та до яких було прираховано зазначених громадян, дат та номерів розпоряджень Херсонської казенної палати, на підставі котрих було здійснені ці дії. У деяких списках вказані також адреса проживання та місце роботи осіб[36].

Вагому інформаційну складову генеалогічного характеру мають такі документальні джерела, як тимчасові паспорти. Паспорт у дореволюційній Росії був документом поліцейського обліку населення, за допомогою якого засвідчувалась особа того, хто відлучався з місця постійного проживання, а також іноземців. У паспортах зазначались: прізвище, ім'я, по батькові, соціальний стан, місце постійного проживання, рід занять, вік, віросповідання, освіта (грамотний чи неграмотний), короткий опис зовнішності, місце, термін та мета від'їзду. У паспорті також вказувались члени родини. Не треба було отримувати паспорт у тих випадках, коли люди відлучались з постійного місця проживання у межах свого повіту або не далі ніж на 50 верст і на термін не більше ніж на півроку.

Міщани, ремісники та селяни отримували від міщанських та ремісничих управ і волосних старшин тимчасові паспорти; дворянам, особам, звільненим від державної служби, офіцерським чинам, чиновникам запасу, почесним громадянам, купцям і різночинцям поліцейськими управліннями видавались паспорти безстрокові[37].

Оригінали та копії тимчасових паспортів міщан, що відклались у фонді Єлисаветградської міської управи та хронологічно охоплюють період кінця XIX – початку XX ст., містять усі зазначені вище відомості про їх власників, а також інформацію про утримання цих людей у лікарнях, "богоугодных заведениях", дату і місце смерті та місце поховання. Документи були надіслані цими закладами до міської управи після смерті власників[38].

Суттєвим доповненням до генеалогічного досьє можуть стати оригінали та копії свідоцтв про освіту та про належність до стану купців II гільдії, які відклались у фонді. Документи про освіту містяться, в основному, у справах на допризивників[39], а купецькі свідоцтва – у листуванні міської управи з Херсонською казенною палатою з питань зарахування громадян до купецького стану та виключення з нього. У фонді виявлені свідоцтва купців II гільдії за 1916–1917 рр.[40]

Дослідження описаних вище документів генеалогічного характеру – це лише певне узагальнення досвіду роботи Держархіву Кіровоградської області з питань вивчення родоводів, яке не претендує на повноту. Попереду у нас – велика робота з вивчення та систематизації джерел генеалогічного пошуку, адже лише на основі комплексного підходу до цієї проблематики можна забезпечити повноцінність та вичерпність здійснюваних генеалогічних досліджень.

---

[1] Устав о воинской повинности. – Санкт-Петербург, 1894 // http://www.imha.ru/knowledge_base/ library/u- library/1144523930-ustav-o-voinskojj-povinnosti-ot-1.html.

[2] Генеалогическая информация в государственных архивах России. Справочное пособие / Всероссийский научно – исследовательский институт документоведения и архивного дела. – Москва,1996. – С. 123 / http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Genealog2.htm.

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Устав о воинской повинности. – Санкт-Петербург, 1894 // http://www.imha.ru/knowledge_base/ library/u- library/1144523930-ustav-o-voinskojj-povinnosti-ot-1.html.

[6] Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. 78, оп. 5, спр. 1, арк. 13, 13 зв, 14.

[7] Генеалогическая информация в государственных архивах России. Справочное пособие / Всероссийский научно – исследовательский институт документоведения и архивного дела. – Москва,1996. – 123 с. / //http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Genealog2.htm.

[8] Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 5, спр. 1, арк. 26, 26 зв., 27.

[9] Там само, спр.241 б, арк. 485 зв.

[10] Там само, арк. 461.

[11] Там само, арк. 430.

[12] Там само, арк. 449 зв.

[13] Там само, спр. 1, арк. 2, 2 зв., 4.

[14] Там само, спр. 11, арк. 5.

[15] Там само, спр. 1, арк. 441, 441 зв., 442.

[16] Там само, ф. 185, оп. 1, спр. 74, арк. 206 зв.

[17] Там само, спр. 77, арк. 35 зв.

[18] Там само, спр. 57, арк. 130 зв.

[19] Там само, ф. Р-7915, оп. 2, спр. 27, арк. 267.

[20] Там само, спр. 240, арк. 75.

[21] Там само, спр. 15, арк. 24, 24 зв., 25.

[22] Там само, спр. 240, арк. 6, 38; спр. 533, арк. 180.
[23] Там само, спр. 52, арк. 35.
[24] Там само, спр. 11, арк. 5.
[25] Там само, спр. 213, арк. 21.
[26] Там само, арк. 365.
[27] Там само, спр. 213, арк. 263; спр. 13, арк. 65.
[28] Там само, спр. 213, 228; спр. 13, арк. 215.
[29] Там само, спр. 238 а, арк. 68.
[30] Там само, арк. 68, 68 зв, 69.
[31] Там само, спр. 213, арк. 28.
[32] Там само, спр. 396, арк. 1–6.
[33] Там само, спр. 213, арк. 40–52.
[34] Там само, спр. 241, арк. 8.
[35] Там само, спр. 6, арк. 1–68.
[36] Там само, спр. 13, арк. 177.
[37] Генеалогическая информация в государственных архивах России. Справочное пособие / Всероссийский научно – исследовательский институт документоведения и архивного дела. – Москва, 1996. – 123 с. //http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Genealog2.htm.
[38] Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 5, спр. 13, арк. 279; спр. 52, арк. 154.
[39] Там само, спр. 401, арк. 4.
[40] Там само, спр. 536, арк. 12, 153, 530; спр. 228 в, арк. 9.

Анализируется состав и информационный потенциал документов фонда Елисаветградской городской управы, которые хранятся в Государственном архиве Кировоградской области как источника для проведения генеалогических исследований за период второй половины XIX – начала XX столетий.

Ключевые слова: генеалогическое исследование; информация генеалогического характера; посемейные списки; призывники.

There are analyzed the composition and the information potential of documents of the Yelysavethrad city board fond, which are stored in the State Archives of Kirovohrad Oblast as a source for genealogical researches (the second half of 19-the beginning of 20 century).

Keywords: genealogical research; the genealogical information; family lists; conscripts.

УДК [336.742:341.324](477)"1941/1944"

О. О. КЛИМЕНКО*

ГРОШОВИЙ ОБІГ У ТРАНСНІСТРІЇ У РОКИ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)

Розкрито окремі аспекти монетарної політики фашистської Німеччини та Румунії в окупованій ними Трансністрії крізь призму застосування різних видів окупаційної валюти.

Ключові слова: губернаторство Трансністрія; боністика; Рейхсбанк; імперські кредитні каси; монетарна політика; окупаційні гроші.

Однією з характерних рис гітлерівського “нового порядку” в роки Другої світової війни є активна участь фінансово-банківських інституцій Німеччини та її союзників у пограбуванні окупованих регіонів України через надмірну емісійну діяльність та застосування різних видів окупаційних валют. На жаль, цей, винесений у заголовок нашої статті, винятково важливий та актуальний для вітчизняної історії соціально-економічний аспект поки що не знайшов достатнього відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

30 серпня 1941 р. у м. Тігіні (Бендери) представники Німеччини та Румунії підписали договір про створення окупаційного регіону з особливим статусом Трансністрія (від румунської назви ріки Дністер-Ністру). До нього увійшли нинішня Одеська область, південь Вінницької та захід Миколаївської областей. Трансністрія була під управою цивільного губернатора, який призначався диктатором І. Антонеску, румунським цивільним губернатором, штаб – квартиру якого після 17 жовтня 1941 р. перенесли із Тирасполя до Одеси[1]. Незважаючи на те, що Румунія одержала від Німеччини мандат лише на здійснення тимчасового управління та економічної експлуатації цього адміністративно-територіального утворення, вона вважала Трансністрію своєю воєнною здобиччю, тому намагалася проводити тут незалежну політику. І. Антонеску на засіданні уряду 26 лютого 1942 р. оголосив: “Не є секретом, що я не схильний випускати з рук те, що придбав. Трансністрія мусить стати румунською територією, ми зробимо її румунською, вигнавши звідти всіх чужинців... Ми маємо створити життєвий простір для румунів”[2]. Разом з тим, Бухарест ніколи не заявляв відкрито про свої домагання на Трансністрію,

* *Клименко Олег Олександрович* – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.

© О. О. Клименко, 2011

Зразки румунських окупаційних грошових знаків для Трансністрії вартістю 24 леїв, котрі так і не потрапили до обігу.

виявляв певну обережність, передусім через побоювання, що Угорщина стане розцінювати цей крок як компенсацію за Північну Трансильванію[3].

Вказані обставини не завадили І. Антонеску 16 грудня 1941 р. дати усну вказівку губернаторові Трансністрії Алексіану: "Дійте там так, неначе влада Румунії встановилася на цій території на два мільйони років"[4]. Коментуючи румунські домагання на землі між Дністром та Південним Бугом, Гітлер 16 липня 1941 р. на нараді в ОКВ безапеляційно заявив: "...ми самі... маємо усвідомлювати, що ми з цих областей ніколи вже не підемо"[5].

Для глибшого розуміння румунської та німецької монетарної політики в цьому окупованому регіоні України, автор більш розлого подає характерні аспекти співпраці двох союзних держав у валютно-фінансовій галузі, які певним чином проявилися у Трансністрії.

Румунське керівництво, реалізуючи свої мілітарні амбіції, значну долю воєнних видатків переклало на єврейське населення країни, прагнучи мати від нього якомога більший економічний зиск, а тому, незважаючи на гострі звинувачення Німеччини у надмірному лібералізмі, в цілому утримувалося від резонансних акцій щодо його знищення та "цілковитого розв'язання єврейського питання", як це було в окупованих німцями країнах. Після того, як Румунію влітку 1941 р. Німеччина втягнула у війну проти Радянського Союзу, у Бухаресті урядові закони доступу до єврейської власності отримали новий акцент. Наприкінці липня 1941 р. румунський міністр фінансів примусив столичну єврейську общину підписатися на воєнну позику на загальну суму 10 млрд. леїв. Румунські євреї повинні були здавати золото, срібло, прикраси і цінності в скарбницю, їх оподатковували у 4 рази вище, ніж звичайних громадян. 16 травня 1942 р. набрав чинності декрет про запровадження єврейського колективного платежу – воєнної контрибуції на суму 4 млрд. леїв, що дозволило задовольнити потреби армії на один місяць[6]. Подібні факти спостерігалися і в окупованих румунськими військами територіях України. У листопаді 1941 р. "Одесская газета" умістила оголошення: "Усі особи єврейського походження, які проживають в Одесі, зобов'язані до

Зразки румунських окупаційних грошових знаків для Трансністрії вартістю 600 леїв, котрі так і не потрапили до обігу.

12 години 19 листопада 1941 р. повідомити про всі наявні в них дорогоцінні предмети, коштовні камені та метали (платина, золото, срібло) – у будь-якій формі”[7].

Вказані експропріації приносили величезні прибутки румунській державі і зменшували тягар війни для титульної нації, оскільки від 25 до 33 % румунського воєнного бюджету покривалося за рахунок примусового оподаткування євреїв та безконтрольного пограбування окупованих регіонів України*. Разом з тим, понад 40 % бюджетних видатків Румунії йшло на утримання розквартированих у країні частин вермахту, що було надто загрозливим фактором для національної економіки. У зв’язку з вказаними обставинами німецько-румунські стосунки, що породжувалися проблемою утримання на території Румунії частин вермахту, завжди були надзвичайно складними і неоднозначними.

Директор Рейхсбанку Рудольф Заттлер 31 грудня 1940 р. на виклик міністра закордонних справ Йоахіма Ріббентропа негайно прилетів у Бухарест, щоб підтримати німецького посла Германа Нойбахера під час переговорів з румунським урядом про грошове забезпечення частин вермахту у Румунії[9]. Перемовини виявилися важкими, оскільки 60-тисячний німецький військовий контингент для безперебійного постачання продовольством потребував готівкою 7–8 млрд. леїв на рік, тоді як воєнний державний бюджет Румунії складав тільки близько 30 млрд. леїв. Зрозуміло, що без німецької фінансової допомоги утримання частин вермахту ставало для уряду Румунії непосильним тягарем. Зазвичай, згідно з відпрацьованою схемою, румунська валюта для потреб вермахту надавалася Румунським національним банком на основі клірингу, за наявності відповідного кредиту для Румунії у Рейхсбанку. Однак у зв’язку з ескалацією війни на території Румунії окрім постійного контингенту вермахту стали часто затримуватися ешелони з німецькими військами,

* За румунськими даними, наприкінці війни загальна вартість награбованого в СРСР майна (переважно в Україні – авт.) становила 948 млрд. леїв за довоєнним курсом. Для порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії у 1941/42 рр. становила всього 160 млрд. леїв.[8]

Зразки румунських окупаційних грошових знаків для Трансністрії вартістю 1200 леїв, котрі так і не потрапили до обігу.

технікою, майном. Ці затримки почасти тривали тижнями, а іноді й місяцями, тому виникала потреба організувати їх ефективне постачання, що було важко зробити через стрімке знецінення лея.

На 13 вересня 1941 р. надані Берліном кредити Румунії досягали вже 15,5 млрд. леїв, усе ж частина румунського державного боргу в перші місяці 1941 р. зросла на 41,4 %. А за станом на лютий 1942 р. вермахт вже потребував 16 млрд. леїв готівки[10]. Як вважали німецькі та румунські фахівці, у такій ситуації румунська національна валюта могла у будь-який момент стати на грань катастрофи, що викликало б соціальну напругу в суспільстві, різкий спад виробництва. Ситуацію ускладнювала й та обставина, що, на відміну від Німеччини з її жорсткою монетарною політикою та використанням для різних окупованих територій декількох видів воєнних грошей Румунія так і не перевела свою валюту на воєнний лад. З обігу, фактично до закінчення війни, не були вилучені золоті і срібні монети, а також монети з кольорових металів.

Румунська влада почала вимагати від Німеччини суттєвого зменшення німецьких контингентів у Бессарабії, Північній Буковині та Трансністрії, на що ОКВ зі стратегічних міркувань не могло погодитися. Починаючи з липня 1941 р. румунський уряд все більше і більше наполягав, щоб Берлін частину отриманих від Румунії товарів оплачував золотом, що, на переконання керівника Національного банку Румунії А. Оттолеску, сприяло б покращенню забезпечення національної валюти лея. Окремі консультанти Гітлера ці вимоги Румунії називали нахабством, оскільки вони вбачали у них небезпеку для економіки Рейху[11].

Німецький посол у Румунії Герман Нойбахер, який досконало знав румунські фінансові проблеми, також підтримував слушні вимоги Бухареста. При цьому він опирався на думку німецьких фінансових експертів, які пропонували стабілізувати румунську грошову одиницю шляхом німецьких валютних ін’єкцій і одночасно через вдосконалення румунської валютної політики. Послу вдалося переконати керівництво МЗС та інших компетентних керівників Рейху задля спільної справи піти назустріч побажанням румунської сторони[12]. Для стабілізації лея з Рейхсбанку в Румунський національний банк вже на початку 1942 р.

були направлені два транші загальною кількістю 18 тонн золота. Після цієї принципової поступки німецької сторони самовпевнений диктатор І. Антонеску при переговорах з ОКВ, як "говорили злі язики" у Рейхсбанку, став сперечатися "з приводу кожного лея"[13].

Розгром військ під Сталінградом викликав гостру кризу фашистської диктатури Антонеску, різко загострив німецько-румунські відносини[14]. У цих складних умовах німецьке військове командування з січня 1943 р. пішло на максимальну економію і кількісне зменшення румунської валюти серед військовослужбовців вермахту, щоб не підривати її курсу. Активніше стали використовуватися внутрішні грошові знаки вермахту. Однак несприятливий для Рейху хід воєнних дій змусив ОКВ додатково передислокувати в Румунію нові німецькі військові з'єднання, що в свою чергу вимагало пошуку резервів фінансування воєнних шпиталів, а також баз постачання.

Берлін, з огляду на дефіцит часу, пішов на впровадження подальших невідкладних "аварійних заходів." Керівник гітлерівського зовнішньополітичного відомства Йоахім Ріббентроп та румунський міністр закордонних справ і віце-прем'єр уряду Міхай Антонеску за участі рейхсміністра економіки та керівника Рейхсбанку 11 січня 1943 р. уклали таємну угоду про поставку 30 тонн золота вартістю приблизно 84 млн. імперських марок. Окрім того, імперський уряд зобов'язався додатково протягом 6-ти місяців перевести у Румунський національний банк 43 млн. швейцарських франків[15]. Мета вказаної золотої трансакції – запобігання продажу за спиною Німеччини румунських експортних товарів воєнного призначення в Швейцарію. На думку німецьких фахівців, цими засобами румунський уряд, у зв'язку з величезними втратами своєї армії на Східному фронті, міг би стабілізувати валютне становище в країні, принаймні на короткий час, і здійснювати за швейцарські франки закупівлю зброї, спорядження для формування нових військових частин. Німецьку сторону насамперед цікавило, щоб ці кошти спрямовувалися саме на зміцнення боєздатності румунської армії. Пріоритетними проблемами на той час були переозброєння німецькою бронетехнікою танкової дивізії "Велика Румунія" та добудова оборонної позиції "Траян"[16].

Таким чином, за золото і швейцарські франки, Рейх отримував життєво важливі румунську нафту і сільськогосподарські продукти, а також гарантоване зобов'язання Румунії платити з 1 жовтня 1942 р. щомісячно 525 млн. лей на утримання солдатів вермахту в Румунії[17].

Під час особистої зустрічі І. Антонеску з А. Гітлером й окремими керівниками вермахту в замку Растенбург у січні 1943 р. вкотре обговорювали питання щодо труднощів у поставці румунської валюти німецькому контингенту. Керівництво ОКВ намагалося заспокоїти І. Антонеску: "ми знаємо про становище з леєм, дякуючи нашому представнику генералу Райнеке, і просимо в інтересах спільного ведення війни продовжити

фінансування вермахту”. Члени румунської делегації, на думку супроводжуючого їх німецького офіцера, в цілому погодилися з аргументами німецької сторони[18]. Однак 2 лютого 1943 р. І. Антонеску несподівано виявив непоступливість – оголосив про відмову румунського уряду від платежів вермахту і погодився їх регулярно здійснювати лише при згоді німецьких службових інстанцій, згідно з попередньою домовленістю і календарним планом, направляти в Румунію золото[19].

Німецькі службові інстанції в Бухаресті, реагуючи на рішення румунських урядовців, вимагали у рейхсміністра фінансів та директорату Рейхсбанку якомога швидше здійснити хоча б обмежені поставки банківського золота. Їх тривожні сигнали були почуті, й 15 лютого 1943 р. перший транспорт, залишивши золотий склад Рейхсбанку, попрямував до Бухаресту. В останню хвилину цієї протокольної передачі компетентні чиновники Рейху внесли корективи, згідно з якими кількість золота скорочено на третину, тобто на 19998820,57 рейхсмарок. Як наслідок, румунський міністр фінансів з відстрочкою на один місяць відмовився здійснювати платежі німецькому вермахту в повному обсязі . І лише тоді, коли Рейхсбанк 15 і 18 квітня та 2 травня доправив решту золота, вони, зрештою, відновилися[20].

Віце-президент Рейхсбанку Пуль виступив проти того, щоб з Бухарестом розраховуватися золотом, і намагався чинити перешкоди румунським вимогам. Саме з його ініціативи відповідальні чиновники внесли корективи у бік суттєвого зменшення поставок німецького золота в Румунію. Однак він змушений був піти на поступки, оскільки прекрасно розумів, що уряд Румунії “хвилювало, аби в час воєнних поразок золотий запас перебував у Румунському національному банку як один із основних стабілізуючих чинників для валюти країни”. Іншої альтернативи для підтримки курсу лея ні Пуль, ані його колеги з Рейхсбанку просто не мали[21].

Нова ситуація на Східному фронті, яка виникла у зв’язку з наступом Червоної армії, вихід її на Південний Буг, поставила перед керівниками Третього рейху питання про долю Румунії як головного їхнього союзника. Вже наприкінці січня 1944 р. ОКВ прийняло рішення про необхідність введення німецьких військ в Румунію, у зв’язку з чим поставило перед військами наступні завдання: “1. Проведення заходів із масштабного посилення німецькими військами румунських і тих, які прилягають до Румунії, областей і забезпечення леями німецьких військ. 2. Охорона нафтового району Плоєшти. 3. Розширення використання Трансністрії для постачання військ…”[22].

9 лютого 1944 р. німецькі компетентні чиновники гарантували, що румунські зернові поставки вони і надалі оплачуватимуть золотом і пообіцяли перевести 10,3 тонн золота на румунські депозити у Швейцарському національному банку. У серпні 1944 р. представники румунсько-

го міністерства фінансів вимагали від Рейхсбанку нових надходжень золота в Бухарест, оскільки прогнозували, що командування вермахту стане наполягати на додаткових платежах для ще більшої кількості своїх солдатів, розміщених у країні. Німецький переговорний керівник вважав тоді за доцільне направити у Румунський національний банк золото на суму 20 млн. швейцарських франків за умови, якщо в Німеччину будуть і надалі надходити з Румунії зерно, боби та нафтопродукти[23].

Поставки німецького золота та переведення швейцарської валюти у Бухарест відбувалися фактично до виходу Румунії з війни. Двосторонні фінансово-економічні колізії мали суттєвий вплив і відповідні прояви у грошовому обігу на окупованих Румунією територіях, зокрема у губернаторстві Трансністрія.

Румунська влада, не маючи чітких економічних планів, довго вагалися, яку валюту запровадити у Трансністрії. Німецькі ж окупанти без вагань розпочали у вересні 1941 р. вводити в обіг банкноти імперських кредитних кас (офіційно прийняте скорочення RKKS), досвід застосування яких вони набули в окупованій Європі. Однак такі дії союзників румуни вважали образливими, тому за вказівкою І. Антонеску призупинили обмін радянських рублів на банкноти імперських кредитних кас за курсом 1:10. Після шести тижнів напружених переговорів конфлікт вдалося уладнати[24].

У листопаді 1941 р. румунський цивільний губернатор Трансністрії професор Г. Алексіану визнав рейхсмарку єдиним законним платіжним засобом і оголосив, що радянські рублі, починаючи з 10 грудня 1941 р., повинні вилучатися з обігу і в термін до 15 діб бути обміняні на банкноти імперських кредитних кас за курсом 20 рублів за 1 рейхсмарку. Кожна фізична особа мала право обміняти суму, яка не перевищувала 5 тисяч радянських рублів (див. док. № 1). Необхідну кількість платіжних засобів для цієї операції губернатор отримав завдяки німецькому кредиту на суму 50 млн. рейхсмарок[25]. А в серпні 1942 р. імперське міністерство фінансів виділило Трансністрії додатковий кредит, який сягав 15 млн. рейхсмарок[26]. Окрім того румунська армія відповідно до угоди про постачання військ на території Радянського Союзу також отримала 5 млн. рейхсмарок[27]. Поряд з банкнотами як розмінними фракціями цивільному уряду Трансністрії передали цинкові ерзац – монети на суму 20 тисяч рейхспфенінгів, яких, як потім виявилося, катастрофічно не вистачало[28].

Після вилучення радянських рублів з обігу німецька марка стала у регіоні єдиним платіжним засобом. Але німецька сторона була невдоволена діями румунських властей щодо обміну валюти за надто завищеним курсом 20 рублів за 1 рейхсмарку, коли в інших окупованих регіонах реальне співвідношення склало 10 до 1. На думку німецьких фахівців, такий курс негативно впливав на стабільність ринку. Розпочалася спекуляція валютою, у якій масово взяли участь військовослужбовці німецької

та румунської армії. На "чорному" ринку ціна 1 рейхсмарки тоді досягла апогею – 70 радянських рублів[29]. Одночасно зі знеціненням рубля стали стрімко знецінюватися банкноти імперських кредитних кас стосовно до румунського лея. Першими занепокоїлися військовослужбовці вермахту, котрі повернулися з Трансністрії. За їхніми даними, у цьому регіоні, головним чином в Одесі, почастішали випадки, коли публічно на вулицях і на ринках банкноти імперських кредитних кас обмінювали за леї значно нижче фіксованого курсу, тобто 1:40, і пропонували навіть 1:25. Інформацію про такі випадки також підтвердили службовці філії імперських кредитних кас у Бухаресті, котрі здійснювали в країні фінансовий моніторинг. На їхню думку, хронічний голод на товари призвів до того, що обмін навіть за курсом 1 рейхсмарка за 25–30 леїв ще приносив для валютних спекулянтів достатній прибуток. Хоча румунський губернатор Трансністрії знав про такі випадки, але не вживав ніяких рішучих заходів, щоб запобігти знеціненню банкнотів імперських кредитних кас у Трансністрії (див. док. № 2, 3, 5).

Аналізуючи подібні доповідні документи частин вермахту, фінансові експерти Рейхсбанку та міністерства фінансів дійшли до висновку, що така дискримінація банкнотів імперських кредитних кас стосовно до лея у Трансністрії може призвести до зниження авторитету цієї валюти як основного засобу платежу для вермахту і негативно позначитися на німецьких інтересах на Балканах та у прикордонних окупованих радянських регіонах. На підставі викладеного міністр фінансів рейху рекомендував чинити енергійний тиск на румунський уряд з приводу остаточного вирішення грошових відносин у Трансністрії. На його глибоке переконання, нагальна необхідність таких кроків викликана ще й тим, що румунські фінансисти з дозволу уряду замість банкнотів імперських кредитних кас стали впроваджувати національні гроші. При цьому рейхсміністр не виключав можливості, що румунський уряд, свідомо занижуючи курс рейхсмарки, переслідував власні валютні інтереси, щоб через впровадження лея у Трансністрії в економічному сенсі використати це губернаторство на користь Румунії (див. док. № 4). Разом з тим німецькими фінансистами визнавалося, що однією з основних причин падіння курсу рейхсмарки стало додаткове введення вермахтом в обіг надлишкової маси грошей через інтенсивні закупки у Трансністрії, яка мала обмежений запас товарів, та через платежі грошового утримання солдатам і офіцерам. Запаси товарів адміністрація регіону хотіла поповнити через їх ввезення з Румунії, що, у свою чергу, призвело до виникнення підвищеного попиту на засоби платежу в леях, за придбання яких військовослужбовці вермахту змушені платити суттєву надбавку. Губернатор Алексіану з цієї причин наказав не приймати до обігу банкноти номіналом 50 рейхсмарок, через те, що грошові знаки вказаної вартості в рамках кредиту Рейхсбанку не надавалися (див. док. № 5).

ОКВ у валютній політиці рішуче підтримало фінансового-банківські інституції Рейху, бо введення лея в обіг у Трансністрії спричиняло додаткові проблеми для вермахту, який забезпечувався переважно валютою імперських кредитних кас[30]. Німецькі демарші, які синхронно вчинили ОКВ, Рейхсбанк та МЗС, подіяли на румунський уряд. Румунські леї залишалися у Трансністрії в підвішеному стані, оскільки офіційне їх використання чи ввезеня в цей регіон було заборонено. Попри все румунська валюта вільно продавалася на "чорному" ринку поряд з англійським фунтом та американським доларом.

Влітку 1942 р. у Трансністрії стала гостро відчуватися нестача розмінних грошей і, щоб подолати цю проблему, румунська влада вирішила як допоміжну валюту емітувати розмінні леї та рейхспфенінги. Однак імперське міністерство фінансів категорично виступило проти цих намірів союзників, які суперечили монетарній політиці Рейху[31].

Після осіннього збору врожаю 1942 р., коли на ринку 1 кг. сала можна було купити за 22 RKKS, ковбаси – за 8 RKKS, а хліба – за 3 RKKS, Бухарест ще раз зробив спробу легалізувати лей у Трансністрії для економічної інтеграції регіону в Румунію, однак його дії виявилися лише черговим фарсом[32]. Суперечності, які виникали між союзниками, а також проблеми, пов'язані з забезпеченням товарами Одеси, змусили румунську владу посилити репресії за незаконні валютні операції з леями аж до введення смертної кари. Після цього вже ніхто не намагався до Сталінградської битви усунути рейхсмарку з грошового обігу.

Після "сталінградської катастрофи", в умовах різкого підвищення ціни на продовольство, щоб за допомогою обміну валюти призупинити падіння лея, румуни наважилися ще на один ризикований і безуспішний фінансовий крок – впровадження нового виду окупаційних грошей для того. 1 квітня 1943 р. Інституція фінансування міжнародної торгівлі (Institutul de Finantare Externa), скорочено "Infineks", емітувала спеціальні кредитні бони для Трансністрії вартістю 1, 6, 24, 120, 600 і 1200 лей. Вперше докладну проілюстровану інформацію про них подали румунські дослідники О. Лучіан, Г. Буздуган і К. Опреску[33], а згодом американець російського походження М. Грібанов[34].

Незвичні номінали цих платіжних засобів були викликані співвідношенням лея і рейхсмарки (1 рейхсмарка = 60 леям). Їх оформлення з використанням якісного паперу з філігранями для крупних номіналів базується на характерних для румунського дизайну народних мотивах (румунська православна церква, візантійський хрест, селянські хати, річка, човен, соняшник і т. п.) Наклад віддрукованих банкнот досить великий, про що свідчать семизначні серійні номери. Однак через різке заперечення німецького командування вказані грошові знаки в обіг так і не потрапили – були утилізовані на румунській фабриці держзнаку. Сьогодні у музейних збірках і приватних колекціях перебуває один повний та два неповні комплекти цих банкнот[35].

Перед реальною загрозою розмінної кризи німецьке командування як виняток змушене було дозволити румунській адміністрації випустити тимчасові паперові знаки вартістю 0,5 та 0,10 рейхсмарки, які перебували в обігу до травня 1943 р. Однак наприкінці травня 1943 р. обмінні пункти в Одесі отримали вказівку управління імперських кредитних кас більше не використовувати в розмінних операціях бони локального випуску, а також з метою економії обмежити курсування 50 пфенінгових банкнотів імперських кредитних кас. Замість них в обіг повернули радянську валюту вартістю 1, 3 і 5 рублів, достатні запаси якої перебували у розпорядженні румунських властей ще з 1941 р.[36]

Таким чином, фінансово-банківські інституції Третього рейху, опрацьовуючи проблеми забезпечення вермахту та окупаційної адміністрації грошима, підходили до їх розв'язання доволі виважено і прагматично, використовуючи різні види окупаційних валют залежно від військово-політичної обстановки. Для унеможливлення додаткових витрат своєї валюти, інших активів (золото, іноземна валюта) для потреб стабілізації неефективної румунської національної грошової системи у Трансністрії вони, посилаючись на особливий статус цього регіону, заборонили румунам її запроваджувати.

На відміну від інших окупованих фашистами країн Європи, де, як правило, воєнні марки були вилучені з обігу майже одразу після закінчення бойових дій шляхом обміну на місцеву валюту, в окупованій Трансністрії вони випускалися без всякого обмеження до кінця війни, тим самим наносячи її населенню набагато більші матеріальні збитки, ніж іншим європейським народам. Жорстка монетарна політика фінансово-банківських органів Німеччини дозволила утримувати курс марки від обвальної інфляції практично до кінця Другої світової війни.

№ 1

Цивільний уряд Трансністрії

Розпорядження № 24

Ми, маршал Румунії Іон Антонеску, старший командир вермахту, і цивільний губернатор професор Г. Алексіану підписали правочинний декрет №1 від 19 серпня 1941 р. в Тігіні, на підставі якого

Наказую:

Арт. 1. В окупованих районах Трансністрії єдиним засобом платежу є банкноти імперських кредитних кас.

Арт. 2. Рублі з 10 грудня 1941 р. протягом 15 днів вилучити з обігу.

Арт. 3. Обмінний курс рубля встановлюється наступний: 1 рейхсмарка банкнотами імперських кредитних кас= 20 рублям.

Арт. 4. Власники рублів з метою їх обміну повинні завчасно повідомити обмінні каси й інші законно встановлені місця, котрі відкриваються в окремих префектурах.

Арт. 5. Ніхто не може обміняти більше, ніж 5 тисяч рублів. Якщо є сумніви щодо походження грошей, власник повинен довести, що він має право їх мати. Більші суми можливо обміняти тільки у губернаторстві на підставі особливого дозволу.

Арт. 6. Після закінчення вказаного в наказі терміну обміну платіжна сила рубля припиняється.

Тирасполь, 21 листопада 1941 р.

Губернатор професор Г. Алексіану.

За дорученням зондерфюрер // Підпис

Машинопис, BA Berlin, R 29/111, Verfugung № 24 vom 21. 11. 1941. Zivilgouvernement von Transdnistrien.

№ 2

Бухарест, 26 червня 1942 р.

Керівник Імперської кредитної каси.
№ 27/42 V. Конфіденційно!

Головному управлінню імперських кредитних кас. Берлін, С 111.

Стосовно валютного становища в Трансністрії

У зв'язку з моїм звітом про відрядження від 24 числа цього місяця і, посилаючись на сьогоднішній телефонний дзвінок пана райхсбанкрата Гюне, я повинен додатково повідомити наступне. Сьогодні у мене була бесіда з членом правління Румунського національного банку паном адміністратором Ромнікеану про мої враження від поїздки у Трансністрію щодо її валютної і цінової галузі. Я повідомив пана Ромнікеану, що засоби платежу в леях, які знаходяться в обігу в Одесі, за курсом від 30 до 50 леїв за 1 рейхсмарку в купюрах імперських кредитних кас, також пропонуються за подібним курсом співвідношення купюр імперських кредитних кас до лея і в Бесарабії особам, які проїжджають через Трансністрію. У подальшому я зауважив, що ціни на всі товари в Одесі в рейхсмарках (співвідношення 60:1) у декілька разів вищі, ніж внутрішні румунські ціни, і що через це отримувана висока рентабельність створює основний стимул для чорного обміну купюр імперських кредитних кас на леї за вищезгаданим курсом у торгівлі товарами. Відповідно до цього я запитав пана Ромнікеану, чи Румунському національному банку відомі вказані прояви девальвації купюр імперських кредитних кас у порівняні з валютою лей і чи розпочаті хоча б якісь заходи допомоги проти таких валютних спекуляцій?

Пан Ромнікеану відповів, що він вже чув, що навіть у нелегальній торгівлі валютний курс ще становив менше 30 лей за 1 рейхсмарку. До того ж поліцейська боротьба з такими обмінами іноземної валюти дуже важка. Моє зауваження про надзвичайно високі ціни в Одесі були для нього дуже цікаві, оскільки губернатор Трансністрії до цього часу своїми повідомленнями створював враження, що цінові співвідношення у порівнянні з румунськими слід вважати нормальними. У ході подальшої бесіди дійшли до взаємної згоди в тому, що стимул для небажаного утворення курсу лея по відношенню до купюр імперських кредитних кас у нелегальній торгівлі зразу зникне, якби вдалося ціни в Трансністрії збити і вивести на румунський рівень цін (перерахований за офіційним курсом 1 : 60). Це могло б відбутися через збільшення офіційного імпорту товарів із Румунії у

Трансністрію і суворі заходи зі стабілізації цін урядом Трансністрії. Певна річ, пан Ромнікеану вказував на те, що труднощі перешкоджають таким діям і що у Трансністрії є ще відкриті кордони на півночі і сході, через які імпорт купюр імперських кредитних кас і експорт товарів з Трансністрії можуть недостатньо контролюватися. У питанні валютної зміни у Трансністрії пан Ромнікеану з власної ініціативи зауважив, що від запровадження внутрішньої румунської валюти лея через ще невияснене політичне майбутнє Трансністрії принципово відмовляються, щоб не бути зобов'язаним у майбутньому розраховуватися з іншою країною за обіг у грошових знаках леях. Проти впровадження трансністрівських банківських білетів-леїв, яке все ще планувалося міністерством фінансів, виникли сумніви, що ними також дуже швидко будуть торгувати і при сучасних цінових співвідношеннях з дизажіо у порівняні з внутрішніми румунськими грошима леями. Зрештою, німецький вермахт надає великого значення тому, щоб купюри імперських кредитних кас залишалися дійсними засобами платежу у Трансністрії. На завершення пан адміністратор Ромнікеану попросив мене, щоб він узагальнив в письмовій формі мої спостереження про цінові співвідношення у Трансністрії для Національного банку і міністерства фінансів Румунії.

Я відповів, що хочу це спочатку обговорити з нашим особливим уповноваженим з економічних питань, паном міністром Нойбахером, і що я для такого повідомлення в румунський уряд міг би залучити ще інші матеріали, що знаходяться в конфіденційних повідомленнях офіцера із захисту економіки в Одесі (з котрим я свого часу мав обговорення), які він надсилав у місію із захисту економіки в Бухаресті. Щодо встановлення контакту з особливим уповноваженим з економічних питань і захисту економіки я розповім у подальшому.

Копія вище вказаного повідомлення для правління імперського банку додається.

Директор при Рейхсбанку. Підпис нерозбірливий

Машинопис, BA Berlin, R 29/111, Der Leiter der Reichskreditkasse (Bukarest) vom 26.06. 1942.

№ 3

Головнокомандування вермахту Берлін,
19 серпня 1942 р.
59 B1K Секретно!
2198/42g

Експреслист
Пану міністру економіки.
Пану міністру фінансів.
Пану директору імперських кредитних кас.
Зміст: щодо зміни валюти у Трансністрії

Шеф-інтендант контингенту німецьких військ у Румунії повідомив, що у Трансністрії, головним чином в Одесі, почастішали випадки, коли публічно на вулицях і на ринках обмінюють банкноти імперських кредитних кас за курсом

1:40 і пропонують навіть 1:25. Про такі випадки повідомили нам військовослужбовці вермахту, котрі приїхали з Трансністрії, а також службовці філії імперських кредитних кас у Бухаресті. Така дискримінація банкнотів імперських кредитних кас є нестерпною з огляду важливості цих банкнотів у якості засобів платежу для вермахту. Хоча румунський губернатор Трансністрії знає про такі випадки, до цього часу ніяких заходів супроти знецінення банкнотів імперських кредитних кас у Трансністрії не вживалося. Тому ОКВ просить через німецького посла у Бухаресті терміново вимагати від румунського уряду здійснення гострих заходів проти необґрунтованого зниження вартості банкнотів імперських кредитних кас у Трансністрії.

Керівник головнокомандування вермахту.

За дорученням / / Доктор Ульріх.

Гербова печатка.

Машинопис, BA Berlin, R 29/4, Schnellbrief vom 19.08. 1942.

№ 4

Рейхсміністр фінансів Берлін W8 31 серпня 1942 р.
F 4406-294 Вільгельмплац ½.
Секретно!

Валютне становище в Трансністрії, відповідь на лист ОКВ 59 В1К-2198/42g-WV від 19 серпня 1942 р.

Втрата вартості банкнотів імперських кредитних кас по відношенню до лея у Трансністрії знову свідчить про необхідність терміново чинити тиск на румунський уряд, оскільки врешті- решт з його згоди замість банкнотів імперських кредитних кас стали впроваджувати власні гроші. Втрата вартості для авторитету банкнотів імперських кредитних кас і, таким чином, для німецьких інтересів на Балканах і в прикордонних російських територіях є очевидною. Не виключена можливість, що румунський уряд свідомо хоче запроваджувати валюту лей у Трансністрії, щоб в економічному сенсі використати Трансністрію на користь Румунії і щоб при цьому не постраждали власні валютні інтереси, а постраждали банкноти імперських кредитних кас.

Тому я як міністр підтримую бажання ОКВ і прошу здійснити енергійні кроки щодо румунського уряду з приводу остаточного вирішення грошових відносин у Трансністрії. При цьому слід посилатися на мій лист Y 5105/1-221 від 31 серпня 1942 р. Це не повинно робити румунському уряду труднощів, оскільки, за румунськими даними, необхідні засоби платежу вже є у наявності (лист рейхсміністерства економіки Ld 3/33807/42 від 22.08. 1942).

За дорученням міністра Хартенау / Підпис /

Лист розісланий: рейхсміністру економіки, директорату Рейхсбанку, головному правлінню імперських кредитних кас.

Машинопис, BA Berlin, R 29/4, Schreiben des RFM an Verwaltungsrates des RKK vom 31.08.1942.

№ 5

Відповідь на лист ОКВ 59 В1К-2198/42g -WV від 19.08. 1942 р. Недооцінка банкнотів імперських кредитних кас у Трансністрії

Першу причину для падіння курсу банкнотів імперських кредитних кас у Трансністрії ми бачимо в тому, що Румунія виводить з обігу рубльові банкноти. Коли німецька сторона встановила обмін валют за твердим курсом 10 рублів= 1 рейхсмарці, румуни встановили курс 1 рейхсмарка = 20 рублям. Таким чином, рубль втратив 50 % вартості по відношенню до німецького курсу. Наступна причина падіння курсу в тому, що вермахт, здійснюючи покупки у Трансністрії, яка мала обмежений запас товарів, спричинив підвищення цін і зниження вартості рейхсмарки. Ці запаси хотіли поповнити через їх ввезення з Румунії, що призвело до виникнення підвищеного попиту на засоби платежу в леях. І за придбання таких леїв платять суттєву надбавку. Голод на товари навіть за таким курсом 1 рейхсмарка за 25–30 леїв приносить ще достатній прибуток.

Губернатор Трансністрії, наскільки мені відомо, нічого не зробив, щоб запобігти втраті вартості банкнотів імперських кредитних кас. З боку Румунського національного банку 26.06 1942 р. було дано роз'яснення членом директорату паном адміністратором Ромнікеану керівнику імперської кредитної каси в Бухаресті (пан гауптман Зайферт), який пояснив, що стабільність цін у Трансністрії зустрічається з труднощами, оскільки ввіз банкнотів імперських кредитних кас і вивіз товарів неможливо достатньо ефективно контролювати. У зв'язку з цим потрібно зауважити, що губернатор прагне до того, щоб обіг банкнот не був вищим тодішнього кредиту 50 млн. рейхсмарок. Проте німецький вермахт додатково ввів в обіг велику кількість грошей через покупки і через платежі заробітної плати солдатам та офіцерам. Губернатор з цієї причини наказав не приймати в обіг банкноти номіналом 50 рейхсмарок через те, що банкноти вказаної вартості в рамках цього кредиту не надавалися.

Берлін С. 111, 25 серпня 1942 р.

Старший інспектор Рейхсбанку Центер. / Підпис /

Машинопис, BA Berlin, R 29/4 Stellungahme des Leiters der Wechsellkasse Odessa, den 25 august 1942.

---

[1] *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941–43 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944. – Т. 1. – К., 2006. – С. 768; *Гальчак С.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії // Архіви окупації 1941–1944. – Т.1. – К., 2006. – С. 840.

[2] Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Ред. колегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-вид. агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – С. 177.

[3] *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації 1941–1944. – Т. 1. – К., 2006. – С. 827.

[4] Ibid, p. 827.

[5] Ibid, p. 825.

[6] Gőtz Aly. Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus.- Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 2006. – (480 s.) – S. 267.

[7] "Одесская газета". 1941, 17 листопада.

[8] *Загорулько М. М.* Крах плана "Ольденбург": О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – Изд. 2-ое, перераб. и дополн. – М.: "Экономика", 1974. – (384 с.) – С. 378.

[9] Бундесархів, Берлін (у подальшому BA Berlin), R 2/30703, RB (Waldhecker) dt.-rumänische Verhandlungen, jan. 1942.

[10] Gőtz Aly. Hitlers Volksstaat, s. 268.

[11] BA Berlin, R 29/3, Bl.18-23 Verwaltungsrat der RKK 16.12. 1941; R 2/14585 Besuch des Generaldirectors im rum. Finazministerium, Nicolae Rasmeritza bei RB Dir. Wilhelm 2.07.1941.

[12] Gőtz Aly. Hitlers Volksstaat, s. 268.

[13] BA Berlin, R 2/30703, Stellungnahme der RB über Puhl an Funk vom 8.12.1941.

[14] *Проэктор Д. М.* Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство Германии во Второй мировой войне 1939–1945 / Д. М. Проэктор. – Изд. 2-ое. – М.: "Наука", 1972. – (?68 с.). – С. 503–505. Румунія під Сталінградом втратила 18 дивізій (200 тис. вбитими, з яких 11 тис. офіцерів і 9 тис. унтер-офіцерів), або 2/3 своїх бойових з'єднань. Незважаючи на втрати, румунський союзник ще довго залишався у блоці з Німеччиною, утримуючи 6 дивізій в 17-й армії на кубанському плацдармі і дві, а пізніше 7 дивізій– у Криму.

[15] BA-MA, Freiburg, RW 7/1711a, Bl.176f, Protokoll Antonescu-Ribbentrop, 11.01.1943.

[16] *Фриснер Ганс.* Проигранные сражения / Ганс Фриснер. – М.: "Воениздат", 1966. – (240с). – С. 49.

[17] BA-MA, Freiburg, RW 7/1711a, Bl.176f, Protokoll Antonescu-Ribbentrop, 11.01.1943.

[18] BA-MA, Freiburg, RH 31/1/v.134, DHM Bukarest (Hansen) an OKW/AWA (Reinecke), 3.02.1943.

[19] Ibid.

[20] Gőtz Aly. Hitlers Volksstaat, s. 272.

[21] BA Berlin, R 2/13502, Verwaltungsrat der RKK 5.12. 1942 u 27.02. 1943.

[22] *Проэктор Д. М.* Агрессия и катастрофа. – С. 602–603.

[23] BA Berlin, R 2/30916, Wehrmachtfinanzierung in Rumänien 1944.

[24] *Gőtz Aly.* Hitlers Volksstaat. – S. 269.

[25] BA Berlin, R29/3, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 12 12.1941.

[26] BA Berlin, R 29/4, Schreiben des RFM an Verwaltungsrates des RKK vom 31.08.1942.

[27] Ibid.

[28] BA Berlin, R 29/3, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 29 01.1942.

[29] BA Berlin, R 29/4 Stellungahme des Leiters der Wechsellkasse Odessa.

[30] BA Berlin, R 29/4, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 2. 12.1942. BA Berlin, R 29/430, Schreiben vom 19.04.1943 der RKK Bukarest an HV.

[31] BA Berlin, R 29/4, Schreiben des RFM an Verwaltungsrates des RKK vom 31.08.1942.

[32] Военные знаки Одессы // www.grivna.org.ua. – 2005 info@grivna.org.ua.

[33] *Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.* Monede şi bancnote româneşti. – Bucureşti, 1977. – (432 p.). – P. 403–404.

[34] Gribanow M.D. "Transnistria" Currency Notes // I.B.N.S. Journal. – Vol. 20. – № 3–4. – 1981. – P. 68, 85.

[35] Ibid., p. 85.

[36] BA Berlin, R 29/260, TAO 75/43 vom 27.05.1943. Nur Odessa.

Раскрыты отдельные аспекти монетарной политики фашистской Германии и Румынии в оккупированной ими Транснистрии сквозь призму использования разных видов окупационной валюты.

Ключевые слова: губернаторство Транснистрия; бонистика; Рейхсбанк; имперские кредитне кассы; монетарная политика; оккупационные деньги.

The research reveals the certain aspects of the monetary policy of the Nazi Germany and Romania in the occupated territory of Transnistria through the prism of different sorts of occupation currency.

Keywords: governorship of Transnistria; bonistics; Reichsbank; empire cash credit; monetary policy; occupation currency.

УДК [930.253:94](477)"1941/1945"

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ*

ЛЕГЕНДАРНИЙ ЗА ЖИТТЯ
(до 110-ї річниці від дня народження двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федорова)

Подаються документи та фотокартки із фондів ЦДАГО України, які розкривають основні віхи життя двічі Героя Радянського Союзу, легендарного командувача партизанського з'єднання у роки Великої Вітчизняної війни, державного та громадського діяча Олексія Федоровича Федорова.

Ключові слова: О. Ф. Федоров; підпільно-партизанський рух; Герой Радянського Союзу.

Олексій Федорович Федоров. 1949 р.
ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 51, арк. 2 зв.

Виповнилося 110 років від дня народження двічі Героя Радянського Союзу, одного із провідних організаторів партизанського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни, державного та громадського діяча Олексія Федоровича Федорова.

Народився він 30 березня 1901 р. у м. Катеринослав (нині – Дніпропетровськ). Своїх батьків він не знав, бо невдовзі після народження опинився в притулку Катеринославської земської міської лікарні, а згодом його узяв на виховання мешканець с. Лоцманська-Кам'янка Катеринославського повіту М. Костирь. Після закінчення у 1916 р. двокласного училища О. Федоров почав працювати на будівництві в м. Катеринославі. У серпні 1920 р. вступив до Червоної армії. Після навчання на кавалерійських курсах 13-ї армії Південного фронту воював проти військ барона П. Врангеля у складі 9-ї Кубанської кавдивізії, потім служив у 7-му залізничному полку військ ДПУ.

Демобілізувавшись з армії, О. Федоров у 1924 р. працював на спорудженні тунелю для залізничної лінії Мерефа–Херсон. Водночас у

* *Лозицький Володимир Сергійович* – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

© В. С. Лозицький, 2011

1927 р., закінчивши дворічну вечірню радянсько-партійну школу в Дніпропетровську, вступив до ВКП(б). У наступні роки О. Федоров працював на будівництві Ріоні-ГЕС у м. Кутаїсі (Грузія), а з березня 1930 р. – на зведенні корпусів Дніпропетровського інституту інженерів транспорту, обіймаючи посади старшого десятника і заступника начальника будівництва. У квітні 1932 р. закінчив факультет цивільних споруд Чернігівського технікуму залізничного будівництва, отримавши фах техніка. З цього часу його життя на довгі роки тісно пов'язалося з Чернігівщиною.

Від 1932 р. О. Федоров перебуває на партійно-радянській роботі: голова Корюківської райпрофради, районної Контрольної комісії та Робітничо-селянської інспекції; помічник секретаря Понорницького райкому КП(б)У; інструктор Варвинського та Срібнянського райкомів партії; другий, а потім – перший секретар Лосинівського райкому КП(б)У Чернігівської області. У квітні 1938 р. О. Федоров стає першим секретарем Чернігівського обкому КП(б)У, згодом обирається депутатом Верховної Ради УРСР, а в 1940 р. – депутатом Верховної Ради СРСР та входить до складу ЦК КП(б)У.

Найбільш яскравою сторінкою з життя О. Федорова є, безперечно, його участь у підпільно-партизанському русі опору в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Слід зазначити, що партизанський рух в тилу вермахту мав стратегічне значення для перемоги у Великій Вітчизняній війні. У лавах партизанських формувань України протягом 1941–1944 рр. брало участь, за різними даними, від 220 до 500 тис. осіб. Це представники 62 національностей колишнього СРСР, більшість з яких склали українці (59 %), росіяни (22,2 %) та білоруси (6,6 %). 95 учасників партизанського руху опору в Україні отримало звання Героя Радянського Союзу, 63,7 тис. чоловік було нагороджено орденами та медалями. Серед них єдиними в СРСР двічі Героями Радянського Союзу стали О. Федоров і С. Ковпак.

Олексій Федоров був не лише командиром, але й організатором підпільно-партизанського руху опору на Чернігівщині. На початку війни його затвердили секретарем Чернігівського підпільного обкому КП(б)У та керівником партійно-комсомольського підпілля партизанського руху в області. Проте під час відрядження до ЦК КП(б)У в Київ він разом з групою своїх співробітників опинився у німецькому оточенні, до якого потрапили в середині вересня 1941 р. основні сили військ Південно-Західного фронту. І лише в 20-х числах жовтня О. Федоров з неймовірними труднощами, із загрозою для життя та ризиком потрапити до німецького полону, розшукав базу Чернігівського обласного партизанського загону, яким на той час командував його заступник М. Попудренко. Відтоді й розпочалася його активна партизанська війна з ворогом.

За його ініціативи та під його командуванням у липні 1942 р. створюється Чернігівське партизанське з'єднання у складі кількох загонів,

яке розгорнуло активну збройну боротьбу в тилу ворога на Чернігівщині та прилеглих до неї районах Російської Федерації. На початку 1943 р. з'єднання виросло в грізну силу – 12 партизанських загонів з особовим складом 5 462 бійці.

Жовтневою постановою ЦК ВКП(б) 1942 р. О. Федоров разом із іншими партизанськими керівниками увійшов до складу нелегального ЦК КП(б)У, на який покладалося керівництво всією підпільно-партизанською боротьбою в тилу ворога в Україні.

За вказівками ЦК КП(б)У і УШПР партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова у березні 1943 р. здійснило рейд з Чернігівщини на Правобережну Україну, а в червні вийшло на територію Волинської області. Його основним завданням стала диверсійна діяльність по знищенню комунікацій ворога в районі Ковельського залізничного вузла. Водночас О. Федорова затверджують секретарем Волинського підпільного обкому КП(б)У.

У так званій "рейковій війні" партизани-федорівці досягли найбільших результатів порівняно з іншими радянськими партизанськими формуваннями. Лише за період з 7 липня 1943 р. по квітень 1944 р. партизани з'єднання підірвали 611 ешелонів та 8 бронепотягів фашистів. Крім того неодноразово відзначався і високий рівень бойової підготовки в загонах О. Федорова. Як згадував заступник начальника Українського штабу партизанського руху І. Старінов, у з'єднанні О. Федорова для проведення практичних занять з мінерами-підривниками був створений спеціальний полігон, на якому проклали залізничну колію довжиною 25-30 м з насипом, шпалами, баластом. Також у з'єднанні був найчисельніший командирський склад, який налічував 206 командирів старшого і середнього рівнів; висококваліфікована та численна санітарна служба – 100 медпрацівників тощо.

Партизанська діяльність О. Федорова та його з'єднання була високо оцінена у вищих партійно-радянських колах. О. Федоров став двічі Героєм Радянського Союзу, йому було присвоєно військове звання "генерал-майор". За мужність і хоробрість у боях з ворогом сотні партизанів Чернігівсько-Волинського з'єднання нагороджені орденами та медалями СРСР, а 14 бійців і командирів стали Героями Радянського Союзу. У боротьбі з гітлерівцями мужні партизани зберегли сотні тисяч життів радянських воїнів на фронтах, прискорили великий день Перемоги.

Після зустрічі Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання з військами Червоної Армії у квітні 1944 р. О. Федоров обіймав посади першого секретаря обкомів КП(б)У: Херсонського (1944–1950 рр.), Ізмаїльського (1950–1952 рр.) та Житомирського (1952–1957 рр.).

Упродовж 1944–1957 рр. О. Федоров обирався заступником Голови Верховної Ради УРСР. Від травня 1957 р. до березня 1979 р. він очолював Міністерство соціального забезпечення УРСР. У цей період

державну діяльність він поєднував із великою громадською роботою: був головою правління Українського відділення Товариства радянсько-китайської дружби, заступником голови Президії Радянського комітету ветеранів війни та головою його Київського відділення. У 1979 р. О. Федорова призначили головою Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР. Під його керівництвом Комісія проводила велику роботу з додаткового виявлення учасників партизанського руху, неодноразово порушувала питання про поліпшення медичного обслуговування, житлово-побутових умов колишніх партизанів, увічнення пам'яті загиблих у роки війни, сприяла патріотичному вихованню молоді і т. д.

Помер О. Ф. Федоров після тяжкої і тривалої хвороби 9 вересня 1989 р., похований на Байковому цвинтарі у Києві. Його життя і діяльність як легендарного командувача партизанського з'єднання, державного та громадського діяча має увійти до Пантеону видатних постатей України, які по праву заслуговують на пам'ять і пошану співвітчизників.

Нижче подаються документи та світлини із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Матеріали з особового фонду О. Федорова (фонд 326) розкривають основні віхи його життя та політичної і громадської діяльності. Участь у підпільно-партизанському русі опору відображена у фондах Українського штабу партизанського руху (фонд 62), Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання (фонд 64), нелегального ЦК КП(б)У (фонд 1, опис 19) та ін.

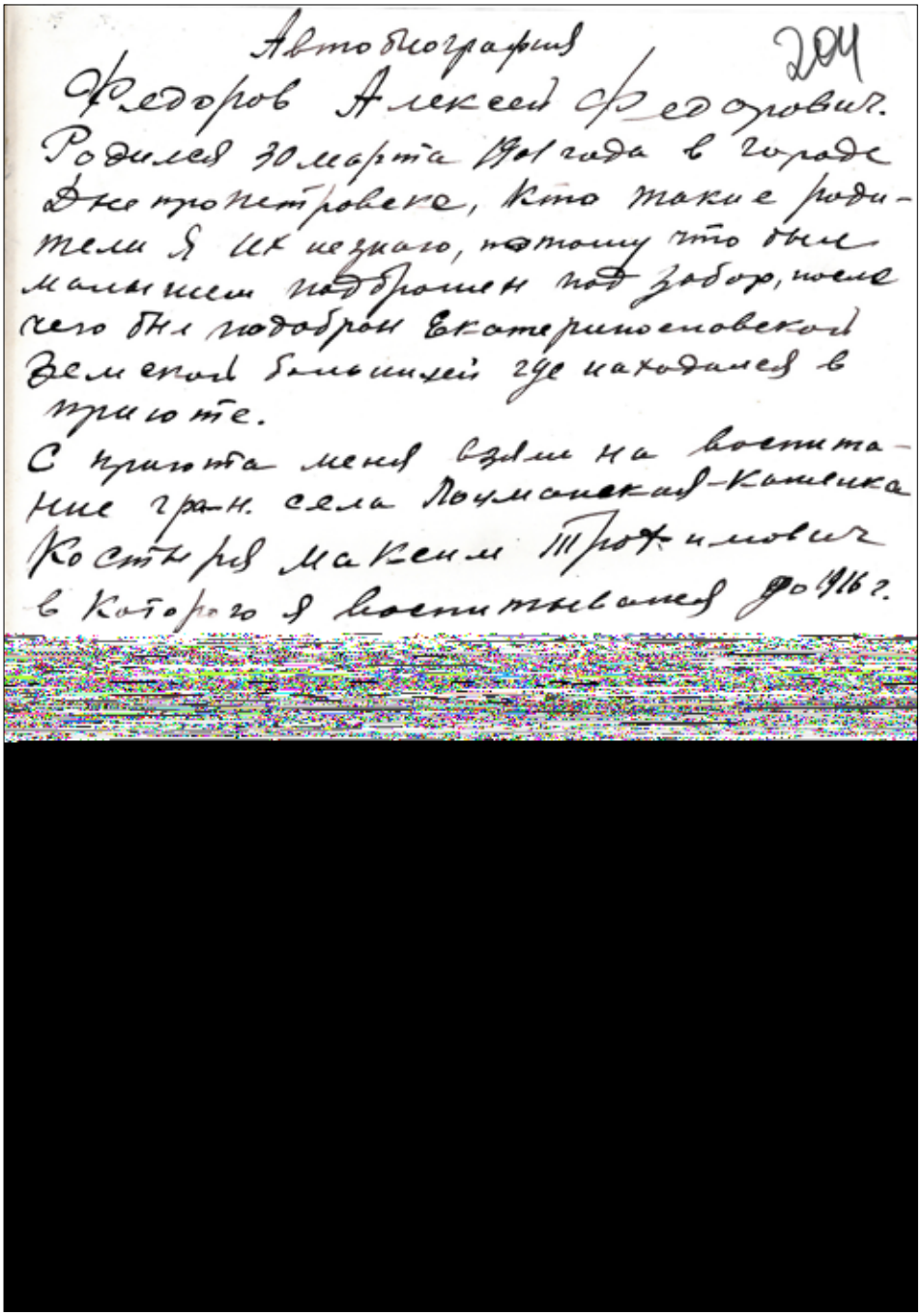

Автобиография 204

Федоров Алексей Федорович.
Родился 30 марта 1901 года в городе Екатеринославе, Кто такие родители я их незнаю, потому что был маленьким подброшен под забор, после чего был подобран Екатеринославской Земской больницей где находился в приюте.
С приюта меня взяли на воспитание гражн. села Покровская-Каменка Костырь Максим Трофимович в Котороого я воспитывался до 1916 г.

Автобіографія О. Ф. Федорова
(із особової справи, що зберігалася у відділі кадрів УШПР). 6 жовтня 1944 р.
ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 114, арк. 204.

Посол Швейцарії в Україні Сільвія Паулі (ліворуч) передає начальнику Головархіву України Р. Я. Пирогу (праворуч) документи архіву Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії. Київ, 14 травня 1999 р.
Автор зйомки А. І. Мусійчук.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-215040.

Начальник Головархіву України Р. Я. Пиріг (ліворуч) під час відвідання Інституту єврейських досліджень у м. Нью-Йорку (США). Праворуч – директор інституту Карл Райнс. Нью-Йорк, вересень 1999 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-154970.

Президія розширеного засідання колегії Держкомархіву України. Зліва направо: Я. С. Калакура, М. Г. Жулинський, Р. Я. Пиріг, В. С. Лозицький, В. П. Коломієць. Київ, 4 лютого 2000 р. Автор зйомки А. І. Мусійчук
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-218428.

Голова Держкомархіву України Р. Я. Пиріг вручає Почесну грамоту Кабінету Міністрів України старшому науковому співробітнику ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного О. М. Базановій з нагоди її 75-річчя. Київ, березень 2000 р. Автор зйомки А. І. Мусійчук.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-21830.

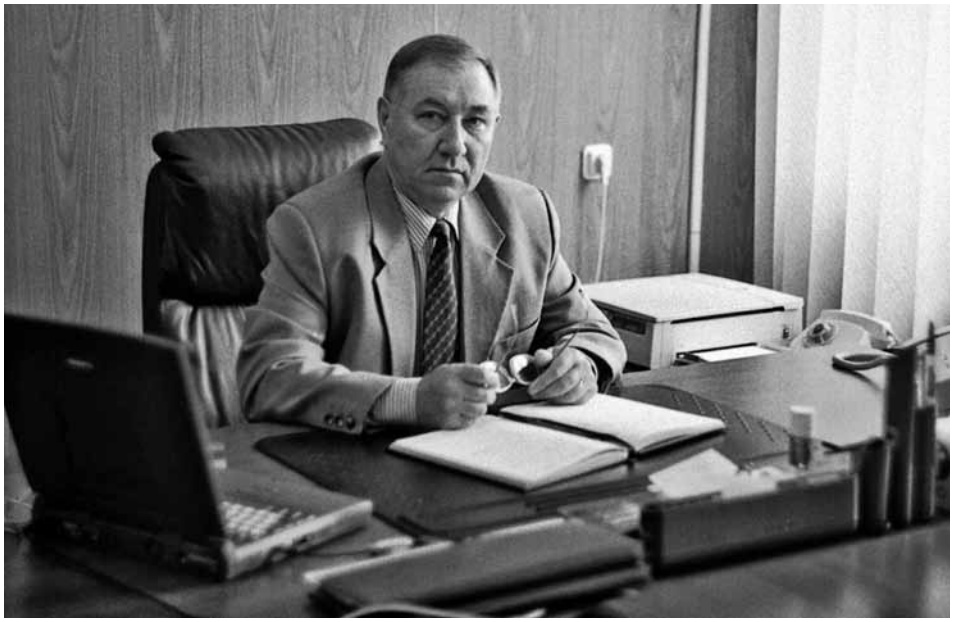

Голова Держкомархіву України, доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг.
Київ, травень 2001 р. Автор зйомки А. І. Мусійчук.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-218441.

Р. Я. Пиріг під час виступу на Міжнародній науково-практичній конференції
“Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства”.
Київ, 17 жовтня 2001 р.
Автор зйомки М. О. Курін.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-223097.

Р. Я. Пиріг на дачі.
с. Кожухівка Васильківського району Київської області, 2004 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-10554.

Учасники III Міжнародного наукового конгресу українських істориків
“Українська історична наука на шляху творчого поступу” (зліва направо):
директор Державного архіву Вінницької області С. Д. Гальчак, директор
Державного архіву Волинської області В. М. Гика, головний науковий
співробітник відділу історії української революції 1917–1921 рр.
Інституту історії України НАН України
Р. Я. Пиріг. Луцьк, травень 2006 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-10556.

Президент України В. А. Ющенко вручає доктору історичних наук,
професору Р. Я. Пирогу орден "За заслуги" III ступеня.
Київ, 19 січня 2007 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-10557.

Представлены фотодокументы из фондов ЦГКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного, которые освещают научную и организационную деятельность Р. Я. Пырога, а также очерчивают отдельные аспекты его работы на должности Председателя Государственного комитета архивов Украины, в частности его участие в международных мероприятиях.

Ключевые слова: фотодокумент; архив; Государственный комитет архивов Украины.

There are given the documents of the Central State Archives of Film, Audio and Visual Documents of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi, that highlighted the scientific and organizational activities of Ruslan Pyrih, as well as outlined some aspects of his work as the Head of State Committee on Archives of Ukraine, in particular his participation in international events.

Keywords: photo document, archives, State Committee on Archives of Ukraine.

УДК 930.1(477)"1917/1921"

Я. С. КАЛАКУРА*

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Простежується низка нових підходів українських та деяких зарубіжних учених у дослідженні історії Гетьманату, зокрема виділено доробок сучасного українського вченого Руслана Пирога. Увага зосереджена на історіографії таких питань, як обставини приходу П.Скоропадського до влади, ідейно-політична сутність Гетьманату, його місце в історії української державності, внутрішня та міжнародна політика Української Держави, причини падіння гетьманського режиму.

Ключові слова: історіографія; історіографічний процес; Павло Скоропадський; Гетьманат; Українська Держава; монархізм; консерватизм; Руслан Пиріг.

Історія української державності була й залишається пріоритетною проблемою вітчизняної історіографії. Особливої актуальності вона набула в умовах відновлення і утвердження державної незалежності України. Дедалі більший інтерес до цієї проблематики виявляють і зарубіжні історики. В опублікованих за останнє двадцятиріччя наукових, науково-популярних працях та навчальній літературі чи не найбільше уваги приділяється державності доби Української революції 1917–1921 рр. і місця в ній Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Зроблені й перші кроки на шляху історіографічного осмислення проблеми, зокрема захищені дисертації С. Грибоєдова та С. Гнатюка, опублікована низка студій з історіографії Гетьманату, в тому числі й автора даної статті[1], а також ряд узагальнюючих історіографічних праць з історії Української революції[2], в яких підводяться й деякі підсумки новітнього історіографічного процесу в цій сфері.

Однак їх автори недостатню увагу звертають на тенденції та особливості нових підходів до історії Гетьманату, характерних для досліджень останнього десятиріччя, поверхово аналізують погляди істориків на мотиви утворення і функціонування Української Держави, діяльність її лідера Павла Скоропадського, на унікальність Гетьманату як суспільно-політичного явища в українській та світовій історії.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб частково заповнити ці прогалини, виокремити головні надбання новітніх досліджень, починаючи з 90-х рр. XX ст. і закінчуючи сьогоденням, привернути увагу до

* *Калакура Ярослав Степанович* – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

© Я. С. Калакура, 2011

спроб сучасної генерації науковців, зокрема одного з найбільш активних і авторитетних дослідників Гетьманату, доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирога, простежити пошук відповідей на деякі дискусійні питання, як наприклад: хто, чому і в який спосіб привів П. Скоропадського до влади; чи мав переворот 29 квітня 1918 р. контрреволюційний характер і яке місце він посідає в Українській революції 1917–1921 рр. та в історії українського державотворчого процесу загалом; у чому особливість внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманату, наскільки вона відповідала меті українського суспільства; що спричинило його поразку і які повчальні уроки для сьогодення можна почерпнути з тієї доби. Історіографічне осмислення цих питань супроводжується й окресленням низки перспективних напрямів подальших наукових студій.

Актуальність поставлених дослідницьких завдань зумовлюється не стільки збільшенням кількості публікацій, присвячених утворенню Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (їх число сягнуло за півтисячі і вони, природно, потребують системного історіографічного аналізу), скільки контроверсійністю проблеми, появою нових підходів до її трактування, а також викликами сучасного державотворення, підвищенням інтересу до наукового осмислення цього унікального явища і самої особи гетьмана, як в українській, так і світовій історії. Джерельний потенціал історіографії Гетьманату помітно збагатився за рахунок уведення до наукового обігу нових історичних та історіографічних джерел, що стало важливою передумовою поглибленого і більш об'єктивного дослідження цієї проблеми. Разом з тим, мають рацію дослідники, які стверджують, що досі не вдалося подолати успадковану від минулого дихотомну традицію в оцінках Гетьманату (однозначно позитивні або негативні). Відомий історик Ф.Турченко з цього приводу зазначив, що досить часто "нові факти вкладаються у старі схеми, кожна з яких однаковою мірою заслуговує бути прийнятою чи відкинутою дослідницьким загалом"[3]. Власне це й диктує необхідність продовження історіографічних студій і пошук спільного розуміння проблеми, що особливо важливо для навчальної літератури.

За роки незалежності в Україні заявили про себе досить потужні сили істориків різних поколінь, наукових шкіл, політичних уподобань, які прямо або опосередковано долучилися до дослідження Гетьманату П. Скоропадського. Їх кількість вже перевищила 200 осіб. Серед них поряд із пострадянськими істориками, які в тій чи іншій мірі відійшли від стереотипів тоталітарної доби, активну участь в історіографічному процесі беруть і молоді вчені, котрі сформувалися на новому методологічному та джерельному підґрунті. Поміж дослідженнями сучасних дослідників Гетьманату виділяються праці вже згадуваного Р. Пирога. Що привело відомого вченого, авторитетного знавця життя і творчої спадщини М. Грушевського, одного з фундаторів грушевськознавства в Укра-

їні до дослідження Гетьманату і постаті П. Скоропадського? Що забезпечило йому дослідницький успіх і визнання з боку наукового співтовариства? На нашу думку, тут позначились декілька чинників. По-перше, з'ясовуючи долю М. Грушевського в добу П. Скоропадського, він неминуче зацікавився постаттю гетьмана, причетного до розпуску Центральної Ради і проголошення на базі УНР Української Держави. По-друге, це висока професійна підготовка вченого, його інтелектуальний потенціал, багатий досвід науково-дослідної і педагогічної роботи. По-третє, ґрунтовне знання архівів, уміння працювати з архівними джерелами і здобувати необхідну інформацію. По-четверте, опанування методологією історичного антропологізму і сучасними методиками персоналістичних досліджень, апробованими в царині грушевськознавства. По-п'яте, висока загальна і наукова культура вченого, широка ерудиція, кругозір і дослідницька інтуїція, а також його державницька позиція.

Вже перші публікації Р. Пирога про Гетьманат та постать П. Скоропадського, оприлюднені в 1992–1995 рр.[4], засвідчили його відхід від поширених у радянській історіографії штампів і стереотипів та утвердження нового, по-справжньому наукового бачення проблеми. Історик чітко обґрунтував обставини і мотиви приходу П. Скоропадського до влади, прийняття ним титулу "Гетьман всієї України", що підкреслювало вірність ідеї незалежної, вільної і соборної Української Держави, її створення з урахуванням давніх козацьких традицій у межах українських етнічних земель. Дослідник підкреслив, що з цією метою гетьман запровадив козацький герб як символ спадкоємності державності, зберігши при цьому тризуб як національний символ. Враховуючи великий анклав українців у Криму, прагнення татарського населення до порозуміння з Українською Державою, П. Скоропадський відстоював включення півострова до складу України, взяв під свою руку Чорноморський флот, але при цьому не поспішав із входженням Кубані до складу України, аби не погіршити відносини із Росією.

Нині в доробку Р. Пирога близько 40 праць, у тому числі дві монографії, присвячених Гетьманату П. Скоропадського. Прикметною рисою їх є солідна історіографічна складова[5]. Він, як і ряд інших дослідників, поділяє думку про те, що новітня українська історіографія Української Держави сформувалася на фундаменті, закладеному безпосередніми учасниками подій 1917–1921 рр., оскільки левова частина тематичної літератури була створена ними ще у міжвоєнний період на еміграції. Гостре ідейно-політичне протиборство і міжособистісні, часом амбітні, конфлікти призвели до формування вже тоді трьох основних історіографічних течій – уенерівської, прогетьманської, а в УСРР – більшовицько-марксистської, представники яких не шкодували викривально-критичних епітетів і тавр для оцінки один одного.

Першу течію започаткували прихильники УЦР та УНР, які, втративши владу, мали чи не найбільше претензій до П. Скоропадського. Йдеть-

ся про В. Винниченка, М. Грушевського, М. Лозинського, І. Мазепу, С. Петлюру, П. Христюка, М. Шаповала та ін. На думку, М. Христюка, наприклад, Гетьманат – це "диктатура поміщиків і капіталістів", а І. Мазепа називав його владою "російських реакційних сил". Тобто йшлося про авторитарний тип держави, встановлений в результаті перевороту, здійсненого симпатиками П. Скоропадського з середовища правих консервативних сил, представлених Союзом землевласників та Українською демократично-хліборобською партією, при підтримці німецького командування та російських кадетів.

Друга течія, як і перша, теж сформувалася в еміграції, але прихильниками П. Скоропадського – В. Липинським, Д. Дорошенком, О. Скоропис-Йолтуховським, об'єднаних навколо "Союзу гетьманців-державників" на чолі з самим гетьманом. Згодом до них долучилися деякі інші представники державницького напряму української історіографії: І. Кревецький, В. Кучабський, дослідники Українського наукового інституту в Берліні, очолюваного І. Мірчуком, а після війни Р. Млиновецький, І. Нагаєвський, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко та ін. Історики обох течій, продовжуючи полеміку в діаспорі, тривалий час вели пошук компромісної оцінки Гетьманату, яка частково знайшла відображення у Словниковій частині "Енциклопедії Українознавства" під ред. В. Кубійовича. Видання трактувало гетьманат як різновид державної організації у вигляді конституційної монархії на чолі з гетьманом і зосередженням у його руках законодавчої та виконавчої влади[6].

Ідейні засади третьої течії в інтерпретації Гетьманату заклали політичні оцінки, висловлені ідеологами російського марксизму – В. Леніним, Л. Троцьким, Й. Сталіним, тогочасними більшовицькими функціонерами в Україні – Є. Бош, О. Бубновим, С. Гопнер, В. Затонським, Д. Мануїльським, С. Косіором, М. Скрипником та ін. Відтак вони були взяті на озброєння й марксистськими істориками: М. Воліним, І. Мінцом, М. Поповим, М. Рубачем, М. Яворським та ін. Ці штампи надовго укоренилися в радянській історіографії (Є. Городецький, А. Лихолат, Л. Нікольніков, Р. Симоненко та ін.). Прибічники цієї течії керувалися постулатом зі сталінського Короткого курсу історії ВКП(б) про "білогвардійський контрреволюційний переворот П.Скоропадського, про його маріонетковий, буржуазно-поміщицький уряд, утримуваний на німецьких багнетах". Такі ідеологічні стереотипи, котрі впродовж багатьох десятиріч силоміць насаджувалися в радянській історичній науці і суспільній свідомості[7], виявилися досить живучими і сьогодні мають своїх прихильників.

Давня історіографічна традиція не оминула й сучасний вітчизняний дослідницький процес у царині Гетьманату, розділивши його учасників на адептів і критиків, причому цей розділ проходить довкола принципових питань: а) чи був державний переворот контрреволюцією; як співвідносились у політиці Гетьмана українськість і російськість, тобто,

кому більше прислужився П. Скоропадський; чи є доба Української Держави складовою Української революції та ін.[8]

Не викликає заперечень думка Р. Пирога про те, що новітня історіографія Гетьманату виросла з цих трьох течій, а тому природно, що в ній досить рельєфно простежується декілька паралельних, часом ідентичних до попередників, підходів. По-перше, це спадкоємці гетьманців, які глорифікують, возвеличують Гетьманат та ідеалізують роль Павла Скоропадського в державотворчому процесі доби визвольних змагань. Частина з них схильна розглядати прихід гетьмана до влади як закономірний етап національної революції, а Українську Державу як таку, що "ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад" (В. Клименко, О. Білодід, А. Буравченков, В. Панченко, Д. Яневський та ін.). Більш виважені оцінки Гетьманату властиві дослідженням В. Горєлова, Г. Папакіна, Ф. Проданюка, Ю. Терещенка, Ю. Храмова та ін., які розглядають його як природну альтернативу утвердженню в Україні соціалізму в його радикально-більшовицькому вигляді, тобто вбачають у Гетьманаті знаряддя боротьби не з Українською Центральною Радою, а з експансією більшовицької Росії.

Представники національно-демократичного крила української історіографії, так би мовити, "позашлюбні діти" М. Грушевського, ще більш помірковані в оцінках Гетьманату (В. Верстюк, О. Реєнт, О. Рубльов, Ф. Турченко та ін.). Якщо порівняти їх бачення ключових і контроверсійних аспектів його образу – співвідношення в ньому українськості і російськості, то вони здебільшого усвідомлюють непродуктивність дихотомних оцінок, тобто абсолютизації поділу цілісного явища на два протилежні та його змалювання лише двома фарбами: рожевою або чорною. Очевидно, цим і пояснюється спроба примирити дані підходи, знайти "золоту" середину. Ось чому частина українських учених для національної ідентифікації Гетьманату П. Скоропадського використовує формулу "ні український, ні російський". Зокрема, Ярослав Грицак пише: "У вужчому значенні Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу. Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка базувалася не на ґрунті етнічної ідентичності та знанні української мови, а на лояльності до Української Держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому етнічному[9].

Подібну точку зору відстоює й Владислав Верстюк, наголошуючи, що це була не українська і не російська держава, і вважає, що умовно її можна було б назвати "малоросійською"[10]. Однак, застосування цього терміну до характеристики Української Держави 1918 р., на нашу думку, не зовсім коректне. Має рацію Р. Пиріг, підкреслюючи, що дати абсолютно точну формулу національно-державної сутності Гетьманату – справа досить складна, оскільки у цій споруді простежувалися як українські, так і російські елементи конструкції. Тут, на його думку, варто згадати,

що через день після маніфесту "До громадян України" у листі до хліборобів-демократів гетьман наголошував, що взяв владу для того, "щоб збудувати Україну", що до кінця днів своїх буде "вірним сином дорогої нашої Неньки", що всіма силами буде боронити державні і національні права українського народу". Інша справа, чи був послідовним гетьман? Чому, наприклад, Січові стрільці на чолі з полковником Є. Коновальцем відійшли від нього, а згодом взяли участь у антигетьманському повстанні? Очевидно тому, що розчарувалися в щирості гетьмана, особливо після того, як він почав оточувати себе людьми, ворожими до всього українського. А з другого боку, постає питання, чи мав П. Скоропадський належну підтримку українських сил для реалізації свого проекту? Очевидно, ні. Ісидор Нагаєвський писав з цього приводу: політичні партії поставили свої партійні програми вище інтересів української нації і держави[11]. До речі, історія має властивість повторюватися, що засвідчує й сучасний державотворчий процес, пов'язаний з міжпартійними чварами та владними амбіціями на шкоду Україні.

Аналізуючи співвідношення українських і російських компонентів у політиці Гетьманату, Р. Пиріг справедливо зазначає, що перші стосувалися здебільшого назви і атрибутів держави, окремих аспектів її зовнішньої і внутрішньої політики, особливо сфери культури і освіти. У першому гетьманському уряді з 16 осіб 12 міністрів мали українське походження. Інша справа, наскільки вони усвідомлювали себе українцями. Російські ж конструкції знайшли втілення у певних виявах імперської спадщини монархізму, авторитаризмі, вони дістали регенерацію в законодавчій практиці, засобах масової інформації, у використанні кадрового потенціалу, в релігійному житті, в надто толерантному, а точніше примиренському ставленні властей до антиукраїнськи налаштованої російської еміграції та українофобства загалом. Зокрема, Д. Донцов згадував, що Скоропадський мав намір відзначити 310-ту річницю протимосковського союзу І. Мазепи і Карла XII, але під впливом російських радників на молебень до Св. Софії не прийшов, хоча й звертався до московського патріарха щодо зняття анафеми з гетьмана.

Історики прорадянської орієнтації залишаються в полоні синдрому класових оцінок і досить критично налаштовані як стосовно самого гетьманського перевороту, так і політики П. Скоропадського. Вони розглядають прихід гетьмана до влади і всю його політику як "контрреволюцію". Але ж "контрреволюція – це боротьба проти революції, це рух за повернення дореволюційних порядків". Звинувачувати гетьмана в контрреволюції не коректно, адже він задекларував і розпочав творення Української Держави, не повернув царські порядки і не заохочував українофобію.

Аналіз праць, безпосередньо присвячених П. Скоропадському, спонукає нагадати принаймні два найголовніших правила історичного дослідження будь-якої особистості: 1) оцінювати її треба такою, якою

вона була насправді; 2) про історичного діяча судять не по тому, чого він не зробив, а головним критерієм має виступати те, що зробив, який слід залишив в історії. Якщо керуватися цими підходами, то Гетьманат П.Скоропадського не лише підтверджував, але й закріплював на практиці проголошену ІУ Універсалом УЦР державну самостійність України, утверджував її державні кордони, піднімав боєздатність збройних сил, налагоджував вертикаль державного управління, запровадив державну символіку України, домігся міжнародного визнання (14 країн), взяв під контроль Чорноморський флот, здійснив важливі програми у сфері національної освіти, науки і культури. Восени 1918 р. міністр віросповідань О. Лотоцький від імені гетьманського уряду оголосив Декларацію про автокефалію Української православної церкви.

І все ж до головних надбань новітньої української історіографії Гетьманату можна віднести те, що його розгляд і аналіз більшість істориків вмонтовують у канву Української революції 1917–1921 рр. як цілісного державотворчого процесу. Такий підхід був закладений у "Історії України. Нове бачення" за редакцією В. Смолія, розвинутий у відповідній книзі з серії "Україна крізь віки", у шеститомній "Політичній історії України", присутній у ґрунтовних дослідженнях В. Литвина, зокрема в книзі "Україна: доба війни і революцій. 1914–1920", знайшов відображення і в найновішій праці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України "Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку" (керівник автор. колект. В. Солдатенко). Що ж стосується відомої праці В. Солдатенка "Українська революція. Історичний нарис" (К.,1999), то в ній автор більше схильний розглядати Гетьманат як "контрреволюцію" як явище, що не "вписується" в Українську революцію (с. 44).

У новітній історіографії дедалі ширше простежується потрактування Гетьманату як втілення ідеології українського консерватизму. Його об'єктивні передумови Ю. Терещенко вбачає в українському селянстві і українській шляхті як носіях мови, віри, традицій, вказуючи при цьому на "всю складність відносин між ними"[12] . Подібну думку висловлює й С. Гелей. Натомість Р. Пиріг вважає, що погодитися з таким твердженням важко, оскільки в умовах розбурханого революцією українського села ця "складність відносин" вилилася в гострі соціальні антагонізми і не дозволила П. Скоропадському досягти задекларованого "спокою і ладу". На його переконання, регенерація консерватизму в Україні була консолідованою реакцією приватновласницьких сил на соціальний радикалізм Центральної Ради. Провідну роль у цьому процесі відігравав не тонкий прошарок української шляхти, а аграрна, промислова та фінансова буржуазія, боячись реальної перспективи втратити землі, маєтності, капітали.

З-поміж монографічних праць останнього часу Р. Пиріг привернув увагу до книги В. Савченка "Павло Скоропадський – останній гетьман

України", яка претендує на хронологічний нарис історії Української Держави 1918 р., поданий через висвітлення постаті її глави. Однак фактологічну канву праці склали здебільшого спогади гетьмана, до змісту яких автор поставився критично, проте, на жаль, часом не етично, навішуючи Скоропадському різні звинувачення, на кшталт "замовчує проблему", "вводить в оману", "лукавить", "бреше" і т. п. В. Савченко, наприклад, безапеляційно кваліфікує Українську Державу як "гетьманат-монархію", "нову монархічну державу", "нове середньовіччя гетьманської влади", не вдаючись до відповідної аргументації[13]. Р. Пиріг цілком слушно вважає некоректним переносити погляди П. Скоропадського 1920-х рр. щодо монархічної моделі гетьманської держави на 1918 р.

З-поміж дискусійних питань новітньої історіографії Гетьманату залишається ступінь його залежності від зовнішніх чинників, насамперед від німецько-австрійської сторони. Частина вчених, услід за В. Винниченком і М. Грушевським, вважають його маріонетковим утворенням[14]. Зокрема, О. Мироненко кваліфікує гетьманський режим як "українську різновидність відомої в історії людства класичної маріократії"[15], що трактується як державно-політичне знаряддя відстоювання чужих інтересів, у конкретному випадку – окупаційних властей. Подібну оцінку Гетьманату Р. Пиріг помітив і у книзі англійського дослідника О. Файджеса[16].

Звичайно, заперечувати залежність Української Держави від Німеччини неможливо, але, по-перше, не Гетьманат запросив німців в Україну, а по-друге, він був далеко не маріонетковим утворенням, оскільки мав усі формальні ознаки незалежної держави, діяв на підставі умов Берестейського миру, був визнаний не тільки Четверним союзом, але й багатьма іншими державами, мав власні дипломатичні установи, укладав міжнародні договори тощо.

Р. Пиріг цілком слушно зазначає, що, акцентуючи увагу на ролі австро-німецького чинника в політиці Гетьманату, більшість дослідників недооцінюють російський фактор. Чимало авторів вважає, що проголошений 14 листопада 1918 р. курс на федерування з небільшовицькою Росією не був випадковістю, а гетьмана до цього кроку підштовхнуло російське монархічне офіцерство разом із кадетами, меншовиками та есерами. Зрештою, вже будучи в еміграції, П. Скоропадський зрозумів, що московські сили, які набивалися йому в спільники, виявилися безпосередньо причетними до його повалення.

Є серед вітчизняних дослідників і ті, хто продовжує пливти у фарватері пострадянської російської історіографії. Її прихильники стоять на позиції малоросійства, яке більше ідентифікує себе з російським баченням української історії ніж з українським. Як відомо, під "малоросійством" розуміють комплекс провінціалізму або меншовартості частини українських громадян, зумовлений успадкуванням пам'яті про довготривале перебування України у складі Російської імперії. Доречно нагадати, Є. Маланюк звернув увагу на те, що Скоропадський не був типовим

“малоросом”, але він залишив класичний приклад українського політичного гамлетизму, який пов’язаний з “малоросійством”. У цьому зв’язку варто зазначити, що Р. Пирогу з поміж українських істориків належить найбільш глибокий аналіз сучасної російської історіографії Гетьманату П. Скоропадського. Вчений переконливо показує, що вона представлена здебільшого дотичними працями з історії громадянської війни і білого руху на Півдні Росії, тобто в Україні. Однак, є й чимало публікацій безпосередньо присвячених гетьману. З-поміж них Р. Пиріг виділив монографію В. Федюка “Украина в 1918 г.: Гетман Скоропадский”[17], зауваживши, що дослідник відійшов від традиційної кваліфікації Гетьманату як “національно-шовіністичного утворення”, закладеного мемуарами А. Денікіна, котрий оцінював Українську Державу як “новоутворення, за привидом самостійності якого проглядалися сила німецького меча і капіталу”[18]. Далі генерал безпідставно звинувачував Гетьманат у тому, що “національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду”[19].

Р. Пиріг дійшов висновку, що частина російських авторів намагається вникнути у сутність ідейно-політичної платформи П. Скоропадського: російський федераліст, німецький сателіт чи український “самостійник”? Наприклад, Я. Бутаков у монографії “Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.)” доводить, що всі ці іпостасі певною мірою були властиві гетьману: “самостійність він демонстрував під тиском німців: не розраховуючи тільки на них, підтримував тісні контакти з правими російськими силами”[20]. І. Михайлов у статті, присвяченій діяльності гетьманського уряду, намагається відійти від стереотипу фронтального протиставлення білих і червоних, вважаючи “нормальним” ідейно-політичну змінюваність суб’єктів антибільшовицького табору. Автор твердить, що в тих політично невизначених обставинах багато хто виявляв щиросердечне хитання від великодержавності до практичної підтримки тієї чи іншої форми відокремлення від Росії[21].

Водночас Р. Пиріг звернув увагу на погляди іншого дослідника – І. Мітюріна, який у монографії “Гражданская война: белые и красные”, навпаки будує порівняльний життєпис шляхом антагоністичного протиставляння воєначальників двох таборів: Колчак–Фрунзе, Шкуро–Будьонний, Врангель-Блюхер і т. д. На цьому фоні викликала здивування така пара, як Скоропадський – Антонов-Овсієнко під образливим заголовком “Щирые украинцы”. Адже їхні долі ніколи не перетиналися, тим паче у військових герцях[22].

Не залишив поза увагою Р. Пиріг й таке російське фундаментальне видання, як “Граф Келлер”, до якого увійшли книга С. Фоміна “Золотой клинок империи”, нарис Р. Гагкуєва і С. Балмасова “Генерал Ф. А. Келлер в годы Великой войны и русской смуты”. Автори разглядають Гетьманат через призму поглядів самого генерала Келлера, який не сприй-

мав українську незалежність і німецьку окупацію, але не міг не оцінити лояльне ставлення гетьмана до монархічного руху і його зусиль щодо створення антибільшовицького блоку[23].

Подібну точку зору Р. Пиріг виявив і у підходах А. Зайцова, який розглядає гетьманську державу П. Скопропадського винятково з позицій її місця і ролі в боротьбі проти більшовиків, за відновлення великої Росії. Він вказує, що на цьому шляху "лежали набагато більш серйозні перепони, ніж самостійність України", що при всіх протиріччях "і гетьманська Україна, і Дон, і Добровольча армія все-таки були налаштовані однаково непримиренно до свого загального ворога – радянської влади"[24].

Можна солідаризуватися з підсумковою думкою Р. Пирога про те, що новітня російська історіографія здебільшого розглядає ідею української державності безперспективною з точки зору розвитку тогочасних подій. Гетьманат оцінюється лише як певна ланка в загальноросійській боротьбі проти більшовизму. Гетьманство П. Скоропадського уявляється як вимушене обставинами непорозуміння. В якості аргумента його "не щирого українства" широко цитуються мемуари білогвардійських воєначальників О. Лукомського, А. Лямпе, П. Краснова та ін. Має рацію Р. Пиріг, що в сучасній російській історіографії все ж простежується тенденція змалювати образ гетьманської України 1918 р. більш цілісно, розглянути його в контексті загальноросійсьського антибільшовицького табору, а задекларована П. Скоропадським "самостійність" оцінюється як менше зло на шляху вирішення глобального завдання – відродження великої Росії. Виходячи з цих оцінок російської історіографії Гетьманату, стає зрозумілим, чому в 2007 р. у перекладі російською в Москві побачила світ англомовна праця ученого української діаспори Олега Федишина "Germany's drive to the East and the Ukrainian Revolution" під назвою "Украинская революция. 1917–1918", у якій гетьманська Україна в умовах німецької окупації 1918 р. оцінюється як "сателіт", оскільки "вона займала становище держави, яка добровільно, хоч й неохоче, прийняла опіку великої держави з неминучим обмеженням свого суверенітету"[25].

Спираючись на компаративістський аналіз сучасної української та російської історіографії образу Гетьманату П. Скоропадского, Р. Пиріг приходить до висновку, що у них обох він все ще подається в дуалістичному ключі, тобто на засадах давньої історіографічної традиції або шляхом еклектики. Спроби ідентифікації Гетьманату з погляду національної сутності також носять доволі розмитий характер: ні "української", ні "російської" чи навіть "малоросійської" державності він по-справжньому не представляв. Підтверджуються пророчі слова видатного ідеолога гетьманського руху В. Липинського: "Образ Гетьманської України, який ми винесли з нашої історичної традиції, із народних сказань, із наших сімейних пам`яток і сімейних споминів – у всіх нас далеко ще не однаковий, не однаково ясний"[26]. Ці слова, які стосувалися XVII–XVIII ст.,

цілком можна віднести і до останнього українського Гетьманату доби П. Скоропадського.

Знову ж таки має рацію Р. Пиріг, застерігаючи як від некритичного підходу до джерел, включаючи й спомини самого гетьмана[27], так і від кон'юнктурного підходу до їх трактування. Він наголошує, що деякі науковці й тепер намагаються підвести оцінки Гетьманату під якусь політичну ситуацію або уподобання певних кіл. Історики нового покоління повинні втриматися від подібної спокуси. П. Скоропадський не був ані стовідсотковим героєм, а тим більше злочинцем. Для когось він патріот, для когось російський чи німецький ставленник, але незаперечним є той факт, що свої сили він віддавав розбудові Української Держави на тих світоглядних засадах, що їх сповідував. Українська Держава гетьмана Скоропадського – важливий досвід державного будівництва, який залишив відбиток у свідомості, ментальності, культурі населення і який не

[3] *Турченко Ф.* Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П. Скоропадського і його політичних опонентів // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. –К., 2008. – С. 157.

[4] *Пиріг Р. Я.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Укр. істор. журн., 1992. – № 9. – С. 91–105; Його ж. Гетьманство Павла Скоропадського / Ф. М. Проданюк // Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993; *Його ж.* Гетьман Української держави Павло Скоропадський // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1995 та ін.

[5] *Пиріг Р. Я.* Соціально-політична база Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р. – Вип. 2. – К., 2007. – С. 103–113; *Його ж.* Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. – К., 2007. – С. 123–130; *Його ж.* Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. – К., 2008. – С. 6–12; *Його ж.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008; *Його ж.* Украинский гетманат1918 года: российский фактор // Эллиты России и Украины: особенности становлення и взаимодействия. – М., 2009. – С. 132–139; *Його ж.* Українська гетьманська держава: особливості законотворення // Історія українського парламентаризму. – К., 2010; *Його ж.* Українська гетьманська держава 1918 року. Нариси історії. – К., 2011 та ін.

[6] Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 377–378.

[7] Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. – Т. 1. – К., 1969. – С. 418.

[8] *Буравченков А.* Час відновлення історичної пам`яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1843–1945. – К., 1993; *Барладяну-Бирладник В.* Повстання проти П. Скоропадського. Причини і наслідки // Там само; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. Історико-генетичний аналіз. – К., 1995; *Білодід О., Панченко В.* Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997; *Мироненко О.* Українська Держава // Українське державотворення. Не витребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997; *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; *Його ж.* Україна в революційну добу: Історичні ессе-хроніки. У 4-х т. – Т. ІІ. Рік 1918. – К., 2009; Політична історія України XX століття. У 6-ти томах. – Т. 2. – К., 2003. *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. – Кн. 1. – Луцьк, 2003; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворень, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003; *Яневський Д.* Проект "Україна", або Спроба Павла Скоропадського. – Х., 2010.

[9] *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Вид. 2-е. – К., 2000. – С. 129.

[10] *Верстюк В.* Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 26; *Його ж.* Революція 1917–1920 рр. і українсько-російські відносини. В кн.: Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – 448–464 с.

[11] *Нагаєвський І.* Історія Української державності двадцятого століття. – К., 1993. – С. 171.

[12] *Терешенко Ю. І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – 19–37 с.

[13] *Савченко В.* Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2008.

[4] *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – Київ-Відень, 1920. – С. 26, 103; *Грушевський М.* По шкоді // Літературно-науковий вісник. – Т. 172 (кн. XII, грудень). – 1918. – С. 233–234.

[5] *Мироненко О.* Крах маріократії П. Скоропадського // Українське державотворення. – С. 252–260.

[6] *Figes O.* A Peoples Tragedy. The Revolution. 1891–1924. – London, 1996. – P. 449.

[17] *Федюк В.* Украина в 1918 г.: Гетман Скоропадский. – Ярославль, 1993.

[18] *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. – Минск, 2002. – С. 6.

[19] Там же. – С. 52.

[20] *Бутаков Я.* Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.). – М., 2000. – С. 27–28.

[21] *Михайлов И.* Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П. П. Скоропадского // Гражданская война в России: события, мнения, оценки. – М., 2002. – 456, 459 с.

[22] *Митюрин И.* Гражданская война: белые и красные. – М. – СПб., 2004.

[23] Граф Келлер. – М., 2007.

[24] *Зайцов А.* 1918: очерки истории русской гражданской войны. – Москва – Жуковский, 2006. – 8, 161–162 с.

[25] *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. Перевод с англ. Л. А. Игоревского. – М., 2007. – С. 294.

[26] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів.-К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 101.

[27] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ, Філадельфія, 1995.

Прослеживается ряд новых подходов украинских и некоторых зарубежных историков к исследованию истории Гетманата, в частности выделены наработки Руслана Пырога. Внимание сосредоточено на историографии таких вопросов, как обстоятельства прихода П. Скоропадского к власти, сущность Гетманата как разновидности консерватизма и монархизма, его место в истории украинской государственности, внутренняя и международная политика Украинской Державы, причины падения гетманского режима.

Ключевые слова: историография; историографический процесс; Павло Скоропадский; Гетманат; Украинская Держава; монархизм; консерватизм; Руслан Пыриг.

The article deals with a number of new approaches of some Ukrainian and foreign scientists in studying the history of Hetmanate. There are given selected works of Ruslan Pyrih, Ukrainian scientist, in the article. There are highlighted the historiography of circumstances of coming to power of Hetman Skoropads'kyi, ideological and political nature of Hetmanate, its place in the history of Ukrainian State, internal and international policies of the Ukrainian State, causes of the fall of the Hetman regime.

Keywords: historiography; historiography process; Pavlo Skoropads'kyi; Hetmanate; Ukrainian State; monarchism; conservatism; Ruslan Pyrih.

УДК [930.253:94](477)"1932/1933"

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ*

ВНЕСОК РУСЛАНА ПИРОГА У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Висвітлюється гостра ідеологічна боротьба в апараті ЦК КП України щодо підготовки та видання першого збірника статей і документів про голод 1932–1933 років, розкривається роль книги як комплексу унікальних історичних джерел у подальшому дослідженні цієї трагічної сторінки буття українського народу.

Ключові слова: голод; голодомор; документ; збірник; “особая папка”; ЦК КПУ.

Кожна творча людина замислюється над тим, який слід залишить у пам’яті наступного покоління. Для вченого він матеріалізується в наукових здобутках. Бути вченим – щаслива професія, життєвий шлях науковця не розчиняється в повсякденності.

Навіть у 70-річному віці вчений вважає (за умови доброго здоров’я і сприятливих можливостей у роботі), що його головне досягнення ще попереду. Такий оптимізм органічний, він допомагає жити і працювати. Але найщасливіші в науці ті люди, які вже можуть назвати свою головну працю, свій шедевр, якщо скористатися французьким відповідником цього поняття. Не знаю, чи погодиться зі мною сам Руслан Пиріг, але вважаю головною працею його наукового життя той збірник документів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про український Голодомор, який вийшов у Політвидаві України в жовтні 1990 р. Безумовно, було чимало інших творчих здобутків, які потребували більших інтелектуальних зусиль, але зі збірником про Голодомор він опинився в потрібному місці і в потрібний час. Звісно, через 20 років можна знайти в цьому збірнику недоліки і на них варто зауважити, але ця праця ввійшла у світову історіографію, тому що є першою добіркою найбільш істотних документів про величезну за всі часи трагедію українського народу. Після довгих десятиліть злочинного замовчування Голодомору поява цього документального збірника стала історичною подією.

Цілком зрозуміло, що в історії залишиться не тільки сам збірник, але й імена всіх науковців, причетних до його створення. Перший з них – головний упорядник Руслан Пиріг. Я мав і маю з ним різноманітні точки дотику. Нам довелося готувати проект першого вітчизняного архівного

* *Кульчицький Станіслав Владиславович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України.

© С. В. Кульчицький, 2011

закону, спілкувався як голова Спілки архівістів України, коли він був керівником Державного комітету архівів. Починаючи з 2002 р., ми разом працюємо в Інституті історії України. Але в цій статті доцільно обмежитись тільки однією спільною працею – книгою "Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів". Думаю, що вона і велика кількість породженої нею у 1991 р. публіцистики допомогли громадянам нашої країни визначитись під час референдуму на підтримку Акту проголошення незалежності України.

Переконувався не раз, що розповідь про ювіляра обертається спогадами про власне минуле, поєднане різними точками дотику з ним. Цього разу, однак, між нами стоятиме книга. Тому розповідь потрібно починати з 50-річчя українського Голодомору, тобто річниці, віддаленої від неї на сім років. Якби не сталися події, пов'язані з піввіковими роковинами трагедії, то не було б і згаданої книги.

Населення перетворюється на народ завдяки колективній пам'яті про минуле. Діє й протилежна закономірність: народ перетворюється на населення, коли в його колективну пам'ять втручаються чужі вигадки. Щоб не втратити України, кремлівські можновладці десятки років нав'язували нам історичні міфи та науковоподібні теоретичні конструкти, покликані підмінити реальну картину минулого, представити у викривленому світлі сучасність і запевнити всіх у неминучості комуністичного майбутнього.

Я належу до третього покоління радянських людей, котре з дитинства виховувалося в суспільстві реалізованої утопії. Публікував у той час статті в наукових журналах і розділи в колективних монографіях, у яких за допомогою цитат з творів класиків марксизму-ленінізму обґрунтовував існування єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу і радянського народу як нової історичної спільноти. Пам'ятаю відчуття неадекватності доказової бази заявленим постулатам, що вселяло незадоволення і невпевненість. Я списував це почуття на власну теоретичну недосвідченість, тому що не сумнівався у реальності самих конструктів. Але одна історична подія залишалася для мене жахливо реальною без будь-яких доказів – голод початку 1930-х рр. Я й досі зберігаю папірець з примітивним розрахунком демографічного дефіциту в три мільйони осіб, зробленим у кінці 60-х рр. Щось трапилося, але ніхто не міг розтлумачити мені, уже доктору історичних наук із захищеною в 1976 р. дисертацією про економічні процеси 20–30-х рр., звідки прийшов той голод і головне – чому про нього не можна згадувати? Відповідаючи за підготовку сьомого тому "Истории Украинской ССР (1921–1941)", який вийшов у світ у 1984 р., я радів, що його структура не залишає місця для розповіді про події на стику двох п'ятирічок – 1932–1933 рр.

Українська діаспора тоді була для мене купкою відщепенців, які співпрацювали з німецькими і румунськими окупантами, після чого

втекли за океан. Я знайшов у спецфонді підготовлений у її середовищі двотомний англомовний довідник, опублікований у Детройті і Торонто до 20-ої річниці голоду під назвою "Чорні справи Кремля: біла книга" (том I – 1953 р., том II – 1955 р.). Автори і свідки голоду розповідали про жахливі речі. Я знав, що голод таки був, однак свідомість відмовлялася сприймати ту інтерпретацію подій, яка містилася у двотомнику, і я повторював, мов чеховський герой: цього не може бути, адже цього не може бути ніколи. Факти відскакували від заідеологізованої свідомості, що не було дивним. Це тепер треба замислюватися, чому розум не відштовхує порожні ідеологеми минулого всупереч нагромадженому за чверть століття інформаційному вантажу. П. Толочко так висловився про мене в інтерв'ю кореспонденту прокомуністичного сайту "Народна правда": "Стал иронизировать над теорией Руси – колыбели трех восточнославянских народов, хотя тут не над чем иронизировать, поскольку это святая правда." Ось так: "святая правда" – і не треба інших аргументів. Передивляючись тепер згаданий вище американсько-канадський двотомник, бачу, що він підготовлений не зовсім професійно (це впадало в око і в 70-ті роки), але ґрунтовно. Та цей твір не викликав особливого розголосу поза діаспорою. Українська трагедія залишалася річчю у собі.

Коли надійшла 50-та річниця Голодомору, уже функціонували Канадський інститут українознавчих студій (КІУС) у Едмонтоні і Український дослідний інститут у Гарвардському університеті. За дослідження Голодомору взялися професійні історики. У 1983 р. Роман Сербин організував у Монреальському університеті першу у світі наукову конференцію на тему Голодомору і підготував до друку книгу з доповідями Олександра Бабьонишева (Максудова), Богдана Кравченка, Джеймса Мейса та інших фахівців з цієї проблеми[1].

Демонструючи дива винахідливості, українські організації пролобіювали утворення в Конгресі США в жовтні 1984 р. слідчої комісії, покликаної вивчити голод 1932–1933 рр. у радянській Україні. Комісія під керівництвом виконавчого директора Дж. Мейса почала розсилати по світу короткі повідомлення про результати розслідування. У відповідь ЦК КПУ восени 1986 р. створив власну комісію, покликану викрити "фальсифікації українських буржуазних націоналістів."

Я опинився в цій комісії як завідувач відділу історії України 1920-1930-х рр. у академічному інституті. У спецфондах працював і раніше, але тільки тепер одержав доступ до "особых папок"* у фонді ЦК КП(б)У.

---

* "Особая папка" не піддається перекладу, так само як поняття "чекіст", "особіст". Це особливий, надсекретний сегмент в діловодстві, відособлений від документації установи усередині якої знаходиться. Так само апарат органів державної безпеки не пов'язувався з апаратом радянських органів влади, всередині якого він формально перебував.

За півроку роботи мало що зрозумів у механізмі ретельно замаскованого сталінського злочину, але знайшов переконливі докази його наслідків – загибель мільйонів людей. Навесні 1987 р. написав записку до ЦК КПУ з пропозицією визнати факт голоду і підкреслив при цьому, що партія, як свідчать десятки документів про допомогу голодуючим, робила все, щоб зменшити масову смертність. Не думаю, що ця записка відіграла б особливу роль у рішенні політбюро ЦК КПУ визнати факт голоду. Виступаючи на початку листопада 1987 р. у Кремлі з доповіддю про 70-ту річницю Жовтневої революції, М. Горбачов про голод не згадав. Але в Україні стався голодомор, яким зайнялася комісія Конгресу США. Тому мені дозволили опублікувати цю записку в "Українському історичному журналі", але тільки після того, як В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської України, визнає факт голоду. Він зробив це 25 грудня 1987 р.

Від 1988 р. в Україні почала наростати хвиля публікацій про голод. У липні Борис Олійник з трибуни XIX конференції КПРС висунув вимогу з'ясувати причини голоду, а Спілка письменників України доручила Володимиру Маняку підготувати книгу-меморіал на основі свідчень тих, хто пережив трагедію. Маняк прийшов до нас у відділ, і ми домовилися працювати разом. Зібраного в другій половині 1988 – першій половині 1989 рр. матеріалу виявилося так багато, що ми поділили працю – В. Маняк і його дружина Лідія Коваленко впорядковували спогади, а наш відділ опрацьовував документи, які відклалися в архівах радянських органів влади. У 1991 р. видавництво "Радянський письменник" надрукувало колосальну добірку спогадів "33-й: голод. Народна книга-меморіал." У видавництві "Наукова думка" в 1992 і 1993 рр. вийшов з друку збірник документів "Колективізація і голод на Україні. 1929–1933", упорядниками якого були історик Євгенія Шаталіна та архівіст Ганна Михайличенко.

Порівнюючи дату початку роботи над книгою і виходу книги у світ, можна зробити висновок, що ми не поспішали. Є. Шаталіна підготувала найкращий з десятків своїх архівних збірників – взірцевий за своїм науковим значенням і археографічним оформленням. Інша річ, що більшість його документів була менш інформативною, ніж ті, що зберігалися в архіві Інституту історії партії при ЦК КПУ. Збірник спогадів, навпаки, справляв сильне враження, але не мав наукового значення. Щоб удосконалити виклад, В. Маняк піддавав спогади надто глибокому редагуванню. Подружжя Маняків закінчило роботу ще в 1990 р., але видавництво довго шукало кошти, щоб надрукувати весь наклад.

Тепер слід перейти до третього збірника джерел – найбільш вагомого, бо йдеться про документи з "особых папок" архівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіалу в Києві. Збірник вийшов друком раніше, ніж перші два, хоч до роботи над ним приступили пізніше. На це були вагомі причини.

Останнє триріччя (1989–1991 рр.) в історії КПРС виявилося специфічним. Цілком неочікувано для себе партія опинилася на узбіччі бурхливого політичного життя. XIX Всесоюзну партконференцію, на якій виступив Б. Олійник із заявою про голод, скликали для того, щоб розглянути і схвалити найглибшу "перебудовну" реформу М. Горбачова – забезпечення "повновладдя Рад". Не передбачаючи всіх наслідків реформи, делегати конференції звично схвалили те, що запропонував генеральний секретар ЦК КПРС. Невідомо, чи розумів тоді сам Горбачов, до чого призведе звільнення радянських органів влади від диктату партійних комітетів. Уперше компартійна номенклатура опинялася віч-на-віч із виборцями, тобто ставала залежною від них. Щоб зберегти своє становище при владі, їй доводилося тепер щоденно дбати про зміцнення авторитету партії.

Керівництво КПУ в цій ситуації мусило визначити своє ставлення до такої "білої плями" в радянській історії як голод 1932–1933 рр. У суспільстві він уже набув набатного розголосу як голодомор. Так його назвав письменник Олекса Мусієнко.

Голод ще залишався для суспільства у 1988 році "білою плямою", але тільки не для керівників КПУ. Стверджую так, щоб спростувати неодноразові заяви першого президента України Леоніда Кравчука про те, що він уперше зрозумів масштаби голоду, переглядаючи матеріали збірника, підготовленого в архіві ЦК КПУ. У другій половині 1991 р., коли поточний архів ліквідованого ЦК КПУ передавався на державне зберігання, мене запросили для експертизи наукового значення матеріалів, що не підлягали передачі. Як винагорода за цю працю мені дістався надрукований у Вашингтоні примірник звіту комісії Конгресу США про український голод 1932–1933 рр. з червоною печаткою загального відділу ЦК КПУ, на якій була проставлена чорнилами вхідна дата – 5 вересня 1988 р. Важко уявити, щоб ці матеріали пройшли повз відділ пропаганди і агітації, очолюваний Л. Кравчуком.

Тепер цей чималий за обсягом том разом з трьома томами спогадів людей, які пережили голод, перекладений на українську мову, вийшов друком у Видавничому домі "Києво-Могилянська академія"[2]. Підготовку видання "Великий голод в Україні" до публікації я вважаю одним із своїх найбільших наукових досягнень і вдячний директору видавництва В. Й. Соловйовій за те, що вона знайшла спосіб донести до українського читача доробок комісії Дж. Мейса в повному обсязі.

На початку 1989 р. другий секретар ЦК КПУ Володимир Івашко поставив завдання перед науковцями Інституту історії партії, зокрема сектору партійного архіву, виявити документи про голод з метою можливої публікації. В ЦК КПУ були проінформовані про те, що В.Маняк готує збірник спогадів, і вирішили діяти на випередження. Сформувався колектив упорядників у складі чотирьох наукових співробітників:

А.Кентія, І. Комарової, В. Лозицького і А. Соловйової. У червні до роботи підключився Р. Пиріг, призначений заступником директора Інституту історії партії – завідувачем архіву ЦК КПУ.

Восени 1989 р. відбулася довгоочікувана відставка В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Політичне життя в Україні, яку звикли називати "заповідником застою", активізувалося. На чолі Компартії України став В. Івашко, і публікація партійних документів про Голодомор стала більш вірогідною.

У цей час значна кількість документів з партійного архіву була вже зібрана і систематизована. Р. Пиріг запропонував директору інституту Ф. Рудичу доповнити їх матеріалами з Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Здавалося, що проблем з цим не буде, бо в ЦК КПРС на відповідальних посадах працювали вихідці з України – завідувач ідеологічного відділу О. Капто, його помічник В. Кремінь, завідувач сектору історичних наук В. Мельниченко, до речі вже обізнаний у цій проблемі. Але тема для московських цекістів виявилася надто гострою, і Капто не наважився дати відповідну вказівку керівництву ІМЛ. Справу довелося вирішувати на рівні секретарів. Секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко звернувся до секретаря ЦК КПРС В. Медведєва, і той віддав розпорядження керівництву ІМЛ. Р. Пиріг повернувся з відрядження з кількома десятками копій документів з архівного фонду ЦК ВКП(б), надзвичайно важливих для розуміння подій 1932–1933 рр. До збірника він включив 33 таких документи.

Наприкінці листопада упорядники сформували корпус документів обсягом до 500 с. Р. Пиріг відкопіював їх у 12 примірниках і розвіз членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ. Саме в цей час Л.Кравчук мав нагоду ознайомитися з документами партійних архівів про голод 1932–1933 рр.

В Інституті історії партії при ЦК КПУ виникла ідея помістити до збірника перед документами кілька наукових статей з поясненням ситуації, що передувала голоду, і з інтерпретацією подій, відображених у документах. Такі статті могли б, на думку керівників інституту, допомогти непідготовленим читачам зрозуміти страхітливу суть того, що відбувалося в українському селі. Я вже опублікував свої перші розрахунки демографічних втрат[3], і Р.Пиріг звернувся до мене з пропозицією написати для збірника статтю "Трагічна статистика голоду". С.Діброва підготував статтю "Сталінська колективізація:погляд крізь час", М. Панчук – "Злочин Сталіна та його оточення", В. Савельєв – "Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії". У найбільшій за обсягом статті М. Панчука подавалися посилання на номери документів, які містилися в збірнику.

У наступні роки на документи збірника посилалися нечасто. Коли мені вдалося встановити в потрібній послідовності всі елементи замас-

кованого сталінського злочину, виявилося, що на документи збірника можна було дивитися, але не розуміти їхньої суті. Тому в 75-у річницю Голодомору я написав статтю, у якій розтлумачив значення деяких уперше надрукованих у ньому документів[4].

Тут уже не варто детально зупинятися на документах збірника. Треба лише зазначити, що вони допомогли мені відділити голод 1932 р. в Україні разом з голодом 1932–1933 рр. в інших регіонах СРСР, які були наслідком реалізації затвердженого програмою РКП(б) 1919 р. курсу на побудову комунізму, від Голодомору 1933 р. в Україні. Останній був результатом сталінського "сокрушительного удара" (за виразом самого Сталіна)*, який складався з комбінації трьох дій: замаскованої під хлібозаготівлі конфіскації всіх без винятку продовольчих запасів у селянських садибах, встановлення фізичної блокади покараних у такий спосіб регіонів та інформаційної блокади, яка тривала аж до визнання В. Щербицьким факту голоду. Внаслідок того, що така комбінація в листопаді-грудні 1932 р. була випробувана в десятках сіл, поставлених на "чорну дошку", український Голодомор слід датувати тими ж роками, що й загальносоюзний голод.

Запроваджений у обіг XX з'їздом КПРС конструкт "культ особи" даремно перекладав відповідальність за все лихе, що трапилося з громадянами країни після 1917 р., тільки на Сталіна. Але у випадку з Голодомором є цілком безсумнівною якраз особиста відповідальність генсека, який рятував свою посаду ціною життя мільйонів людей. Радянська система влади винна тільки в тому, що внаслідок своєї специфіки дозволила одній людині за певних історичних обставин підім'яти під себе партію і державу. Аналіз десятків фактів, що комбінуються між собою тільки в одній послідовності, безпомилково вказує на вирішальну роль Сталіна в організації Голодомору. М. Панчук знайшов точну назву для своєї статті в збірнику.

Члени політбюро ЦК КПУ майже два місяці вивчали відібрані для збірника документи. Лише 26 січня 1990 р. було поставлено питання про можливість його публікації. Я був на цьому засіданні політбюро ЦК у якості експерта і мушу зазначити, що воно виявилося бурхливим і довгим. Пролунало навіть таке попередження: публікація документів про голод стане "ножем у спину Компартії України".

Стежачи за цими дебатами я побоювався, що хтось з виступаючих зверне увагу на два пункти постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. "Про заходи по посиленню хлібозаготівель", оприлюднення яких справді могло стати "ножем у спину". У них йшлося про

---

* Вираз "сокрушительный удар" передається російською мовою, тому що він може перекладатися на українську мову кількома синонімами, а тут потрібна абсолютна точність.

натуральне штрафування колгоспників та одноосібників у розмірі 15-місячної норми здавання м'яса і картоплі[5]. Вже тоді я розумів, якщо держава забирала на селі весь наявний хліб, починалося голодування, від якого страждали, перш за все, колгоспники та одноосібники з погано налагодженим присадибним господарством, тобто бідняки, незаможники. Та якщо проти "селян-боржників" з хлібозаготівель застосовували зброю натуральних штрафів, то в однаковому з бідняками становищі опинялася вся селянська маса.

Хліб був основою селянського харчування, і коли його відбирали, то в селі починали голодувати. Таке голодування могло тривати місяцями, постійно підсилюючи повстанський потенціал селянства. Коли ж після хліба в селян починали відбирати в якості натурального штрафування всю іншу їжу, то голодування переростало в тяжкий голод, який міг призвести до загибелі людини впродовж трьох-чотирьох тижнів. Цю різницю в ступенях голодування я зрозумів, працюючи в Одеському облдержархіві в 1958–1960 рр., коли упорядковував фонди 1921 р. Тяжка посуха тоді знищила в південних губерніях України не тільки урожай зернових, але й все, що могло вирости на селянських городах.

Слава Богу, ніхто з тих, хто мав вирішувати долю збірника, не зрозумів, що натуральні штрафи були візитною карткою голодомору, який принципово відрізнявся від загальносоюзного голоду. Мушу сказати, що я в 1990 р. теж не розумів значення деяких документів, й передусім – телеграми Й.Сталіна українським селянам від 1 січня 1933 р. Телеграма складалася з двох взаємопов'язаних пунктів. У першому Сталін вимагав повернути державі весь раніше розкрадений або прихований від обліку хліб з урожаю 1932 р.*, а у другому пункті генсек погрожував суворими карами тим, хто й надалі приховуватиме хліб[6]. Виявити селян, які проігнорували попередження, можна було тільки обшуком. Отже, телеграма стала сигналом до обшуків у всеукраїнському масштабі.

---

* До цього документу упорядники додали примітку: "За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича, у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників". Незрозуміло, як Хатаєвич визначив цифру, але упорядники вирішили таким чином пояснити незвичне звернення генсека до селянства окремо взятого регіону. Зрозуміло, однак, що кожний селянин, якщо вдавалося, старався приховати частинку вирощеного зерна від держави. Коли знаходили ями з хлібом, звали кінохроніку, яка фіксувала на плівку вилучення прихованого зерна, щоб показувати такі епізоди у новинах перед кіносеансами: мовляв, куркуль хоче кістлявою рукою голоду припинити соціалістичне будівництво. Десятки тисяч жителів українських міст були мобілізовані на хлібозаготівлі, і влада намагалася створити ворожу атмосферу у відносинах міста з селом. Про те, що запаси прихованого хліба не мали державного значення через свою мізерність, знали тільки чекісти, які проводили обшуки у селах, поставлених на "чорну дошку", і Сталін, коли відправляв новорічну телеграму українським селянам.

Не розуміючи зв'язку між обшуками і натуральним штрафуванням, я досить позитивно оцінював дії П. Постишева в лютому-травні 1933 р. щодо рятування голодуючих у своїй брошурі "1933: трагедія голоду" (К., 1989). Це помітив у своїй оглядовій статті в збірнику М. Панчук[7]. Дії Постишева справді були ефективними, але вони являли собою заключну частину терористичної акції: спочатку все відібрати, а далі, через три-чотири тижні – налагодити рятування тих, хто не встиг померти. Ось таким рятуванням людей і нового врожаю займався П. Постишев. Не дивно, що у своїй доповідній записці до ЦК КПУ із закликом визнати голод я писав про те, що партійні органи чимало робили для порятунку голодуючих, і це було правдою.

Сказане вище пояснює специфічний склад документів збірника, відібраних Р.Пирогом та його командою упорядників, про часовий інтервал між початком лютого і кінцем червня 1933 р., тобто від першої постанови політбюро ЦК ВКП(б) про надання продовольчої допомоги голодуючим України та Північного Кавказу до визрівання нового врожаю. Із 78 документів 62 характеризували дії радянської влади з рятування голодуючих, а в 16 наводилися вражаючі факти про голод.

Документи збірника не давали відповіді на природне запитання: звідки взявся той голод, для ліквідації якого доводилося робити титанічні зусилля? Адже навіть в "особых папках" не можна було знайти жодного натяку на те, що створені чекістами команди "хлібозаготівельників" з голодуючих незаможників за два-три тижні після сталінської телеграми вимели геть усе з селянських осель.

Повертаючись до оцінки збірника на політбюро ЦК КПУ, повторю те, що писав у газеті "День" 13 лютого 2007 р.: "Я не знаю, чому перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко на засіданні політбюро ЦК 26 січня 1990 р. пішов проти течії і дав "зелене світло" появі книги "Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів." Може бути два пояснення. Він сказав тоді, що народився під час голоду, і батьки розповідали йому, як важко було його рятувати. Можливо, однак, керівники КПУ уже прийняли рішення вирушити у вільне плавання, і за допомогою інформації про голод відійти від Москви на безпечну відстань. Виходячи з подальших дій Івашка, більш вірогідне перше пояснення." Та чим би не керувався Івашко, питання про публікацію збірника було розв'язане раніше, ніж відбулося це засідання політбюро ЦК КПУ. Поясню чому.

У подаровану мені книгу зі звітом комісії Конгресу США з поточного архіву ліквідованого ЦК КПУ, про яку вже згадувалося вище, був вкладений супровідний документ. Це – лист першого секретаря посольства СРСР у США Олега Дьяченка від 4 серпня 1988 р. з інформацією про те, що звіт надрукований і посольство одержало від Дж. Мейса кілька його примірників. Передаючи в ЦК КПУ один з них, Дьяченко повідомляв,

що Мейс "висловив заінтересованість в поїздці на Україну з науковими цілями." Але візу надали Мейсу тільки в кінці 1989 р. – під постанову ЦК КПУ "Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів" від 26 січня 1990 р. Він казав мені, що завдячує візою якраз появі цієї постанови.

У березні 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР, а з 15 травня парламент почав працювати на постійній основі – як вищий законодавчий орган. Верховну Раду очолив В. Івашко. Трохи пізніше, на XXVIII з'їзді КПУ він відмовився від керівництва Компартією на користь Станіслава Гуренка, щоб зосередитися на парламентській роботі. У липні, коли відбувався XXVIII з'їзд КПРС, Івашко відмовився і від посади спікера, тому що прийняв пропозицію новообраного президента СРСР М.Горбачова взяти на себе функції заступника генерального секретаря ЦК КПРС, щоб керувати від його імені партійним апаратом. Партія ще вважалася "керівною і спрямовуючою силою" не стільки за інерцією суспільства, скільки за переконанням тих представників компартійно-радянської номенклатури, які бажали скасувати конституційну реформу М. Горбачова. Ортодоксом був і Гуренко, який не побажав конкурувати з Л. Кравчуком за посаду спікера парламенту, коли вона звільнилася після відбуття В. Івашка до Москви.

Ситуація в партії дедалі більше загострювалася. У колишньому "заповіднику застою" розгорталася жорстка боротьба між ортодоксами і "суверен-комуністами", очолюваними Л. Кравчуком. Я вже мав тоді можливість спостерігати за цією боротьбою "зсередини", тому що став членом ідеологічної комісії ЦК КПУ. У ситуації гострої ідеологічної боротьби, що спалахнула під час переростання бюрократичної "перебудови" у всенародну революцію, керівникам КПУ треба було заручитися підтримкою вчених, які вийшли на передній план у дослідженні такої гострої теми, як голод 1933 р.

Добре пам'ятаю останнє засідання цієї комісії перед літньою відпусткою 1991 р. Прощаючись з нами до осені, С.Гуренко аж світився, обіцяючи подолання найближчим часом всіляких негараздів "перебудовної" доби. Знаходячись з сім'єю в литовському курортному містечку Друскінінкай 19–20 серпня, я згадував під нічний гуркіт танків на шосе оте його світіння.

Розповідаю про це, щоб пояснити ситуацію, в якій відбувалася робота над документальним збірником. У травні 1990 р. він був переданий у Політвидав України, а на початку вересня – підписаний до друку. Управління справами ЦК КПУ асигнувало видавництву кошти на друкування 25 тис. примірників. У вересні відбувся міжнародний симпозіум "Голодомор-33", який привернув увагу світової преси. Присутні на семінарі з особливим інтересом, як мені здалося, вислухали повідомлення Р. Пирога про роботу над збірником, який незабаром мав вийти з друку. Популя-

ризуючи його матеріали, Р. Пиріг почав у 1990 р. виступати з розповіддю про окремі сюжети в центральній (Известия ЦК КПСС, № 9; Сельская жизнь, 4 августа) і республіканській (Друг читача, 28 червня; Літературна Україна, 28 вересня) пресі.

Раніше єдина партія розпадалася на окремі політичні течії. Розмежування відбувалося й на інституціональному рівні: між Верховною Радою і ЦК КПУ, між Інститутом історії партії при ЦК КПУ, який його керівництво поспішило восени трансформувати в Інститут політичних досліджень, і Вищою партійною школою. Внаслідок причин, про які тут можна не говорити, з колективу Інституту політичних досліджень під час реорганізації випав молодий і амбітний професор В. Шевченко. Опинившись у ВПШ, він звернувся в політбюро ЦК КПУ з вимогою припинити друкування документального збірника з історії голоду 1932–1933 рр. Ортодокси з ВПШ були переконані в тому, що цю вимогу врахують, тому що зверталися до однодумців.

В. Шевченко не добирав висловів: "Йдеться про свідоме чи несвідоме намагання обілити сталінщину і головну відповідальність за голод покласти на керівництво республіки, Компартію України. Це не відповідає історичній дійсності. Видання установою ЦК збірника документів, в якому шляхом публікації одних архівних матеріалів й утаювання інших спотворюється історична дійсність, може нанести непоправну шкоду науці, буде використано для нових атак на Компартію України"[8]. У листі, датованому 23 жовтня 1990 р., вимагалося доопрацювати збірник як у структурному, так і в джерелознавчому плані.

До листа додавалася рецензія, написана в стилі погромних рецензій сталінських часів. Рецензент звинувачував упорядників у тому, що в збірнику не використані відомі постанови партії й уряду, зокрема, постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності." Він не звертав уваги на те, що в збірнику подавалися тільки неопубліковані постанови. "Немає в збірнику й постанови союзних органів від 7 січня 1933 р. про заміну хлібопоставок по договорам обов'язковою хлібоздачею, – продовжував В.Шевченко, – про проведення колективізації, багатьох інших подібних матеріалів, які стали першоосновою трагедії селянства України"[9].

Тут уже йшлося не тільки про нав'язування упорядникам давно і широко відомих партійно-урядових постанов, але й про елементарну необізнаність у суті справи. Постанова від 19 (а не 7) січня 1933 р. про заміну контрактаційної системи хлібозаготівель на обов'язкову поставку хліба в завчасно встановлених розмірах виявилася такою ж ефективною в подоланні економічної кризи, як ідентична їй постанова X з'їзду РКП(б) про заміну продрозкладки продподатком. Інша річ, що в тому ж січні 1933 р. Сталін завдав свій "сокрушительный удар" по українському селянству.

Звинувачуючи упорядників збірника в затушовуванні вини центрального керівництва в голодоморі і перенесенні уваги читачів на дії місцевих партійних керівників, В. Шевченко вказував, що навіть прізвище Сталіна згадується в збірнику рідше, ніж Косіора[10]. Проте верстка з іменним покажчиком засвідчувала, що прізвище генсека згадувалося в тексті 45, а Косіора – 49 разів, тобто в такій самій пропорції.

Звинувачував В. Шевченко упорядників і в тому, що вони замовчували активну роль С. Косіора і Г. Петровського в спробі усунути Сталіна з посади генсека на XVII з'їзді КПРС, тому що ці факти не вписувалися в обрану ними хибну схему[11]. Це демагогічне звинувачення було зі сфери фантастики, не кажучи вже про те, що воно вибивалося з хронології збірника.

Звернення В. Шевченка від 23 жовтня секретар ЦК КПУ В. Острожинський того ж дня адресував завідуючим відділами ЦК В. Матвєєву, І. Мусієнку і О. Поповичу, а також директору Інституту політичних досліджень Ф. Рудичу. 25 жовтня цей документ був покладений на стіл С. Гуренка, який переадресував його секретарям ЦК Г. Харченку і В. Острожинському, а також завідуючому відділом гуманітарних проблем О. Поповичу з резолюцією: "Прошу розглянути і прийняти міри (так в тексті – авт.) по об'єктивному висвітленню подій"[12].

Вирішальною в цьому бюрократичному феєрверку виявилася позиція директора інституту. Ф. Рудич додав до листа в ЦК КПУ відповіді на зауваження рецензента, підготовлені Р. Пирогом, які й сам завізував. Пиріг не залишив каменя на камені від химерних конструкцій Шевченка, але суть справи корінилася не в рецензії, а в самому факті виходу в світ збірника партійних документів про голод 1932–1933 рр. Тому Ф. Рудич намагався у тактовній формі окреслити перед С. Гуренком міру його особистої відповідальності в розбурханій Україні у випадку заборони виходу в світ конфліктного збірника.

Короткий лист починався з констатації того, що збірник був підготовлений відповідно до постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. із врахуванням принципових положень і оцінок цього документу. Далі стверджувалося, що "поява першого, здійсненого за дорученням ЦК Компартії України, збірника документів про голод, які замовчувалися впродовж десятиліть, широкою громадськістю буде зустрінута з розумінням". Коротко характеризувалася важливість причетності КПУ до оприлюднення фактів, що стосувалися трагедії, яка перебувала в центрі уваги громадськості: "Вихід збірника дозволить показати, що нинішнє керівництво Компартії України не приховує правди про трагічне минуле, дає йому політичну оцінку, відмежовується від злочинів сталінщини. Обнародування архівних даних про голод буде сприйняте і як акт морального самоочищення партії, її прагнення винести з минулого необхідні уроки".

Ф. Рудич переконливо спростовував закиди консерваторів про "ніж у спину". "Не виключено, – писав він, – що певні сили використають деякі

документи збірника в цілях антикомуністичної пропаганди. Як, до речі, раніше використовували замовчування цих матеріалів. Однак загальний баланс політичного впливу книги на широкі читацькі маси та наукові кола буде позитивним."

На закінчення директор інституту кинув на терези останній аргумент: "Необхідно зважити й на ту обставину, що незабаром має вийти у світ збірник "Голодомор-33", підготовлений у Спілці письменників України. Можна не сумніватися в ідейному спрямуванні цього видання. Як і в тому, що йому буде зроблено вселенський розголос"[13].

Наступного дня, тобто 5 листопада, завідуючий відділу гуманітарних проблем О. Попович і завідуючий ідеологічного відділу І. Мусієнко сформулювали позицію ЦК КПУ (треба думати – після консультацій з С. Гуренком) у цій конфліктній справі. Суть їхнього висновку була такою: "Політичні переваги цієї акції, на нашу думку, значно переважають політичні мінуси. В нинішній ситуації, коли Компартія України засудила злочинний курс Сталіна та його оточення, безпринципну політику та репресивні методи тодішнього керівництва КП(б)У, що призвели до тяжкої трагедії, рішуче відмежувалася від них, єдине звинувачення, яке могли б висунути політичні опоненти, – це приховування інформації. Тому особливо важливим було не затримувати вихід згаданої книги, щоб засвідчити цим чесність нинішнього покоління українських комуністів перед своїм народом"[14].

Спілкуючись з колегами на тему українського Голодомору за останні 20 років, я не раз дивувався, чому вони не використовують збірник партійних документів у своїх працях. Іноземці завжди мали клопіт з українською мовою, але документи збірника друкувалися мовою оригіналу, і частіше за все це була російська. Книга мала бути поширеною і доступною, тому що зазначений у ній тираж був неймовірно високим, особливо в зіставленні з сучасними накладами – 25 тис. примірників. Потім поширилися чутки, що видавництво "пустило наліво" призначений для збірника дефіцитний папір і обмежилося певним мінімумом накладу. У тогочасних умовах цілковитої економічної сваволі такий поворот у долі збірника був цілком імовірним. Врешті-решт, саме так і сталося, але з "невеликою" поправкою.

Як згадує Р. Пиріг, інститут замовив 200 примірників збірника, але до бібліотеки надійшло тільки 50. Довелося йому поїхати в бібколектор, але там сказали, що на область після обов'язкової розсилки припадає лише по 50–70 примірників, і це – все. У кінцевому підсумку інститутська бібліотека одержала лише 70 примірників. Виходить так, що з 25-тисячного тиражу була віддрукована десята частина, якщо не менше.

Тепер на підставі матеріалів, що зберігаються в ЦДАВО України, можна більш-менш точно встановити, коли зупинилося друкування. У заключному висновку О. Поповича та І .Мусієнка вказувалося, що

на 5 листопада віддрукована значна частина накладу. Цей документ розв'язував питання про видання збірника, що могло означати тільки одне: на цей момент друкування зупинилося. Коли саме? Логічно припустити, що в той момент, коли С.Гуренко наказав своїм підлеглим розібратися із заявою В. Шевченка, тобто 25 жовтня. Ніхто в ЦК КПУ не переймався тим, що збірник вийде обмеженим накладом, таку перспективу в цій установі могли тільки вітати. Головним було те, що збірник вийде, і керівництво ЦК КПУ не втратить обличчя. Природно, що у видавництві не наполягали на друці повного накладу, залишаючи у своєму розпорядженні чималий запас паперу. Отже, ортодокси в ЦК КПУ не змогли "поховати" збірник, але спромоглися обмежити його тираж, а відтак і вплив на суспільство.

Коли надходила 70-а річниця Голодомору, я запропонував дирекції Інституту історії України перевидати цей збірник у розширеному вигляді, тим більше, що Р.Пиріг вже на той час залишив державну службу і став нашим співробітником. Він погодився і за два роки підготував книгу, яка включала 681 документ (у першому виданні – 248). Кілька років інститут не міг видати її, аж поки за цю справу не взялася директор видавництва Києво-Могилянської академії В. Й. Соловйова. Збірник "Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали" вийшов у світ у цьому видавництві у 2007 р., до 75-річчя народної трагедії. Він має 90 обліково-видавничих аркушів, 1128 сторінок. У 2008 р. з'явився його англомовний дайджест. Не може бути двох думок – збірник 2007 р. більш інформативний, ніж попередній. Але видання 1990 р. є історіографічним явищем, тоді як видання 2007 р. – однією з багатьох книг на цю тему.

На початку цієї праці я висунув досить ризиковану, як мені здавалося, тезу про те, що книга "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів" є найголовнішою подією в науковій біографії Руслана Пирога. Завершуючи статтю, можу лише ще раз її підтвердити, адже ця книга вперше переконливо розкрила масштаби і механізм сталінського злочину, а тим самим істотно посприяла перетворенню "перебудови" в революцію, яка відкрила перед українським народом нові перспективи.

---

[1] Famine in Ukraine 1932-1933. – Edmonton, 1986. – 192 p.

[2] Великий голод в Україні 1932–1933 років. – Т. 1. – 838 с.; Т. 2. – 814 с.; Т. 3. – 782 с.; Т. 4, 622 с. – К., 2008.

[3] *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні / Інформаційний бюлетень Інституту історії АН УРСР. – Вип. 1. – К., 1988. – С. 32–39.

[4] *Кульчицький Станіслав.* Причини голоду 1933 року в Україні на сторінках однієї призабутої книги // День, 2007, 13 лютого.

[5] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 254, 257.

[6] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 308.
[7] Там само. – С. 55.
[8] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2777, арк. 133.
[9] Там само, арк. 137.
[10] Там само, арк. 138.
[11] Там само, арк. 139.
[12] Там само, арк. 130.
[13] Там само, арк. 144–145.
[14] Там само, арк. 152.

Освещается острая идеологическая борьба в аппарате ЦК КП Украины вокруг подготовки и издания первого сборника статей и документов о голоде 1932–1933 годов, раскрывается огромная роль этой книги как комплекса уникальных исторических источников в дальнейшем развитии исследований этой трагической страницы бытия украинского народа.

Ключевые слова: голод; голодомор; сборник; документ; “особая папка”; ЦК КПУ.

There is highlighted the sharp ideological struggle in the Central Committee of Communist Party of Ukraine around the preparation and publication of the first anthology of articles and documents about the famine of 1932–1933, the role of the book as a set of unique historical sources in the further study of this tragic lives of the Ukrainian people.

Keywords: famine; holodomor; the document; anthology; “special folder”; Central Committee of Communist Party.

УДК [930.25:94](477)(048.8)

В. В. ТЕЛЬВАК*

ГРУШЕВСЬКІАНА РУСЛАНА ПИРОГА

Розглянуто наукові праці відомого вченого Руслана Пирога, присвячені життю і творчості видатного історика і державного діяча Михайла Грушевського.

Ключові слова: Михайло Грушевський; Руслан Пиріг; грушевськознавство.

Сучасне грушевськознавство, яке постає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії, неможливо уявити без імені Руслана Яковича Пирога. Він є одним із тих небагатьох українських дослідників (назвемо тут також імена Я. Дашкевича, С. Білоконя, М. Брайчевського, О. Копиленка та ін.), які діяльно спричинилися до повернення Великого Українця на Батьківщину. Оскільки від перших грушевськознавчих студій ювіляра минуло вже понад двадцять років, а його інтерес до постаті першого голови відродженої України відчувається й досі, доволі складно узагальнити поважний – кількісно і тематично – внесок ученого в одній публікації. Тому нижче спробуємо тезово окреслити головні напрямки грушевськознавчих зацікавлень Р. Я. Пирога.

Насамперед звернемося до теоретичних рефлексій дослідника над станом сучасного грушевськознавства. І хоча кількісно публікації з цієї проблематики не домінують у науковому доробку вченого, втім вони є надзвичайно важливими для осмислення актуального стану та перспектив поступу молодої міждисциплінарної галузі, адже поряд із працями засновника грушевськознавства Л. Винара присвячені теоретичним аспектам грушевськознавчої рефлексії. З нагоди 130-річчя від дня народження М. Грушевського Р. Я. Пиріг у кількох статтях висловив своє бачення перспектив грушевськознавчого пошуку[1]. На широкому тлі становлення грушевськознавчої рефлексії протягом XX ст. дослідник виокремив напрямки, що першочергово потребують уваги фахівців. Серед них було названо видання епістолярію М. Грушевського, вивчення його теоретико-методологічних поглядів і громадсько-політичної діяльності, глибоке джерельне опрацювання найменш знаних періодів життєвого та творчого шляху, що врешті повинно уможливити написання ґрунтовної академічної наукової біографії Великого Українця. Відзначимо, що протягом п‘ятнадцяти років, котрі минули від часу написання цієї статті,

* *Тельвак Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

© В. В. Тельвак, 2011

грушевськознавство значною мірою розвивається в руслі запропонованих Р. Я. Пирогом ідей. Зауважимо, що згадані праці викликали цікаву термінологічну дискусію у середовищі грушевськознавців. Так, із критикою вжитих Р. Я. Пирогом понять "вітчизняні історики" і "вітчизняне грушевськознавство" виступив засновник цієї наукової галузі Л. Винар. На його переконання, більш коректними з наукового погляду є поняття "українські історики-грушевськознавці" та "українське грушевськознавство"[2].

До теоретичних проблем підготовки академічної біографії М. Грушевського Р. Я. Пиріг звертався і в своїх подальших публікаціях, як правило, приурочених до ювілейних дат автора "Історії України-Руси". Відзначаючи швидкий поступ у кількісному та якісному зростанні грушевськознавчої літератури, дослідник щоразу окреслював найбільш перспективні, з його погляду, напрями дослідницького пошуку. Так, у 2003 р. до маловивчених грушевськознавчих проблем Р. Я. Пирогом слушно було віднесено еміграційний та останній московський періоди, а також роки симбірсько-казанського заслання[3]. Слід відзначити, що й до сьогодні ці питання є фактично "білими плямами" грушевськознавства, котрі відчутно гальмують створення панорамного життєпису М. Грушевського.

У дещо пізнішій публікації до названих проблем Р. Я. Пиріг додає важливість вивчення духовного світу М. Грушевського, його участі у масонському русі, детального вивчення обставин трагічної смерті історика тощо[4]. При цьому дослідник закликає сучасних грушевськознавців до коректності при залученні постмодерних методологічних технік до аналізу особистості видатного вченого. Слушно також, на нашу думку, ювіляром було вказано на спонтанність і несистемність грушевськознавчого пошуку в сучасній Україні, спричиненого відсутністю будь-якої координації діяльності дослідників постаті автора "Історії України-Руси". У цьому аспекті Р. Я. Пиріг кількаразово ініціював створення Державної комісії з вивчення спадщини Михайла Грушевського – авторитетного міжвідомчого консультативно-дорадчого і координаційного центру. Така комісія, на жаль, не створена й до сьогодні.

Найбільший внесок ювіляра у сучасне грушевськознавство полягає у всебічному вивченні ним останнього десятиліття життя та діяльності видатного історика. Цій проблемі присвячена більшість грушевськознавчих праць Р. Я. Пирога: докторська дисертація[5], монографія[6], десятки археографічних публікацій, статей та рецензій. Насамперед, декілька слів скажемо про внесок дослідника в археографічне опрацювання проблеми пізньоеміграційної та радянської сторінок біографії автора "Історії України-Руси". Ювіляром були віднайдені та опубліковані надзвичайно важливі для розуміння еволюції суспільно-політичного світогляду М. Грушевського еміграційної доби його листи до Х. Г. Раковського, С. В. Косіора, В. П. Затонського та інших відомих діячів радянської держави[7]. Су-

проводжені змістовними передмовами, котрі вводять читача в контекст обговорюваних у листах подій, ці публікації сприяли докорінному перегляду численних міфологізованих сторінок біографії М. Грушевського. Відзначимо також, що займаючись активним пошуком та удоступненням масовому читачеві матеріалів до життєпису видатного вченого, віднайдених у першу чергу в зібраннях Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Р. Я. Пиріг уклав загальний опис архівної грушевськіани в ньому[8].

Своєрідним підсумком археографічної грушевськіани Р. Я. Пирога можна вважати підготовлений під його керівництвом збірник документів "Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930 рр.)", що в короткому часі перетворився на настільну книгу для дослідників українського інтелектуального життя на підрадянських землях у 20–30-х роках XX ст.[9] За складом і походженням документи збірника можна поділити на кілька груп. Перша – матеріали органів партійно-державного керівництва УСРР – Політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК, Наркомосу, ДПУ та інших. Вони висвітлюють лінію верхівки правлячої партії, її репрезентантів в Україні щодо М. Грушевського як ідейного антипода, визначного вченого-реемігранта, показують численні спроби використання історика у своїх політичних цілях, механізм упокорення національної інтелігенції.

Друга група – це документи про діяльність М. Грушевського на чолі історичної секції ВУАН, його листування з офіційними і приватними особами. Вони дозволяють уявити масштабність наукової, організаційної діяльності вченого щодо розгортання історичних досліджень, плекання наукової школи, відстоюванню власної концепції українського історичного процесу. Основою для збірника стали фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, але містяться також документи з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Служби безпеки України, Інституту архівознавства та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Опубліковані у збірнику сто вісім документів помітно вплинули на переосмислення місця та ролі М. Грушевського в українському національному відродженні, гострій ідеологічній боротьбі в Україні 20–30-х років. Цінним додатком до збірника став список наукових праць М. Грушевського та редагованих ним робіт, виданих історичною секцією ВУАН у 1925–1931 рр., що уперше настільки повно презентував наукову спадщину видатного вченого останнього десятиліття. Органічною частиною збірника стала також коротка біохроніка життя та діяльності М. Грушевського за 1924–1934 рр.

Віднайдений та опрацьований автором розлогий джерельний матеріал став підґрунтям для написання узагальнюючої праці про радянське десятиліття життя та діяльності М. Грушевського. Ця книга була першим і досі залишається практично єдиним за кількістю зауважених проблем

опрацюванням найбільш трагічної сторінки біографії автора "Історії України-Руси". Відзначимо, що окремі частини праці ювіляра спочатку побачили світ на сторінках "Українського історичного журналу"[10], а після обговорення її ключових положень у середовищі фахівців з'явилися окремою книгою.

Про новаторський характер монографії Р. Я. Пирога вже неодноразово було наголошено у рецензіях Ф. Шевченка, О. Копиленка, Ю. Шаповала[11]. Тож ми лише коротко зупинимося на її провідних ідеях. Насамперед відзначимо, що в книзі дослідник уперше в історіографії комплексно реконструював мотиви та причини повернення М. Грушевського на Батьківщину. Віддавши данину шани попереднім дослідникам цієї проблеми (передусім М. Стахіву та Ф. Шевченку), Р. Я. Пиріг на підставі різноманітних джерел офіційного та приватного походження відтворив процес поступового визрівання в свідомості видатного історика планів повернення в радянську Україну. Деконструюючи міфи, укорінені в грушевськознавстві, дослідник майстерно показує те, як на перетині дії численних чинників – складної ситуації в українському емігрантському середовищі, заходів більшовицького керівництва стосовно розколу українських політичних сил на вигнанні та багатьох особистих проблем М. Грушевського психологічного та матеріального характеру, у нього виникло та зміцніло бажання повернутися на Батьківщину, щоби ціною упокорення власних політичних амбіцій отримати можливість продовжувати справу всього життя[12].

Книга постає насиченою в інформаційному плані та оригінальною за висловленими спостереженнями спробою всебічного погляду на один із найскладніших етапів біографії М. Грушевського. При цьому авторові вдається бути безстороннім при характеристиці історичних постатей і не піддатися зрозумілій спокусі стати на позицію героя дослідження при оцінці тогочасних подій. Р. Я. Пиріг висловлює своє аргументоване – засноване на критичному аналізі невідомих перед тим численних джерел – бачення ключових моментів порушеної в книзі проблеми. В цілковито новому ракурсі висвітлюються емоційно обговорювані в українській історіографії XX ст. факти науково-організаційної праці М. Грушевського в історичних установах ВУАН, його непрості взаємини з республіканським та союзним керівництвом, протистояння всередині Академії, наростання репресій стосовно вченого та очолюваних ним установ тощо. Новим же словом у розробці піднятої проблеми слід вважати, наприклад, реконструйовані події арешту та слідства над М. Грушевським, московського заслання вченого чи обставини його трагічної загибелі. Цілком органічним у книзі є розділ про долю Грушевських після смерті патріарха родини. Важливий інформаційний потенціал несе в собі й укладений автором список перших грушевськознавчих публікацій, що з'явилися у пізньоперебудовній та незалежній Україні.

Самостійну наукову вартість мають висновки до книги. У них Р. Я. Пиріг не лише традиційно підбиває підсумки свого дослідження, але й окреслює перспективи подальшого грушевськознавчого пошуку у річищі обговорюваних у книзі проблем. Вкотре він наголосив на необхідності організації колективних міждисциплінарних студій з вивчення життя і творчості М. Грушевського, утворення відповідного координаційного центру з широкими повноваженнями та можливостями, у тому числі й фінансовими. Це, як слушно наголосив Р. Я. Пиріг, повинно уможливити підготовку ґрунтовної академічної біографії видатного вченого і політика. Підняв дослідник також питання важливості заснування музеїв М. Грушевського у містах, пов'язаних з його біографією. Ця проблема на сьогодні, як відомо, вирішена лише на рівні Львова та Києва.

Поряд із ґрунтовним вивченням радянського десятиліття життя М. Грушевського ювіляр у контексті своїх наукових зацікавлень, пов'язаних з добою Визвольних змагань, опрацював й інші малознані сторінки біографії видатного вченого. Так, він уперше комплексно реконструював взаємини очільників Центральної Ради та представників німецького військового командування в лютому – квітні 1918 р.[13] Перу дослідника належить і перша спроба цілісного відтворення життєвих колізій голови Центральної Ради в добу гетьманату Павла Скоропадського[14].

Ювіляр також ініціював студії над багатьма наскрізними проблемами творчої спадщини автора "Історії України-Руси". Так, у кількох статтях Р. Я. Пиріг звернувся до проблеми становлення та еволюції федералістичної концепції М. Грушевського, чим фактично реактуалізував її осмислення на нових теоретичних засадах в сучасній україністиці[15]. Важливим у контексті розширення проблемних рамок сучасного грушевськознавства є й праці ювіляра, присвячені аналізу внеску видатного вченого у розбудову концептуальних засад та організаційних структур історико-регіональних досліджень[16]. У руслі названої проблеми Р. Я. Пиріг докладно опрацював краєзнавчі та публіцистичні студії М. Грушевського, присвячені його малій батьківщині – старовинному українському регіону Холмщині[17].

Поряд із всебічним опрацюванням окремих періодів життєвого шляху М. Грушевського, ювіляр у діяльний спосіб долучився до створення його цілісної біографії. І тут у першу чергу слід сказати про укладену разом із В. Ф. Верстюком біохроніку життя та діяльності Великого Українця, що й нині служить орієнтиром для грушевськознавців[18]. Незважаючи на неповноту наведеної у праці інформації, спричинену насамперед зародковим станом грушевськознавства в Україні (про що самі автори написали у передмові), це була перша (і до нашого часу єдина) спроба такого роду грушевськознавчого видання в історіографії.

Відзначився ювіляр і у важливій справі популяризації життя та діяльності М. Грушевського в широких читацьких колах. Так, його перу

належить біографічний нарис про видатного історика, що з'явився в серії "Стозір'я. Бібліотека української родини: Історики. Державні діячі. Дипломати"[19]. Написаний цей нарис у популярному ключі, але водночас цілком науково і, що не менш важливо, критично-об'єктивно, знайомить читача з непересічною і суперечливою, як і ціла доба модерного українського відродження, постаттю М. Грушевського. Надзвичайно цікавим і пізнавальним є ілюстративне супроводження видання, що знайомить читача не лише з героєм книги, але і з його оточенням та епохою. Відзначимо, що перу ювіляра також належить біографічний нарис про видатного вченого, опублікований у російському журналі "Исторический архив" – це одна з небагатьох російськомовних грушевськознавчих публікацій[20].

Помітним є внесок Р. Я. Пирога і в дослідження життєвого та творчого шляху найближчого оточення М. Грушевського. Ці його праці також нерідко були першою спробою окреслити нові дослідницькі поля. Тут у першу чергу назвемо змістовні статті, присвячені доньці видатного вченого Катерині[21], брату Олександру[22], племіннику Сергію Шамраю[23]. Написані на підставі досі не знаного архівного матеріалу, ці публікації були фактично першими спробами біографії видатних представників українського інтелектуального життя першої третини XX ст., сприяли поверненню їх із вимушеного багатолітнього забуття.

Поряд із дослідницькою роботою ювіляр активно долучився до критично-рецензійної та інформаційної діяльності у сфері наукового грушевськознавства. Його перу належать огляди найбільш резонансних книжкових новинок, присвячених постаті М. Грушевського. Для прикладу згадаємо відгук на появу первістка новітнього грушевськознавства – знаної праці О. Копиленка ""Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність"[24]. Назвемо також розлогу критичну рецензію на книгу відомого вченого, публіциста, письменника та генерального директора Українського культурного центру в російській столиці Володимира Мельниченка "Прапор України на Арбаті". У цій книзі центральний розділ відведений малознаним подіям перебування М. Грушевського у Москві протягом вересня 1916 – березня 1917 рр.[25] Ще одна знакова для сучасного грушевськознавства праця – перша синтетична біографія видатного діяча авторства Ю. Шаповала та І. Верби – також не пройшла повз увагу Р. Я. Пирога[26]. Появу цієї книги дослідник слушно кваліфікував як завершення складного процесу повернення М. Грушевського на Батьківщину і етапне явище в сучасному українському грушевськознавстві.

Своїми багатими знаннями з грушевськознавчої проблематики ювіляр охоче ділиться з молодшими колегами по цеху. Під його керівництвом було підготовлено низку кандидатських дисертацій, у яких значною мірою присутні М. Грушевський та його доба. Для прикладу назвемо дисертаційні дослідження П. Притуляка ("Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору

(березень 1917 – квітень 1918 рр.)") та Г. Корольова ("Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація"). Грушевськознавчій проблематиці значною мірою присвячені й докторські дисертації І. Матяш ("Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років") та В. Тельвака ("Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття"), де Р. Я. Пиріг був науковим консультантом.

Глибокий науковий інтерес до постаті М. Грушевського позначився і на педагогічній діяльності ювіляра. Одним із перших в Україні Р. Я. Пиріг розпочав читання авторського спеціального курсу, присвяченого грушевськознавчій тематиці[27]. Кілька років поспіль він викладав спецкурс "Життя і діяльність Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934 рр.)" для студентів факультету міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Підбивати підсумки дослідницькій діяльності ювіляра у галузі грушевськознавства вочевидь зарано – він і надалі перебуває у вирі наукового життя України, демонструючи гідну подиву та наслідування конференційну та видавничу активність. На черзі – поява нової солідної монографії, присвяченої добі Визвольних змагань. Праці Р. Я. Пирога, які нерідко були першими кроками у вивченні багатьох аспектів біографії М. Грушевського, внаслідок свого солідного джерельного підґрунтя та оригінального погляду на проблему вже стали класикою грушевськознавства, без них неможливе жодне історіографічне дослідження про автора "Історії України-Руси". Тож побажаємо ювіляру життєвої наснаги і нових творчих знахідок. З роси і води Вам, Руслане Яковичу!

---

[1] *Пиріг Р. Я.* Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. – Х., 1995. – С. 331–335; *Його ж.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 71–83; *Його ж.* Вітчизняне грушевськознавство: проблеми становлення // Урядовий кур'єр. – 1996. – 28 вересня.

[2] *Винар Л.* Вступ до науки грушевськознавство // УІ. – 1996. – № 1–4. – С. 19–20.

[3] *Пиріг Р. Я.* Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого // Біографістика в контексті сучасних історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 6. – Х., 2003. – С. 44.

[4] *Пиріг Р. Я.* Проблеми підготовки наукової біографії М. Грушевського // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 178–190.

[5] *Пиріг Р. Я.* Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.). Автореф. д-ра … іст. наук. – К., 1994. – 37 с.

[6] *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.

[7] Невідомий лист М.С. Грушевського. Публ. Р. Я.Пирога // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; "Ми прагнемо цілковитої згоди": невідомий лист М. С. Грушевського. Публ. Р. Я. Пирога // Культура і життя. – 1991. – 16 березня; "Як соціаліст до соціаліста": лист М. С. Грушевського до Х. Г. Раковського. Публ. Р. Я. Пирога // Культура і життя. – 1991. – 6 травня; Лист М. С. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора. Публ. Р. Я. Пирога // Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 268–274; "Передусім признання нашої незалежності": невідомий лист М. С. Грушевського. Публ. Р. Я. Пирога // Літературна Україна. – 1996. – 19 вересня.

[8] *Пиріг Р. Я.* Грушевськіана у фондах архіву [ЦДАГО України] // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 12–15.

[9] Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930 рр.). Зб. документів і матеріалів. Упор.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. – К., 1997. – 183 с.

[10] *Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.) // УІЖ. – 1991. – № 4 – 11.

[11] *Шевченко Ф.* "…Сей шлях я вважаю нормальним" // Голос України. – 1993. – 28 вересня; *Копиленко О.* Важке повернення // Урядовий кур'єр. – 1993. – 21 грудня; *Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: останнє десятиліття // Літературна Україна. – 1993. – 21 жовтня.

[12] Див. також: *Пиріг Р. Я.* Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Вип. 91–93. – 2007. – С. 47–50; *Його ж.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 4–18; *Його ж.* Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу. Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358–364.

[13] *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.) // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 47–63.

[14] *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського в добу гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 11–12. – 2006. – С. 52–56.

[15] *Пиріг Р. Я.* Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства – Вип. 13. – 2005. – С. 188–192; *Його ж.* Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського // Грушевський М.С. – державотворець і громадський діяч, публіцист. Матеріали II регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця. 2006. – С. 112–120.

[16] Пиріг Р. Я. Організація М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень (1924–1931) // Студії з архівної справи і документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 52–56.

[17] *Пиріг Р. Я.* Проблема Холмщини у публіцистичних працях Михайла Грушевського (1905–1918) // Pogranicze: Obsesje-Projekcje-Projekty. Redakcja Monika Bednarczuk i Beata Kucharska. – Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 2007. – S. 105–113.

[18] М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя і діяльності. Упор.: Р. Я. Пиріг, В. Ф. Верстюк. – К., 1996. – 144 с. Українською і російською мовами.

[19] *Пиріг Р. Я.* Михайло Грушевський. – К.: ТОВ "Атлант ЮЕмСі", 2007. – 63 с. Серія: Стозір'я. Бібліотека української родини: Історики. Державні діячі. Дипломати.

[20] *Пирог Р. Я.* Мастера историографии: Михаил Грушевский (1866–1934) // Исторический архив. Россия и Украина XVI–XX вв. – 2002. – № 4. – С. 119–134.

[21] *Пиріг Р. Я.* Катерина Грушевська: епілог долі // Сільські вісті – 1991. – 14 вересня; *Його ж.* Катерина Михайлівна Грушевська // Зневажена Кліо. – К., 2005.

[22] *Пиріг Р. Я.* Доля брата М. С. Грушевського // Літературна Україна. – 1993. – 15 липня; *Його ж.* Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ . – 1994. – № 1. – С. 89–93; *Його ж.* Олександр Сергійович Грушевський // Зневажена Кліо. – К., 2005.

[23] *Пиріг Р. Я.* З роду Грушевських: історик Сергій Шамрай // Літературна Україна. – 1992. – 15 жовтня; *Його ж.* Сергій Вікторович Шамрай // Зневажена Кліо. – К., 2005.

[24] *Пиріг Р.* Повернення Грушевського // Демократична Україна. – 1991. – 25 жовтня.

[25] *Пиріг Р.* Життєпис Михайла Грушевського поповнюється // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 7. – 2005. – С. 248–252.

[26] *Пиріг Р. Я.* [Рецензія] Ю. Шаповал, І. Верба. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с. // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 223–226.

[27] Навчально-методичні матеріали до спеціального курсу "Життя і діяльність Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934 рр.)" для студентів IV курсу факультету міжнародних відносин, які навчаються за спеціальністю "Історія та англійська мова" / Укладач: доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг. – К.: КСУ, 2002. – 10 с.

Рассмотрены научные труды известного ученого Руслана Пырога, посвященные жизни и творчеству выдающегося историка и государственного деятеля Михаила Грушевского.

Ключевые слова: Михаил Грушевский; Руслан Пыриг; грушевсковедение.

There are considered the works of known scientist Ruslan Pyrih, dedicated to the life and activity of Mykhailo Hrushevs'kyi, prominent historian and statesman.

Keywords: Mykhailo Hrushevs'kyi; Ruslan Pyrih; Hrushevs'kyi studying.

ПАМ'ЯТІ НІНИ МИКОЛАЇВНИ СЛОНЧАК

5 червня 2011 року на 73-му році пішла з життя чудова людина, колишній директор Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, знаний архівіст, історик, заслужений працівник культури України Ніна Миколаївна Слончак.

Народилася Ніна Миколаївна 20 лютого 1939 року у м. Василькові Київської області у родині робітників. Закінчивши з відзнакою історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, вона понад сорок років присвятила роботі у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного.

Ніна Миколаївна Слончак пройшла довгий і нелегкий трудовий шлях від молодшого наукового співробітника до керівника архіву. Як один із провідних фахівців архівної справи, вона постійно залучалася до вирішення теоретичних і науково-методичних питань у роботі з аудіовізуальними документами НАФ.

За участю Ніни Миколаївни Слончак та під її керівництвом в архіві створено систему каталогів, що сприяє оперативному і ефективному пошуку документної інформації. Їй належить ідея приймання на постійне зберігання відеодокументів та встановлення єдиних принципів їх науково-технічного опрацювання.

Велику організаторську діяльність Ніна Миколаївна Слончак поєднувала з науковою роботою. Вона була укладачем низки видань анотованих каталогів кінодокументів, два з яких вийшли за її редакцією, упорядником фотодокументів багатьох документальних видань, серед яких: "Історія міст і сіл Української РСР. Київська область" (1971), "Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг." (1980), "Уряди України у XX ст." (2001), "Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні у XIX–XX ст." (2002) та ін. Упродовж багатьох років вона входила до редколегії журналу "Архіви України" (1983–1992)

і опублікувала низку статей і повідомлень з питань теорії та практики архівної справи, оглядів та добірок документів; постійно виступала на численних конференціях, нарадах та семінарах архівістів.

Сумлінну працю Ніни Миколаївни Слончак неодноразово відзначено державними нагородами, у тому числі Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України, орденом княгині Ольги.

Висловлюємо щире співчуття сім'ї Ніни Миколаївни, усім рідним і близьким їй людям.

Світла пам'ять про цю людину, яка любила і цінувала життя, була відданою своїй справі, назавжди залишиться з тими, кого щаслива доля звела на життєвому шляху з Ніною Миколаївною.

Колектив Центрального державного
кінофотофоноархіву України
імені Г. С. Пшеничного